

Handwritten text in Cyrillic script, oriented vertically on the left side of the page.

CULTELE ORIENTALE ÎN DACIA ROMANĂ 1 SILVIU SANIE

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

BELO DEO PALMYR AEL ZABDIBOL ARMORVMCVS EX NYMERO PALMYRENORVM V.S.L.M.

Explorările efectuate în Orient în domeniul al spiritului au făcut cunoscute Europei civilizații și culturi deosebit de interesante, au îmbogățit evantaiul multicolor al lumii secolelor XVII—XX, deschizând noi orizonturi, dând posibilitate nu numai de cunoaștere a culturilor unor țări diferite dar și a unei mai bune auto-cunoașteri prin comparație. Legăturile din ce în ce mai strânse între toate țările lumii și, în acest cadru, intensificarea relațiilor culturale ale țării noastre cu statele din Orient, aportul specific al fiecărui popor la cultura universală, pun într-o nouă lumină și universalitatea rațiunii umane. Editura științifică și enciclopedică își propune publicarea în continuare, în cadrul seriei „Bibliotheca orientalis“, a celor mai caracteristice și mai reprezentative texte ale filosofiilor și culturilor afro-asiatice, texte însoțite de studii și bogat adnotate.

552 2457 57 7X-1-21 794/111 c 333- 52224 552

**CULTELE
ORIENTALE
ÎN
DACIA
ROMANĂ
1
SILVIU SANIE**

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

BELO DEO PALMYR AEL ZABDIBOL ARMORVMCVS EX NYMERO PALMYRENORVM V.S.L.M.

In memoriam Constantini Daicoviciu

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

APARIȚIA SERIEI
„BIBLIOTHECA ORIENTALIS“
ESTE SPRIJINITĂ DE
ASOCIAȚIA DE STUDII ORIENTALE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

SERIE ÎNGRIJITĂ DE IDEL SEGALL

Supracoperta și coperta: V. Socoliuc

CULTELE ORIENTALE ÎN DACIA ROMANĂ 1

Culte siriene
și
palmiriene

SILVIU SANIE

Editura științifică și enciclopedică • București, 1981

SUMAR

<i>Cuvânt înainte</i>	7
<i>Abrevieri și bibliografie</i>	10
Introducere	17
Iuppiter Dolichenus	36
Iuppiter Heliopolitanus	90
Iuppiter Erapolitanus	95
Turmasgades	99
Iuppiter Balmarcodes	104
Dea Syria	106
Baltis	114
Azizos	117
Sol și Sol Invictus	123
Deus Aeternus	140
Theos Hysistos și Iuppiter Exsuperantissimus	156
Inscripții și reprezentări cu apartenență siriană probabilă	166
Belus	172
Malachbelus	182
Bel Hammon	188
Iarhibolus	192
Fenebal	196
Manavat	199

SUMAR

Templul zeilor palmirieni	202
Onomastica orientală din Dacia	206
Privire globală. Rezumat și concluzii	244
Catalogul inscripțiilor din Dacia dedicate divinităților siriene și palmiriene	255
Traducerea inscripțiilor	280
<i>Inscripțiile votive comentate în lucrare. Sursele și concordanța cu CIL, III și IDR</i>	288
<i>Addenda</i>	291

Indici

Indices

Denumiri geografice	
Geographica	294
Antroponime antice	
Praenomina, nomina et cognomina virorum et mulierum	297
Divinități, eroi, abstracțiuni divinizate	
Dii deaeque	303
Unități militare	
Res militaris	306
Autori	
Auctores	307

Relațiile populațiilor Orientului cu lumea din spațiul sud-est european au un trecut multimilenar ale cărui începuturi pot fi situate încă în neolitic.

De la istoriografia antică la cea contemporană s-a perpetuat ca preocupare constantă cercetarea istoriei celor care, datorită unor condiții specifice, au ajuns mai timpuriu la forme de organizare statală, au cunoscut o civilizație cu performanțe în cultura spirituală (în primul rînd scrierea) și materială (construcțiile monumentale), — o permanentă zonă de referință.

Considerațiile asupra influențelor care au putut fi exercitate de Orient asupra altor popoare aflate în diverse stadii ale evoluției lor, a căror amploare a fost uneori exagerată (*Ex Oriente lux*), alteori apropiată de limite verosimile au în vedere treptat interferențele culturale și nu influențe cu caracter unidirecțional.

Cele descrise în paginile următoare pot constitui și o secvență din tabloul acestor relații reduse îndeosebi la sfera religiei dintr-un Orient postelenistic inclus în granițele Imperiului roman.

Sub raportul conținutului religios, mystagogic, prin elemente proprii ale religiei dacice (ocultația și epiphania lui Zalmoxis; elemente de filiație orphică) sau prin cele cunoscute datorită influenței grecești (pythagoreică posibil și eleusină) populația Daciei preromane a cunoscut și rituri și ritualuri caracteristice îndeosebi unor religii orientale. Menționarea Egiptului ca loc de peregrinare a lui Zalmoxis poate

fi pusă și pe seama ideilor evhemeriste ca și a tendinței unor istorici antici de a exclude posibilitatea existenței unor elemente originale ale religiei dacice, mai ales cele privind postexistența. Amulete egiptene au fost descoperite în câteva cetăți și așezări dacice (Poiana, Răcătău, Hărman etc.). Relațiile neintermediate ale geto-dacilor cu alte popoare ale Orientului Apropiat, cu lumea iraniană sau din zona micro-asiatică sînt reflectate și în toreutica geto-dacică.

Dealtfel, mulți din cei veniți pe meleagurile de la Carpați și Dunăre „ex toto Orbe romano“ au adus cu ei zeii patriei lor de origine, contribuind astfel la diversitatea neegalată a cultelor și credințelor Daciei. Monumentele și inscripțiile culturale, sursă de cunoaștere a unor multiple aspecte din viața populației ultimei provincii create de romani, continuă să concentreze de câteva secole efortul și sagacitatea generațiilor de cercetători care încearcă să descifreze și să înțeleagă semnificațiile textelor gravate sau a scenelor ilustrate. Pe măsura amplificării materialelor și cunoștințelor, cercetarea cultelor s-a divizat progresiv, îmbrățișînd doar divinități din diferite zone ale Imperiului, singulare sau grupate.

Apelativul *culte orientale*, denumire în care sînt înglobate culte egiptene, siriene și palmiriene, africano-semite, micro-asiatice și iraniene, va continua să fie utilizat încă multă vreme dar el are în vedere tot mai mult spațiul de formare, deosebirile fiind adeseori profunde. O sinteză asupra cultelor orientale necesită studii separate înainte de a fi alăturată religiei Daciei.

Spre deosebire de volumele precedente ale seriei „Bibliotheca orientalis“, lucrarea de față inaugurează un ciclu care-și propune analiza răspîndirii cultelor orientale pe teritoriul Daciei. Epoca și fenomenele care încercăm să le surprindem ar putea fi mai bine acoperite de termenii „Classica et Orientalia“, economia lucrării nepermițînd prezentări ample asupra fiecărei divinități în spațiul din care-i originară.

Lucrarea de față, prima parte dintr-o monografie care va încerca să cuprindă cultele orientale din Dacia, a fost începută la îndemnul regretatului acad. prof. Constantin Daicoviciu. Închinăm memoriei Profesorului Constantin Daicoviciu acest studiu, alăturîndu-l gîndului pios de recunoștință pentru învățătură și omenie.

La definitivarea cărții în structura ei actuală am beneficiat de sugestiile: acad. prof. Em. Condurachi, prof. dr. doc. D. M. Pippidi, prof. dr. doc. D. Tudor, prof. dr. A. Bodor.

În diferite faze ale pregătirii lucrării (cunoașterea inscripțiilor și reprezentărilor culturale, alcătuirea catalogului inscripțiilor, procurarea bibliografiei) am primit un ajutor prețios din partea unor cadre didactice, cercetători de la: Universitatea „Al. I. Cuza“, Iași (prof. dr. N. Gostar); Universitatea „Babeș-Bolyai“, Cluj-Napoca (prof. dr. doc. N. Lascu, prof. dr. H. Daicoviciu; lectorii I. Piso și D. Isac); Institutul de istorie și arheologie din același oraș (prof. dr. doc. I. I. Russu, dr. I. Glodariu, dr. V. Wollmann, dr. N. Gudea și M. Bărbulescu); Muzeul de istorie al Transilvaniei (dr. N. Vlăssă, C. Pop și D. Alicu); Institutul de arheologie București (dr. E. Doruțiu-Boilă, dr. C. C. Petolescu, dr. Al. Ștefan, dr. Al. Suceveanu); Muzeul de istorie a R. S. România (dr. Fl. Georgescu, dr. L. Marinescu, L. Mărghitan); Muzeul de istorie a Olteniei (dr. Gh. Popilian, C. M. Tătu-lea); Muzeul de istorie a Banatului (dr. M. Moga, dr. D. Bene, Fl. Medeleț); Muzeul de istorie Alba Iulia (dr. Gh. Anghel, C. Băluță, I. Berciu, dr. Al. Popa); Muzeul de istorie Deva (dr. L. Valea, I. Andrițoiu); Muzeul de istorie Drobeta-Turnu Severin (dr. M. Davidescu); Muzeul de istorie Caracal (N. Chifu); Muzeul de istorie Bistrița-Năsăud (G. Marinescu); Muzeul de istorie Zalău (V. Lucăcel); Muzeul de istorie Sarmizegetusa (E. Nemeș).

Tuturor le adresăm mulțumiri și pe această cale.

ABREVIERI ȘI BIBLIOGRAFIE

ACMIT	= „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania“
ActaAnt	= „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae“, Budapesta
ActaArch	= „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae“, Budapesta
ActaMN	= „Acta Musei Napocensis“, Cluj-Napoca
ActivMuz	= „Activitatea muzeelor“, Cluj
ACUSD	= „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecensis“, Debrețin
AEM	= „Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn“, Viena
AIIC	= „Anuarul Institutului de Istorie“, Cluj
AISC	= „Anuarul Institutului de Studii Clasice“, Cluj
AJA	= „American Journal of Archaeology“, Baltimore
AnB	= „Analele Banatului“, Timișoara
AnnÉp	= „L'Année Épigraphique“ (La Revue Archéologique), Paris
„Apulum“	= „Apulum“. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia
ArchÉrt	= „Archaeológiai Értesítő“, Budapesta

- „Arheologija“ = „Arheologija“. Organ na Archeologiceskaja Institutu Muzej pri Bulgarskata Akademija na Naukita, Sofia
- ArhMold = „Arheologia Moldovei“, Iași
- ARMSI = Academia Română. Memoriile secțiunii istorice, București
- ARW = „Archiv für Religionswissenschaft“
- AȘUI = „Analele științifice ale Universității“, Iași
- „Banatica“ = „Banatica“. Muzeul județean Reșița
- J. Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1955
- I. Berciu și C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie Méridionale*, Leiden, 1976
- „Berytus“ = „Berytus“. Archaeological Studies, Beirut
- R. du Buisson, *Les tessères et les monnaies de Palmyre*, Paris, 1962
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum
- CIS = Corpus Inscriptionum Semiticarum
- F. Cumont, *Études syriennes*, Paris, 1917
- , *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929
- , *Lux perpetua*, Paris, 1949
- CRAI = Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris
- „Dacia“ = „Dacia“, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București
- C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945
- , *Dacica*, Cluj, 1969
- DA = *Dictionnaire des antiquités grecque et romaine*, Ch. Daremberg-Edm. Saglio, Paris, 1877

- „Danubius“ = „Danubius“. Muzeul judeţean Galaţi
 DissPann = „Dissertationes Pannonicae“, Bu-
 dapesta
 Diz. ep. = E. de Ruggiero, *Dizionario epigrafico
 di antichità romane*, Spoleto
 Dolg. = „Dolgozatok“-Travaux, Cluj
 DolgSzedg = „Dolgozatok“. Travaux de l’Univer-
 sité Fr. Joseph, Szeged
 A. v. Domaszewski, *Abhandlungen* = A. von Domaszewski, *Abhandlungen
 zur römischen Religion*, Leipzig
 Berlin, 1909
 —, *Die Rangordnung* = A. von Domaszewski, *Die Rang-
 ordnung des römischen Heeres*, Bonn, 1908
 R. Dussaud, *Les religions* = R. Dussaud, *Les religions des Hittites
 et des Hourrites, des Phéniciens et
 des Syriens*, Paris, 1949
 ED = „Ephemeris Dacoromana“. Annuario
 della Scuola Romana di Roma
 O. Eissfeldt, *Tempel und Kulte* = O. Eissfeldt, *Tempel und Kulte
 syrischer Städte in hellenistisch-römi-
 scher Zeit*, Leipzig, 1941
 EmlKel = *Emlékkönyv Kelemen Lajos*, Bucu-
 reşti, 1957
 Enc. Jud. = *Enciclopedia Judaica*
Epigraphica = *Epigraphica*. Travaux dédiés au VIIe
 Congrès International d’Epigraphie
 grecque et latine, Bucureşti, 1977
 ÉPRO = *Études préliminaires aux religions
 orientales dans l’Empire romain*
 EpSt = *Epigraphische Studien*. Bonn-Düs-
 seldorf
 ErdMúz = „Erdélyi Múzeum“, Cluj
 J. G. Février, *La religion* = J. G. Février, *La religion des Palmy-
 réniens*, Paris, 1931
 „Gallia“ = „Gallia“, Paris
 „Germania“ = „Germania“, Frankfurt am Main
 St. Gsell, *Histoire ancienne* = St. Gsell, *Histoire ancienne de l’Afrique
 du Nord*, Paris
 „Historia“ = „Historia“. Wiesbaden
 HTR = „Harvard Theological Review“
 HTRTÉ = *A Hunyad megyei történelmi és régé-
 szeti társulat évkönyve*, Deva.

- IEJ = „Israel Exploration Journal“, Ierusalim
 IGB = G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I–IV, Sofia
 IGL Syrie = Inscriptions grecques et latines de la Syrie, Paris, 1939
 ILS = Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin
 „Izvestiia“ = „Izvestiia“. Sofia
 JDAI = „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts“, Berlin
 L. W. Jones, *The Cults* = L. Webber Jones, *The Cults of Dacia*, in University of California Publications Classical Philology, IX, 8, 1929, pp. 245–305
 JÖAI = „Jahreshefte des Österreichische archäologischen Instituts“, Viena
 J. Jung, *Fasten* = J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894
 Z. Kádár, *KlasyrK* = Z. Kádár, *Die Kleinasiatisch-syrischer Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, Leiden, 1962
 A. H. Kan, *JupDol* = A. H. Kan, *Jupiter Dolichenus*, II, Leiden, 1943
 A. Kerényi, *Die Personennamen* = A. Kerényi, *A dáciai személynevek (Die Personennamen von Dazien)*, in DissPann, I, 9, Budapesta, 1941
 K. Kraft, *Zur Rekrutierung* = K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Berna, 1951
 M. J. Lagrange, *Études* = M. J. Lagrange, *Études sur les religions sémitiques*, Paris, 1905
 „Latomus“ = „Latomus“, Bruxelles
 M. Leglay, *Sat. afr.* = M. Leglay, *Saturne africaine. Histoire*, Paris, 1966
 M. Lidzbarski, *Ephemeris* = M. Lidzbarski, *Ephemeris für semitischen Epigraphik*, III, 1909–1915, Giessen, 1915
 —, *Handbuch* = M. Lidzbarski, *Handbuch der nord-semitische Epigraphik nebst ausgewählten Inschriften*, Weimar, 1898

- „Lybica“ = „Lybica“, Alger
 M. Macrea, *Viața* = M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969
- MAH = Mélanges d'archéologie et d'histoire. École Française de Rome
- „Materiale“ = „Materiale și cercetări arheologice“, București
- MEFR = Mélanges de l'École Française de Rome
- P. Merlat, *Rép.* = P. Merlat, *Répertoire des Inscriptions et Monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Rennes, 1951
- , *Essai* = P. Merlat, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960
- M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul* = M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*. Timișoara, 1974
- MVAG = Mitteilungen der Vorderasiatisch aegyptischen Gesellschaft
- ORL = „Orientalistische Literaturzeitung“
- PIR = *Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III* (E. Groag, A. Stein), Berlin-Leipzig
- RA = „Revue archéologique“, Paris
- RE = Pauly-Wissowa, *Real-encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart
- RÉA = „Revue des Études anciennes“
- RÉSEE = „Revue des Études Sud-Est européennes“, București
- RHR = „Revue de l'Histoire des Religions“
- S. Reinach, *Rép. reliefs* = S. Reinach, *Répertoire des reliefs grecs et romains*, Paris, 1909–1912
- RevPhil = „Revue de Philologie“, Paris
- „Sargetia“ = „Sargetia“, Deva
- SCIV = „Studii și cercetări de istorie veche“, București
- SCIVA = „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie“, București
- SPFFBU = „Sbornik prací filosofické fakulty brněvské university“, Brno

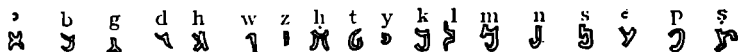
- SHA = *Scriptores Historiae Augustae*
- A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944
- , *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Cluj, 1942 (ACMIT, V)
- StCl = „Studii clasice“, București
- StCom = „Studii și comunicări“, Sibiu
- „Syria“ = „Syria“. Revue d'art et d'archéologie publiée par l'Institut français d'archéologie de Beyrouth, Paris
- „Tibiscus“ = „Tibiscus“, Timișoara
- TGL = *Thesaurus graecae linguae*
- TLL = *Thesaurus linguae Latinae*
- J. Toutain, *Les cultes païens dans l'Empire romain*, II. Les cultes orientaux, Paris, 1911
- D. Tudor, *IstScl* = D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957
- , *OltR³* = D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. 3, București, 1968
- , *Orașe* = D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968
- M. J. Vermaseren, CIMRM = M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Haga, 1960
- „Vestigia“ = „Vestigia“, München
- L. Vidman, SIRIS = L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, în *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten*
- W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938
- E. Will, *Le Relief culturel gréco-romain* = E. Will, *Le Relief culturel gréco-romain*. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire romain, Paris, 1955

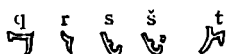
- H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen* = H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri der vorderen Orients*, Leipzig, 1930
- L. Zgusta, *Die Pers. gr. St.* = L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Paris, 1955
- , *KIAPN* = L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Praga, 1964

Semne în transcrierea inscripțiilor

- [ ] — litere sau cuvinte dispărute înainte de descoperirea și publicarea piesei;
- ( ) — pentru întregiri la cuvinte scrise prescurtat în inscripție;
- < > — adaosuri sau greșeli de lapid;
- ... — litere necitibile ori rinduri presupuse;
- //// — martelări și lacune în text.

Transcrierea literelor palmiriene

INTRODUCERE

1. Considerații asupra religiei Daciei romane; 2. Cultele orientale — factorii care au facilitat răspîndirea lor în Imperiu și în Dacia; 3. Sincretismul; 4. Siria, Palmira și cultele lor; 5. Baza etnică a propagării cultelor siriene și palmiriene; 6. Mențiuni din istoriografia cercetării cultelor siriene și palmiriene; 7. Metoda investigații.

1. Cele două războaie daco-romane care s-au încheiat cu înfrîngerea forțelor militare ale statului dac, cucerirea romană și formarea provinciei Dacia sînt evenimentele care, la începutul secolului al II-lea al e.n., au determinat schimbări fundamentale pe plan politic, economic, social, etnic și cultural pe o mare parte a teritoriului țării noastre. În timpul celor aproape 17 decenii în care Dacia a fost neîntreput parte integrantă a Imperiului roman, s-a desfășurat simbioza, coabitarea daco-romană, sinteza etnică, lingvistică și culturală care a stat la temelia formării limbii și a poporului român.

Încercările de reconstituire a tuturor aspectelor istoriei Daciei romane, efortul pentru o cunoaștere mai profundă și nuanțată a romanității provinciei au un trecut de cîteva secole, cu perioade de acumulări și progrese inegale. Cele mai însemnate sinteze istorice sau studiile ample asupra unui singur domeniu din viața provinciei au îmbinat exegeza izvoarelor literare antice cu cercetarea surselor epigrafice, arheologice, numismatice, a monumentelor de artă și arhitectură¹.

¹ C. Daicoviciu, *TransAnt*; M. Macrea și D. Tudor, în *Istoria României*, I, București, 1960, pp. 345—459; D. Tudor, *OltR³*; M. Macrea, *Viața*; *** *Römer in Rumänien*, Köln, 1969; Em. Condurachi, C. Daicoviciu, *Romania* (col. *Archaeologia mundi*), Geneva, 1971, p. 125 și urm.; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972; I. I. Russu, *Inscripțiile Daciei romane*, I, București, 1975, pp. 9—32; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1975.

Religia Daciei, așa cum poate fi cunoscută prin însemnările de pe o treime din epigrafele provinciei, temple, monumente sculpturale, modeste statuete de bronz sau ceramică, medalioane, geme etc., este de o diversitate neatestată în alte provincii ale Imperiului roman. Punctul de plecare pentru explicarea diferitelor produse teoretice și forme de conștiință, ca religia, morala, filosofia etc., îl constituie, desigur, producția materială², deoarece „sentimentul religios“ este el însuși un *produs social*, iar indivizii aparțin unor formații sociale determinate³. Religia este deci inseparabilă de faptele economice, sociale și politice ale epocii și ca parte componentă a suprastructurii va influența la rîndu-i unele compartimente ale societății romane din Dacia. Mozaicul de culte constatat în viața religioasă a provinciei ar putea fi corelat următorilor factori principali: a) situația economică, politică și socială a Daciei imediat după cucerire și în epoca ulterioară; b) continuitatea populației autohtone dacice și a unor forme culturale originare sau puternic influențate de noile credințe; c) curentele filosofice și tendințele religioase dominante în Imperiul roman în secolele II—III e.n.; d) componența eterogenă a populației, rod al unei colonizări sistematice; e) politica religioasă a împăraților romani din epoca existenței provinciei Dacia. Ponderele acestor factori este evident inegală și consemnarea în acest context relevă mai ales multitudinea și varietatea lor⁴.

Din ansamblul religiei Daciei romane lucrarea de față își propune să descrie și să explice propagarea cultelor *siro-palmiriene*, culte înglobate obișnuit alături de cele *egiptene*, *microasiatice* și *iraniene* în grupul **cultelor orientale**.

2. Propagarea cultelor orientale este considerată un fenomen particular în cadrul multiplelor domenii în care se constată

² K. Marx, F. Engels, *Despre religie*, ed.³, București, 1963, p. 66.

³ *Ibidem*, p. 69.

⁴ Aproape fiecare dintre factorii menționați au constituit obiectul analizei unor studii și monografii: V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929; idem, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937; C. Daicoviciu, AISC, III (1936—1940), pp. 200—270; idem, „Apulum“, VIII, 1968, pp. 261—271 (= *Dacica*, pp. 427—437); D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966; Em. Condurachi, in *Colloquio Italo-Romano sulla tema Romania-Romana*, Roma, 1974, pp. 63—78; J. Reville, *La religion à Rome sous les Sévères*, Paris, 1886; J. Beaujeu, *La religion romaine*.

o puternică pătrundere a Orientului la Roma și în celelalte provincii ale Imperiului. Adoptarea unor culte orientale a contribuit, alături de cauzele interne, de influențele exercitate în drept, științe, literatură la metamorfozarea instituțiilor politice romane, care de la Augustus la Diocletianus evoluează spre sistemul oriental. Cultele orientale sînt atestate în mediu roman încă de la sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n., dar răspîndirea lor a fost la început lentă, redusă la cîteva divinități microasiatice, siriene sau egiptene. De la sfîrșitul secolului I e.n. pînă la începutul secolului al IV-lea, afirmarea și ascensiunea cultelor orientale în general este continuă, cu amplitudini diferite pentru fiecare cult.

În paginile scriitorilor și istoricilor din perioada amintită întîlnim mărturii ale reacției romane față de amploarea răspîndirii divinităților orientale la Roma; descrieri detaliate ale unor temple și zei orientali, momente din viața social-politică și acțiuni militare în care sînt invocate credințe și divinități orientale. Cercetarea răspîndirii cultelor orientale a beneficiat deja de întinse și documentate analize în lucrările istoricilor și mai ales ale istoricilor religiei Imperiului roman. Unele studii, scrise la sfîrșitul secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului nostru, cuprind analize care ating forme și esențe considerate în prezent „clasice”⁵. În decursul a peste cinci decenii, savantul belgian Franz Cumont a adus în domeniul cercetării religiilor orientale contribuții comparabile cu aportul lui Mendeleev în chimie.

Cauzele generale ale propagării cultelor orientale și elementele care le-au creat, uneori, un ascendent față de păgînismul greco-roman, sînt numeroase și diverse, dar se impun a fi menționate următoarele: a) preponderența economică și socială a Orientului. Egiptul și Siria găseau mijloacele opulenței prin pacea romană. Alături de activitatea economică a marilor manufacturi, la Alexandria, Antiochia și în alte orașe ale Orientului exista și o intensă viață intelectuală și religioasă; b) relațiile comerciale se înmulțesc, o uriașă piață de desfacere și drumurile romane înlesnesc schimburile de mărfuri, odată cu ele și cele de idei și credințe; c) comercianți, meseriași sau sclavi din Orient se stabilesc la Roma

⁵ F. Cumont, *Les religions orientales*, p. 2 și urm.; J. Toutain, *Les cultes païens*, II.

sau în alte provincii ale Imperiului, răspîndind și cultele din zonele originare; d) militarii recrutați din Orient au ajuns și la frontierele de la Rin și Dunăre; e) prin staționarea legiunilor și trupelor auxiliare în Orient, militarii romani erau expuși unui contact direct și prelungit cu populația, cu cultele și credințele ei. S-ar mai putea adăuga sprijinul direct, începînd de la sfîrșitul secolului al II-lea e.n. cînd ajung împărați de origine orientală (Septimius Severus, Elagabalus, Philippus Arabs ș.a.).

Dar, cauzele care au contribuit la adoptarea noilor culte rezidă atît în „deficiențele“ religiei romane cît și în „calitățile“, mai exact *elementele noi* oferite de noile credințe. **Culte orientale** răspund unor aspirații religioase noi pe care păgînismul clasic, grec și roman, nu le satisfăcea; cultele orientale impuneau o devoțiune personală nu una civică; erau *culte cu misterii* care stîrneau pasiuni și entuziasm. Cultele orientale atrăgeau îndeosebi păturile cu situații modeste și pentru că ele susțineau că oferă adeptilor protecție în lumea aceasta, dar mai ales perspectivele unei vieți mai bune în „lumea viitoare“. Prin aceasta axa de moralitate se deplasează, binele urmînd a fi suveran nu pe pămînt, ci după moarte. Salvarea sufletelor impunea însă un anumit regim de viață, purificarea interioară devenind pentru adepți sensul principal al existenței terestre⁶. Aceste culte cu misterii pretindeau că asigură salvarea fidelilor prin ceremonii oculate, pe care inițiatul se angaja prin jurămînt că nu le va revela. Ceremoniile fastuoase, sensuale, lugubre și triumfătoare impresionau pături largi ale populației. Cultele orientale aveau *clerul* propriu a cărui funcție unică era slujirea zeilor; sacerdoțiul nefiînd o magistratură era accesibil oamenilor de orice condiție socială. Accesul femeilor la cele mai multe ceremonii și la funcțiile sacerdotale constituie unul din elementele care au asigurat succesul acestor divinități. Majoritatea cultelor orientale cereau adeptilor doar să acorde *prioritate* zeului în al cărui cult erau inițiați, fără a fi exclusiviste. Cultele orientale nu erau în situația religiei iudaice sau a creștinismului care, neadmițînd *Cultul împăratului* erau adeseori ținta persecuțiilor. De asemenea, deplasînd direcția luptei, a eforturilor spre așteptarea îndeplinirii speranțelor ideale, negli-

⁶ F. Cumont, *op. cit.*, p. XXII; idem, *Lux perpetua*, p. 235.

jînd realitățile tangibile, răspîndirea cultelor orientale nu constituia un pericol pentru rînduiele existente în Imperiul roman. Din această cauză *politica religioasă* a împăraților din secolele II—III e.n. față de cultele orientale este schimbătoare dar nu ostilă. Ea merge de la indiferență și largă toleranță pînă la bunăvoință și sprijin direct pentru propagarea noilor zei. Persecuțiile sistematice, lupta împotriva cultelor orientale, în cadrul acțiunii generale pentru distrugerea păgînismului, au început abia odată cu victoria creștinismului, cu toate că cultele orientale au netezit drumul creștinismului, au facilitat înțelegerea dogmelor sale.

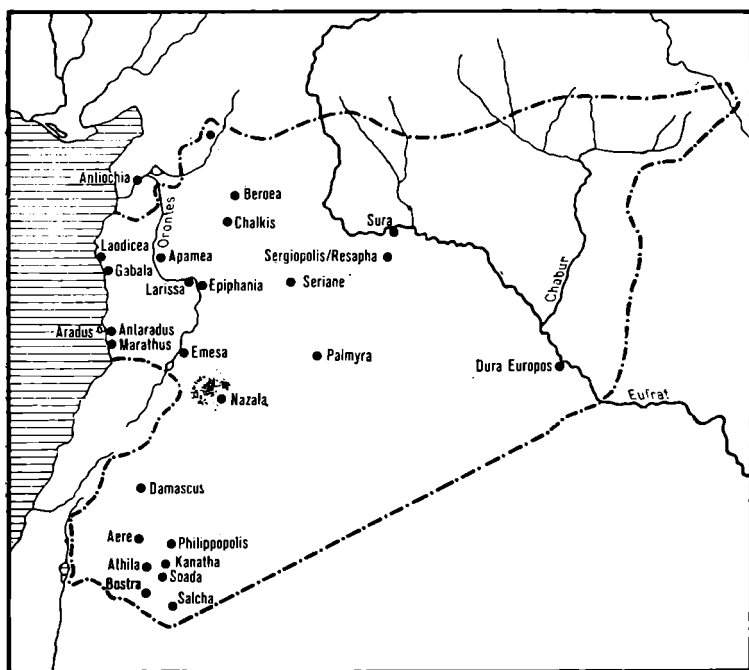
3. **Sincretismul** a dominat viața religioasă a Imperiului în primele trei secole ale erei noastre. Accentuînd asupra uneia din principalele surse ale acestui fenomen, Jean Reville, unul din istoricii valoroși ai religiei romane, considera sincretismul drept religie naturală a societății romane cosmopolite a secolului al III-lea⁷. Receptivitatea Romei și relativă toleranță religioasă, unirea politică și economică a unor imense teritorii cu multe popoare, marile mișcări de populații au avut ca rezultat întîlnirea unor religii, fuziuni generatoare de forme religioase compozite. Divinitățile erau numeroase, de o mare diversitate și nu pot fi totdeauna descifrate realitățile complexe mascate de sincretism sau alteori de *interpretatio romana*⁸. Vasta mișcare de combinare, de asimilare a unor divinități asemănătoare adorate sub felurite nume, în diferite regiuni, de fuzionare a unor zei, se desfășoară într-o primă fază în mod inconștient înainte de a fi ridicată la rang de sistem. Sincretismul era și soluția cea mai eficace în cadrul efortului general pentru clarificarea funcțiilor, ierarhizarea și reducerea numărului divinităților. A fost adeseori subliniată necesitatea studierii sincretismului religios pentru înțelegerea religiei romane din secolele II—III e.n. Analiza cauzelor care au generat sincretismul, diferențierea lor pentru fiecare provincie și pentru perioade cronologice mai restrînse a beneficiat abia recent de atenția cuvenită. Alături de unele teze substanțiale asupra sincretismului, J. Reville afirma totuși că un sincretism complex și așa confuz.

⁷ J. Reville, *op. cit.*, p. 22.

⁸ J. Beaujeu, *La religion romaine*, p. 34 și urm.; R. Turcan, RHR., CLXXIII, 1968, p. 206.

se sustrage de la orice analiză completă și că ar fi o denaturare a-l analiza pe fiecare fațetă, pentru că originalitatea sa consistă tocmai în confuzia elementelor sale⁹. Cercetările recente, admițând complexitatea fenomenului, nu sînt dominate de această viziune agnostică, ci recomandă suplimentarea mijloacelor și domeniilor de investigație care să cuprindă și studiul condițiilor economice, sociale etc., precum și a experienței, inadecvarea la sistemul tradițiilor religioase prezentate într-un context cultural nou¹⁰. Se impune așadar a reaminti unele elemente despre aspectul geografic și istoric al zonei de origine a cultelor siriene și a unora din factorii care au contribuit la răspîndirea lor în Dacia.

Principalele orașe ale Siriei din epoca romană (după H. Klengel, *Syria antiqua*)

⁹ J. Reville, *op. cit.*, p. 23.

¹⁰ S. S. Hartman, *ORL*, 70, 1, 1975, p. 38.

4. Leagăn al unor civilizații multimilenare, parte integrantă a ținuturilor în care s-au plămădit trei din principalele religii ale omenirii (iudaică, creștină și mahomedană), Siria ca și întreaga zonă a beneficiat de vaste cercetări istorice și arheologice.

Siria era o parte din marele cadrilater al Peninsulei Arabe limitat la sud de Oceanul Indian, la est și vest de Marea Roșie și Golful Persic, iar în nord de munții nu prea înalți din care izvorăsc cunoscutele ape Iordan, Oronte, Eufrat, Tigru, pe malurile cărora sînt fîșii fertile. Între zona de coastă și fluviu se întindeau teritorii în parte irigate și *vastul deșert*. Poziția geografică favorabilă comerțului maritim și caravanier și clima, cele două anotimpuri cu caracteristici diametral opuse, au influențat într-o măsură însemnată numeroase aspecte ale istoriei acestei regiuni, inclusiv condițiile care au generat miturile, cultele și credințele siriene.

În a doua jumătate a mileniului al III-lea, perioadă în care sursele istorice permit deja unele precizări asupra etnicului populației Siriei și apoi a Siriei-Palestina, se constată că aceste teritorii au fost dominate de o populație denumită semitică după limba pe care o vorbea. Din cadrul acestei populații se detașează două grupuri mai importante: *amorreerii* și *cananeerii*, primii localizați în Siria, ceilalți în Palestina pînă la marginile Mării Roșii. Către sfîrșitul mileniului al II-lea pătrund pe teritoriul sirian triburi semitice mai îndepărtate, între acestea și *arameenii*. Ultima mare migrație semitică în zonă a fost cea *arabă* la mijlocul mileniului I î.e.n. Alături de populația semitică dominantă și majoritară au locuit pe teritoriul Siriei, din epoci mai îndepărtate, hurriți, egipteni, microasiatici etc.¹¹.

Au fost considerate ca siriene acele culte care s-au dezvoltat pe teritoriul Siriei după venirea arameenilor, triburi care au însoțit ultima înaintare asiriană spre vest. A avut loc o interferență între zeii arameeni și cei cananeeni existenți în teritoriile ocupate. Informațiile privitoare la unele divi-

¹¹ M. J. Lagrange, *Études*, p. 40 și urm.; E. Honigmann, art. *Syria*, în RE, IV, A₂, col. 1574; E. Dhorme, *Les religions de Babylonie et d'Assyrie*, Paris, 1949, p. 5; R. Dussaud, *Les religions*, p. 389 și urm.; A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, ed.², Oxford, 1971, p. 246 și urm.; H. Klengel, *Syria antiqua*, Leipzig, 1971, p. 15.

nități coboară pînă în mileniile III-II, la altele pot fi constatate puternice influențe egiptene, microasiatice sau iraniene.

Stăpînirea romană în Siria succede procesului complex și contradictoriu de interacțiune între elementele greco-macedonene și locale, determinat de situația care a existat în statele constituite după destrămarea Imperiului lui Alexandru cel Mare. Romanii nu vor găsi acolo „nici despotia orientală dar nici polisul grecesc“, căci elenismul n-a fost doar „un simplu amestec al Orientului cu Occidentul“¹². Începînd cu Pompeius, din anul 64 î.e.n., romanii se consideră succesori ai statelor elenistice, dar negustorii romani au ajuns în Siria cu multe decenii înaintea oștirilor lui Pompeius. Istoricii religiilor orientale subliniază faptul că aceste culte siriene n-au avut niciodată în Occident coeziunea cultelor egiptene și microasiatice și că au venit în valuri succesive¹³. Izolarea sau menținerea persistentă a riturilor de către fideli este o consecință a fărâmițării Siriei însăși, unde diferite triburi și zone rămîn cu diferențieri mai distincte decît în alte regiuni, își apără zii și dialectele locale. Între elementele comune religiei siriene pe teritorii mai întinse ar putea fi totuși amintite: existența unor zei ai universului și ai astrelor; cultul naturii; antropomorfismul; divinitățile locale; atributele solare ale principalelor divinități; triadele familiale; faptul că marele zeu al regiunilor siriene *Hadad* era bine atestat împreună cu *paredra* sa și în epoca romană. Unele aspecte ale dogmelor semitice asupra destinului în lumea viitoare despre care se spunea că este tristă, ternă, disperată nu erau printre elementele care să-i favorizeze răspîndirea. Metamorfozarea și în această direcție a devenit evidentă după influențele exercitate de astrologia caldeeană.

Consemnarea în titlu a *cultelor palmiriene* în situația în care cercetăm și prezentăm răspîndirea în Dacia a cultelor venite din spațiul Siriei necesită a fi justificată.

S-a amintit între caracteristicile cultelor siriene¹⁴ și lipsa lor de coeziune, prezența în cele mai importante orașe siriene

¹² A. B. Ranovici, *Elenismul și rolul său istoric*, București, 1953, p. 381; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 295 și urm.

¹³ F. Cumont, *Les religions orientales*, p. 153.

¹⁴ A fost preferată scrierea *Siria*; *Palmira*; *culte siriene și palmiriene*; *sirian*, *palmirian*, în loc de *Syria*, *Palmyra* ș.a.m.d. pentru a fi mai aproape de uzul actual al limbii române.

a unor *Baalim* locali care, în majoritatea cazurilor, sînt în fruntea unor *triade familiale*. De asemenea, fiecare divinitate originară din Heliopolis, Hierapolis, Emesa, Damasc etc., a avut o propagare diferită în Dacia și în celelalte provincii ale Imperiului roman.

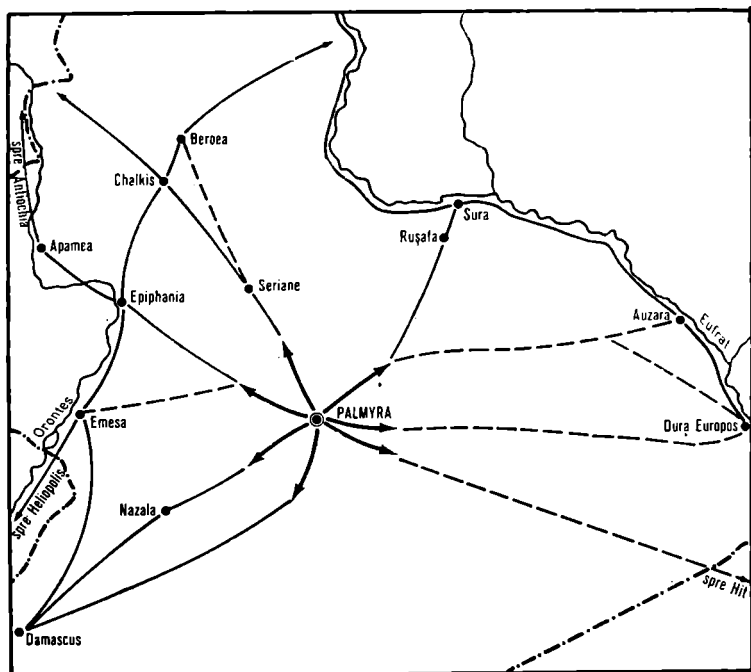
Spre deosebire de zeii din alte orașe ale Siriei, principalii zei ai panteonului Palmirei formează *triade cosmice* nu familiale. Zeilor pe care i-au acceptat și pe care-i venerau triburile palmiriene capătă un *facies local* și o grupare fără analogii în alte părți¹⁵. Palmira, „orașul deșertului“ situat la aproximativ jumătatea drumului între Eufrat și coasta țărilor mediteraneene, centru de încrucișare a căilor comerciale, a cunoscut perioada celei mai însemnate dezvoltări în secolele II—III e.n., mai ales începînd cu epoca împăratului Hadrian. Palmira a avut un rol deosebit în relațiile Romei cu Imperiul part, în politica romană în această zonă. Palmira n-a fost doar un important centru al comerțului caravanier, cu toate că acesta a fost principalul său atribut, ci și un înfloritor centru al meșteșugarilor, o metropolă care și-a extins culturile în oazele vecine, a acordat o atenție sporită creșterii oilor, cailor, cămilelor și a pregătit trupe capabile să apere caravanele de pirații deșertului. Importanța sa ca centru religios este tot mai mult relevată de incomparabilele ruine ale Palmirei și ale celui mai însemnat oraș din orbita sa, Dura Europos¹⁶.

Ambițiile și tendințele centrifuge, intenția Palmirei de a fonda un Imperiu oriental în deceniul 7 al secolului al III-lea sînt momentele de maximă ascensiune și începutul marelui declin al metropolei. Alături de divinitățile palmiriene Belus, Malachbelus, Iarhibolus au fost prezentate și cele răspîndite de palmirieni dar de origini sau cu influențe în primul rînd arabe, africane sau posibil iudaice.

5. O contribuție însemnată la răspîndirea, dar mai ales la accelerarea și amplificarea propagării cultelor siriene în Dacia ca și în alte provincii ale Imperiului se poate presupune că au avut-o sirienii a căror prezență este cunoscută mai ales

¹⁵ R. Dussaud, *Les religions*, p. 403.

¹⁶ M. Rostovtzeff, *Città carovaniere* (trad. din engleză de Ch. Cortese de Bosis), Bari, 1934, p. 84 și urm.; B. Spulber, art. *Palmyra*, în RE, XVIII₃, col. 262; H. Klengel, *op. cit.*, p. 121 și urm. și p. 109.

Palmyra, oraşul de răspintie al deşertului sirian (după H. Klengel, *Syria antiqua*)

din sursele epigrafice. Analiza antroponimelor din inscripțiile și diplomele militare a constituit desigur materialul de bază în încercarea de a stabili grupurile etnice care au intrat în componența populației eterogene a Daciei, inclusiv cel sirian. Alături de antroponimele orientale „profane” au fost remarcate și explicate câteva antroponime teonime sau teoforice (*Abedallatus, Athenatan, Barhadades, Barsemia, Bolhas, Borafas, Gaddes, Ragysbel, Zabdibol* ș.a.) care, ținând seama de climatul religios al epocii, pot fi considerate eventual și palide mărturii ale răspîndirii și pentru unii zei necunoscuți încă în epigrafele Daciei¹⁷. Persoane sau grupuri originare din

¹⁷ S. Sanie, „Dacia“, XIV, 1970, pp. 233, 241; idem, ActaMN, X, 1973, pp. 151–170; *infra*, pp. 206, 243.

Oriental Apropiat sînt atestate în sfera comerțului, a meșteșugurilor, între sclavi și liberi și printre militarii provinciei.

Rolul comerțului ca mijloc de propagare a unor credințe în vehicularea diferitelor culte a fost relevat în repetate rînduri¹⁸. El este la fel de evident și în cazul negustorilor sirieni foarte activi în Dacia și în alte provincii ale Imperiului¹⁹, unii cu nume elenizate sau romanizate dar care nu omit să-și precizeze originea prin apelativul *suri negotiatores*²⁰.

Sclavii și libeții cu antroponime orientale sînt relativ puțini sau numele permise permit în puține cazuri stabilirea cu exactitate a originii, adeseori fiind posibilă doar înglobarea într-o categorie mai largă de persoane cu nume greco-orientale²¹.

Militarii și familiile lor au constituit principalii promotori ai cultelor siriene, cîțiva zei sirieni devenind *dii militares*. Unele trupe originare din Orientul Mijlociu au fost prezente întreaga perioadă a existenței Daciei, pe cînd durata staționării altora se reduce la perioada războaielor dintre daci și romani și primii ani de existență ai provinciei. Istoria militară a Daciei ca și a Imperiului este domeniul în care progresele sînt mai evidente, materialele acumulate fiind frecvent sistematizate, incluse în numeroase lucrări. În Dacia sînt cunoscute trupe de commagenieni, itureeni, palmirieni și sirieni.

Commagenienii, promotorii virtuali ai celei mai răspîndite divinități siriene în Dacia, *Baal din Doliche* sincretizat cu *Iuppiter*, sînt prezenți prin două unități: *cohors I Flavia Commagenorum* și *cohors II Flavia Commagenorum*²².

Iturenii (Ituraei), a căror prezență în Dacia a fost de scurtă durată, sînt atestați prin următoarele unități: *ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum*; *cohors I Ituraeorum*

¹⁸ R. Cagnat, *Le commerce et la propagation des religions dans le monde romain*, Paris, 1909, p. 4 și urm.

¹⁹ V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im römischer Kaiserreiche*, Breslau, 1909, pp. 93, 116, 123; F. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Leyden, 1938, p. 699.

²⁰ CIL, III, 7761 și 7915.

²¹ D. Tudor, *IstScl*, p. 79 și 199.

²² V. Christescu, *Istoria militară*, p. 185; W. Wagner, *Die Dislokation*, pp. 123–124; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, p. 173; I.I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, pp. 171–172; J. Beneš, *SPFFBU E 15* (1970), p. 175; I.I. Russu, *SCIV*, 22, 1, 1972, p. 70; L. Mărghitan, *SCIV*, 25, 1, 1974, p. 147.

sagittariorum equitata (?) *milliaria* (?); *cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum*²³.

Palmirienii sînt cei mai numeroși între militarii Orientului Apropiat. Denumirea globală, numele și organizarea inițială a unităților palmiriene au fost modificate pe parcursul staționării lor în Dacia. Sînt cunoscute următoarele trupe: *Palmyreni sagittarii ex Syria*; *numerus Palmyrenorum O (ptatianensium)*; *numerus Palmyrenorum Porolissensium* și *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*²⁴.

Sirienii, mai exact singura unitate în denumirea căreia intră acest etnonim, sînt cunoscuți prin *numerus Surorum sagittariorum*. Tot din orașe ale Siriei romane au venit în Dacia și au staționat o scurtă perioadă de timp *cohors I Antiochiensium*, *cohors I Tyriorum sagittariorum*, posibil și *cohors I Sagittariorum milliaria equitata*²⁵.

Despre repartizarea acestor trupe pe teritoriul provinciei și influența exercitată de ele în problemele culturale vom reveni adeseori pe parcursul lucrării.

6. Alcătuirea unui repertoriu care să cuprindă toate inscripțiile și reprezentările culturale închinatze zeilor sirieni în întreg Imperiul continuă să rămînă un deziderat datorită numărului mare al divinităților siriene, a sincretizării lor cu ceilalți zei romani sau orientali, a varietății reprezentărilor culturale. Fără a avea în această privință situația mithraismului sau a cultelor egiptene cu solide repertorii, periodic îmbogățite, trebuie remarcat totuși că vestigiile referitoare la *Iuppiter Dolichenus* au fost strînse de cîteva ori în repertorii, iar despre acest zeu sînt deja 5 lucrări monografice. De asemenea pentru fiecare zeu sirian din cei cunoscuți în

²³ V. Christescu, *Istoria militară*, p. 180; W. Wagner, *Die Dislokation*, pp. 52—54; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, pp. 153, 179; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 171; J. Beneš, *SPFFBU E15* (1970), pp. 165, 180—181; I. I. Russu, *SCIV*, 22, 1, 1972, pp. 67, 72; N. Gostar, *AȘUI*, t. XX, S. III, i. 2, 1974, p. 70.

²⁴ V. Christescu, *Istoria militară*, p. 199; W. Wagner, *Die Dislokation*, p. 182; J. Beneš, *SPFFBU E 15*, p. 191; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, pp. 173—175; idem, *SCIV*, 22, 1, 1972, p. 76; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, Indice, p. 102; C. C. Petolescu, „*Latomus*“, XXXIV, 1975, pp. 1020—1023.

²⁵ V. Christescu, *Istoria militară*, p. 199; W. Wagner, *Die Dislokation*, pp. 86, 195, 214; J. Beneš, *SPFFBU E 15*, pp. 169, 186, 192; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, pp. 175—176; idem, *SCIV*, 22, 1, 1972, p. 76.

Dacia există studii, mici monografii sau importante referiri în cadrul mai general al cercetării religiilor semitice. Contribuțiile savanților Franz Cumont, René Dussaud, Otto Eissfeldt, Henry Seyrig, în prezent aflați toți în împărăția umbrelor, continuă să rămână fundamentale și vor fi adeseori citate în lucrarea de față. Bibliografia esențială a cultelor siriene și palmiriene întocmită în urmă cu trei decenii de R. Dussaud a sporit considerabil ²⁶.

Între lucrările mai noi se impun a fi menționate în primul rând repertoriul cu monumentele și inscripțiile dolicheniene și monografia aceluiași Pierre Merlat despre Iuppiter Dolichenus subintitulată cu modestie *Essai d'interprétation et de synthèse* ²⁷. Aportul lucrărilor apărute în colecția „*Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*“, dirijată de prof. M. J. Vermaseren, la cunoașterea cultelor orientale este fără precedent în istoria cercetării religiei Imperiului roman. În ceea ce privește cultele siriene, de menționat monografia despre *Sol Invictus* ²⁸, primele două părți cu izvoarele literare antice despre *Dea Syria* ²⁹ și câteva volume care cuprind și răspîndirea cultelor siriene în diferite provincii ale Imperiului roman (Britannia ³⁰, Hispania ³¹, Pannonia ³², Moesia Superior ³³ etc.).

Alte cărți cum ar fi de exemplu: *Mithraic iconography and ideology* ³⁴ sau *Saturne africaine* ³⁵, depășesc cu mult proble-

²⁶ R. Dussaud, *Les religions*, pp. 401—402, 412—413.

²⁷ P. Merlat, *Essai*.

²⁸ G. H. Halsberghe, *The Sol Invictus* (ÉPRO, XXIII), Leiden, 1972.

²⁹ În *Corpus Cultus Deae Syriae* (CCDS) a apărut deja P. Lyan van Berg, *Étude critique des sources mythographiques grecques et latines*, Leiden, 1972.

³⁰ E. and J. Harris, *The Oriental Cults in Roman Britain* (ÉPRO, VI), Leiden, 1965.

³¹ A. Garcia y Bellido, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine* (ÉPRO, V), Leiden, 1967.

³² Z. Kádár, *KlasyrK*.

³³ L. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure* (ÉPRO, VII), Leiden, 1966.

³⁴ L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology* (ÉPRO, II), Leiden, 1968.

³⁵ M. Leglay, *Sat. afr.*

mațica sugerată de titlu și prezintă un interes deosebit și pentru cultele siriene.

Săpăturile arheologice de la Dura Europos și Palmira au stimulat și cercetările despre divinitățile din panteonul Palmirei. Apariția istoriei religiei palmirienilor semnată de J. G. Février³⁶, după publicarea rezultatelor câtorva campanii arheologice, ilustrează tocmai acest lucru. Cartea sa, cu toate rezervele justificate ale lui H. Seyrig³⁷, a rămas câteva decenii lucrarea de referință în acest domeniu. Publicînd tesserele (mici discuri de lut cu inscripții sau reprezentări) de la Palmira, contele R. Mesnil du Buisson scrie de fapt și o nouă istorie a divinităților mării metropole³⁸. Studiile apărute mai ales în revistele „Syria” și „Berytus” au îmbogățit permanent informațiile anterioare, cele mai multe integrate în cărțile amintite.

Dar „cărțile sfinte” ale divinităților siro-palmiriene sînt pierdute, distruse de timp în perioadele de afirmare ale altor religii. Materialele de care dispunem nu permit decît arareori reconstituirea integrală a acelor acte sau a complexelor de acte prin care se exprimă omagiul sau venerația către divinitate. Dacă în religie cultul succede credința și acceptarea preceptelor, *prin cult* se exprimă credința și sînt recunoscute preceptele³⁹. Sacrificiile, rugăciunile, sărbătorile, organizarea sacerdotală a divinităților siriene și palmiriene din Dacia pot fi cunoscute doar parțial cu ajutorul ruinelor unor temple, a reliefurilor culturale, a ofrandelor și obiectelor de cult lucrate din piatră sau metal și mai ales pe baza inscripțiilor în piatră. Textul acestor epigrafe, stilul lor a fost demult considerat ca o expresie a maximei abrevieri, a esențializării.

Relevarea cu precădere a aspectului social al cultului⁴⁰ se înscrie între intențiile principale ale lucrării și pentru cunoașterea acestui aspect izvoarele amintite păstrează suficiente elemente.

³⁶ J. G. Février, *La religion*.

³⁷ H. Seyrig, „Syria”, XIV, 1933, p. 238 și urm.

³⁸ Buisson, *Les tessères*.

³⁹ G. Di Napoli, art. *Culto*, în *Enciclopedia filosofica*, I, Veneția-Roma, 1957, col. 1368.

⁴⁰ R. Will, *Le Culte. Études d'Histoire et de Philosophie religieuse*, II, Paris, 1929, p. 1 și 3.

Realizarea unei imagini globale a religiei Daciei romane și gruparea divinităților pe origini a devenit posibilă odată cu descoperirea, cercetarea și publicarea inscripțiilor, a monumentelor sau complexelor de cult. Semnificația principalelor monumente culturale scrise sau anepigrafe din Dacia a fost adeseori menționată în cadrul mai larg al cercetării cultelor orientale ⁴¹ sau a răspândirii păgânismului în Imperiul roman ⁴². În marile sinteze asupra istoriei României datorate lui A. D. Xenopol ⁴³, N. Iorga ⁴⁴, C. C. Giurescu ⁴⁵, în spațiul consacrat înfățișării religiei Daciei romane sînt menționate unele considerații asupra surselor, căilor și consecințelor propagării cultelor orientale. În ultimele cinci decenii au apărut deja numeroase studii care au ca obiect în exclusivitate aspecte din religia Daciei romane. În acest context vom aminti doar acele lucrări, care, prin materialele publicate, sistematizare și interpretare, constituie contribuții de bază la cunoașterea religiei Daciei în general și în special a cultelor siriene și palmiriene.

L. Webber Jones are meritul de a fi publicat în anul 1929, într-o limbă de circulație, prima lucrare monografică asupra cultelor Daciei romane, cu clasificarea divinităților și stabilirea unor raporturi statistice între diferitele culte ale provinciei ⁴⁶. Valoarea dar mai ales limitele lucrării lui L. W. Jones au mai fost relevate în cele 5 decenii de la apariție. În lucrarea lui L. W. Jones sincretismul este scos în evidență prin gruparea inscripțiilor care conțin divinități sincretizate, stabilind în final un procent de 9,7% pentru aceste asocieri sincretizate. Dar prezentarea acestui fenomen complex nu poate fi redusă la aspectul statistic, chiar dacă am admite că cifra rezultată din calculele lui L. W. Jones este exactă.

⁴¹ F. Cumont, *Les religions orientales*, passim.

⁴² J. Toutain, *Les cultes païens*, passim.

⁴³ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, I, ed. a III-a, București, 1922, pp. 126–127.

⁴⁴ N. Iorga, *Istoria românilor*, I, partea a II-a (Sigiliul Romei), București, 1936, pp. 199–211.

⁴⁵ C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, ed. a IV-a, București, 1942, pp. 123–125, 162 etc.

⁴⁶ L. W. Jones, *The Cults*, pp. 245–305.

Într-un studiu al regretatului acad. C. Daicoviciu despre sincretismul religios la Sarmizegetusa, apărut câțiva ani după lucrarea lui L. W. Jones, alături de prezentarea curentelor și tendințelor religioase în secolele II—III e.n. în Imperiu, sînt menționate condițiile specifice care au generat diferite aspecte în viața religioasă a capitalei Daciei, așa cum pot fi ele reconstituite cu ajutorul inscripțiilor și monumentelor culturale⁴⁷. Se subliniază că răspîndirii însemnate a unor culte orientale nu trebuie să-i corespundă implicit o prezență etnică orientală egală. Prin valoarea materialului publicat și a interpretării ce i s-a dat, lucrarea amintită a contribuit la progresul substanțial al cercetării religiei Daciei romane.

În anul 1935 a apărut „I Culti orientali nella Dacia“, studiu în care O. Floca își propusese să ofere o imagine a cultelor orientale pe baza mențiunilor epigrafice și a vestigiilor principalelor lăcașuri de cult ale zeilor orientali⁴⁸. Subliniind meritele celui care a întocmit prima sinteză despre cultele orientale din Dacia, personalitate ale cărei contribuții în acest domeniu au fost și sînt periodic amplificate prin publicarea unor însemnate descoperiri de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Micia, trebuie remarcat totuși că structura studiului din 1935 n-a putut servi în măsura convenită țelul lucrării. Locul fiecărui cult: egiptean, microasiatic, sirian sau iranian, în ansamblul cultelor orientale în Dacia, este dificil de stabilit, căci zeii nu sînt grupați în funcție de această apartenență. Apar alternativ zei sirieni și microasiatici, dogmele sau chiar originea altora (ex. I. Bussumarus) rămîn neexplicate⁴⁹; lipsesc mențiuni despre *Baltis*, *Deus Aeternus*, *Theos Hypsistos* etc. De asemenea sincretismul, cel mai clar ilustrat la cultele orientale, merita o atenție specială.

În *La Transylvanie dans l'Antiquité*, lucrare unanim considerată drept prima sinteză științifică asupra Daciei romane, aspectele esențiale ale religiei sînt clar precizate⁵⁰. În măsura în care spațiul acordat religiei corespundea echilibrului general al lucrării, acad. C. Daicoviciu a menționat aportul oriental în viața religioasă a provinciei. Datele din lucrarea lui

⁴⁷ C. Daicoviciu, AISC, I, 1928—1932, pp. 81—88.

⁴⁸ O. Floca, ED, VI, 1935, pp. 204—239.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 213.

⁵⁰ C. Daicoviciu, *TransAnt*, pp. 149—157.

L. W. Jones, conform cărora zeilor orientali le sînt închinat 21,3% din inscripțiile culturale descoperite în Dacia, sînt explicate în conformitate cu principiile expuse încă în studiul despre sincretismul religios la Sarmizegetusa, pentru a nu constitui baza unor interpretări neconforme cu realitățile provinciei.

În anul 1936, D. Tudor a publicat *I Cavalieri Danubiani*, în care sînt descrise și interpretate reliefulurile culturale și alte vestigii ale cultului Cavalerilor danubieni, una dintre posibilele divinități locale, a cărei iconografie oglindește tocmai marea mișcare sincretistică ce a antrenat și cultele orientale⁵¹. În paginile *Olteniei romane*⁵² sînt reunite și principalele contribuții datorate lui D. Tudor la cunoașterea dogmelor și a răspîndirii cultelor orientale în Dacia Inferioară.

Aserțiuni interesante, diverse informații despre orientali sau asupra cultelor orientale în Dacia, pot fi întîlnite și în lucrări care nu sînt consacrate în mod special acestei teme. Vasile Pârvan⁵³ pentru Dacia, apoi Em. Condurachi⁵⁴ pentru un spațiu mai vast, evidențiază rolul orientalilor în vehicularea creștinismului, faptul că răspîndirea unor culte orientale a facilitat apoi și înțelegerea dogmelor creștine. Lucrarea lui J. Dobiaș⁵⁵ care încearcă să surprindă aportul sirienilor în viața provinciilor romane de la Dunărea de Jos își păstrează încă utilitatea la fel ca și studiul lui G. Cantacuzino⁵⁶, asemănător ca titlu dar diferit ca structură.

Ultima lucrare de proporții asupra Daciei romane datorată lui M. Macrea⁵⁷ conține și o prezentare a cultelor și credințelor provinciei. Un valoros studiu a fost consacrat de regretatul profesor clujan răspîndirii lui *Sabazios*⁵⁸. În *Viața Daciei* a fost relevată răspîndirea zeilor orientali, cei mai numeroși între cultele neromane. O atenție sporită sistematizării prin

⁵¹ D. Tudor, ED, VII, 1937, pp. 189—356.

⁵² Idem, *Oltră*, pp. 373—402.

⁵³ V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoroman*, București, 1911, p. 79 și urm.

⁵⁴ Em. Condurachi, ED, IX, 1940, p. 2 și urm.

⁵⁵ J. Dobiaș, *Sbornik venovaný Jaroslavu Bidlovi*, Praga, 1928, pp. 15—46 (rez. fr., p. 45).

⁵⁶ G. Cantacuzino, ARMSI, S. III, t. VIII, mem. 16, 1928, pp. 389—456.

⁵⁷ M. Macrea, *Viața*.

⁵⁸ Idem, „Apulum”, IV, 1961, p. 67 și urm. = „Dacia”, NS, III, 1959, p. 333 și urm.

gruparea corectă a zeilor după origini ar fi dat considerațiilor un plus de claritate și ar fi permis evaluarea contribuției fiecărui cult la viața religioasă a provinciei.

În sfârșit, o scurtă trecere în revistă a religiei în Dacia romană poate fi găsită și în tratatul de *Istorie a României*⁵⁹.

În afara considerațiilor prilejuite de publicarea a numeroase epigrafe, într-un studiu relativ recent, I. I. Russu⁶⁰ menționează succint și sistematic toate domeniile în care pot fi constatate prezența și manifestările sirienilor în Dacia. Studiul reprezintă o contribuție pozitivă, o documentată bază de plecare pentru abordarea oricărui aspect al aportului sirian, inclusiv a manifestărilor culturale.

Prezentarea sincretismului în Dacia a format obiectul comunicării acad. Em. Condurachi⁶¹ la un recent Colocviu Internațional asupra sincretismului. În acest prim studiu consacrat în exclusivitate sincretismului la scara întregii provincii, sînt menționate elementele specifice și factorii generali care au favorizat dezvoltarea sincretismului în Dacia. Pentru ilustrarea sincretismului unor divinități romane cu divinități de diferite origini au fost selectate cîteva din cele mai sugestive texte epigrafice, iar influența sincretismului asupra credințelor locale este argumentată prin referirile la zona de răspîndire și iconografia Cavalerilor danubieni.

În afara cercetărilor amintite, în ultimele trei decenii, la elucidarea diferitelor aspecte ale cultelor siriene și palmiriene în Dacia și-au adus contribuția prin studii, note sau materiale publicate următorii profesori universitari, cercetători sau muzeografi: A. Bodor, H. Daicoviciu, N. Gostar, Al. Bărcăcilă, I. Berciu, E. Bujor, I. Glodariu, D. Isac, N. Lupu, I. Mărghitan, M. Moga, C. C. Petolescu, I. Piso, Al. Popa, C. Pop, Gh. Popilian, D. Radu, S. Sanie, E. Zefleanu, M. Bărbulescu, V. Wollmann și alții. Pe parcursul lucrării nu am omis intenționat menționarea oricărei contribuții, începînd cu cele îndepărtate, datorate lui Gr. Tocilescu,

⁵⁹ D. Tudor, *Istoria României*, I, 1960, pp. 438–442.

⁶⁰ I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, pp. 167–182.

⁶¹ Em. Condurachi, in *Le syncrétisme dans les religions de l'antiquité* (ed. Fr. Dunand et P. Lévêque), Leiden, 1975, pp. 186–199.

G. Téglás, P. Király, G. Kuun ș.a., pînă la notele apărute în anul 1975⁶², cele ulterioare fiind adăugate selectiv fără a mai fi incluse în structura lucrării (v. *Addenda*, pp. 291—293).

7. Așa cum se poate vedea din succesiunea prezentării, din planul lucrării noastre: 1) divinități siriene sincretizate cu prima divinitate a panteonului roman Iuppiter; 2) divinități siriene răspîndite cu numele originar dar și în *interpretatio romana*; 3) divinități a căror asociere oglindește sincretismul interoriental (interior), în afara menționării separate, a unor sublinieri, întreaga lucrare este structurată astfel pentru a surprinde și reliefa sincretismul, fenomen esențial în viața religioasă a Daciei romane. De asemenea, am apreciat că prezentarea răspîndirii fiecărei divinități în întreaga provincie și nu a tuturor zeilor sirieni și palmirieni în diferite orașe ale Daciei este mai indicată în cazul zeilor Siriei caracterizați prin lipsa lor de coerență în dogme și pătrunderea pe etape. Dealtfel, hărțile vor ilustra, iar rîndurile de concluzii vor consemna aspectele răspîndirii diferitelor divinități pe întinderea provinciei. Gruparea izvoarelor materiale ale răspîndirii în cazul fiecărei divinități are în vedere numărul, stereotipia sau varietatea lor. Lucrarea se bazează, în primul rînd, pe analiza atestărilor epigrafice; textul integral al inscripțiilor fiecărei divinități apare în Catalogul inscripțiilor de la sfîrșitul lucrării. Însemnările asupra fiecărui zeu capătă o structură proprie dependentă de: factorii care au determinat prezența și răspîndirea zeului în Dacia; aspectele referitoare la cult dar mai ales la originea etnică și situația socială a dedicantilor; organizarea sacerdotală etc. Raportările permanente la ceilalți zei, elementele comune cultelor siriene și mai evident celor palmiriene se alătură introducerii și concluziilor alcătuint împreună liantul acestei lucrări

⁶² După elaborarea acestei lucrări a apărut la colecția ÉPRO: I. Berciu și C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie Méridionale*, Leiden, 1976,

IUPPITER DOLICHENUS

I. Răspîndirea lui Iuppiter Dolichenus în Dacia.

A. Atestări epigrafice: 1. Apulum; 2. Ampelum; 3. Samum; 4. Potaissa; 5. Buciumi; 6. Certiae; 7. Sincrai; 8. Mişcov; 9. Domneşti; 10. Napoca; 11. Micia; 12. Ulpia Traiana; 13. Tibiscum; 14. Pojejena de Sus; 15. Blaj (Ulpia Traiana?); 16. Sibiu (Apulum?); 17. Săcădate; 18. Sucidava; 19. Alte inscripții cu apartenență dolicheniană incertă.

B. Reprezentări și ofrande dolicheniene.

Statuete — a) Ilişua; b) Desa.

Plachete triumphiulare — 4. Potaissa; c) Răcari.

Mîini votive — 8. Mişcov; d) Cătunele.

Reliefuri — e) Amărăştii de Sus; 12. Ulpia Traiana.

Statui — f) Drobeta.

II. Alte reprezentări cu apartenență dolicheniană incertă.

III. a) Răspîndirea monumentelor dolicheniene pe teritoriul Daciei;

b) Cronologia; c) Considerații generale asupra dedicărilor și preoților: 1) profesiunea; 2) originea etnică.

I. Ascensiunea în secolele II—III e.n. a unuia din numeroșii Baalim ai Siriei, Baal din Doliche, sincretizat cu Iuppiter, însemnătatea zeului în viața religioasă a Imperiului și mai ales a militarilor, n-au fost egalate ca durată și amploare de nici o altă divinitate siriană.

Doliche se afla situată la încrucișarea drumurilor din Germanicia, Nicopolis și Cyrrhus către Edesa prin Samosata sau Zeugma. Era în același timp loc de trecere obligator pentru legiunile care mergeau la război împotriva parților ca și pentru comercianții care transportau mărfuri de la Marea Mediterană la Eufrat, la Pontul Euxin sau pe ruta inversă. Neobișnuitul succes în propagarea lui Iuppiter Dolichenus a fost explicat și prin poziția geografică a modestei localități din Commagene. Iuppiter Dolichenus, la origine zeu al furtunii și al înălțimilor, ca orice Baal sirian, datorează mult atît ca aspect cît și ca doctrină divinității hitite Teshub. Acestui fond vechi i se adaugă permanent influența mithraismului. Înainte de a fi ajuns între *dii militares* Baal din Doliche căpătase treptat și atributele unei divinități binefăcătoare, care aduce victoria, salvarea morală a fidelilor săi și-i vindecă de boli.

Originea zeului din Doliche, metamorfozarea aspectului exterior și a doctrinei sale în epoca romană, răspîndirea cultului său au format încă din secolul trecut obiectul unor temeinice studii și sinteze, iar inscripțiile și reprezentările au fost reunite periodic în repertorii.

A. Descoperirile dolicheniene din Dacia reprezintă aproximativ o zecime din numărul total al monumentelor zeului cunoscute în întreg Imperiul. Deci, un număr însemnat de documente arheologice și epigrafice, răspândite în toate zonele provinciei, permit reconstituirea drumului parcurs de Iuppiter Dolichenus în Dacia, facilitează cunoașterea factorilor specifici care au contribuit la difuziunea cultului său.

Materiale și complexe arheologice de o mare diversitate: plăci triunghiulare de bronz; mâini votive; figurine; reliefuri culturale cu inscripții sau anepigrafe; altare cu inscripții; vestigiile unor temple, își aduc o contribuție, evident inegală, nu numai la rezolvarea problemelor referitoare la propagarea zeului sirian, a manifestărilor culturale ce-i erau corelate, ci și la cunoașterea doctrinei sale. Lipsa unor mențiuni în legătură cu Iuppiter Dolichenus în izvoarele literare antice amplifică importanța știrilor conținute de monumentele votive care-i sînt dedicate.

Inscripțiile prezintă o importanță particulară datorită complexității și diversității datelor cuprinse privitoare la zeu, la organizarea sacerdotală, la originea etnică și poziția socială a dedicanților. Pentru a reliefa, în primul rînd, propagarea zeului în așezările provinciei, am considerat preferabilă gruparea inscripțiilor pe localități în funcție de numărul și însemnătatea mențiunilor și de la nord către sud.

1. Prezența trupelor, intensa viață economică, aparatul birocratic aferent capitalei *de facto* a Daciei romane, au favorizat propagarea la **Apulum** a unor culte și credințe de o mare diversitate. Între inscripțiile culturale descoperite, cele dolicheniene ocupă un loc deosebit nu atît prin număr cît prin varietatea informațiilor furnizate. Dacă pentru inscripțiile care conțin știri privitoare la construirea sau refacerea de temple, profesiunea dedicanților, rangul în ierarhia sacerdotală etc., este posibilă o prezentare succintă, alte epigrafe, cu lecturi controversate, cu implicații în interpretarea dogmelor zeului sirian pătruns în panteonul roman, impun o tratare mai amplă.

a) Una din cele mai cunoscute inscripții dolicheniene din Dacia este o epigrafă apulensă fragmentară¹. Întregirea și interpretarea inscripției au suscitată interesante considerații,

¹ CIL., III, 1128.

provocate îndeosebi de lipsa mențiunii lui Iuppiter Dolichenus în textul păstrat, precum și de incertitudinea privind accepțiunea ce urma a fi dată expresiei „nato ubi ferrum exoritur“.

Între cei care și-au adus contribuția la rezolvarea unor aspecte esențiale ale textului, un loc de seamă îl ocupă Franz Cumont². Savantul belgian presupunea că formula *ubi ferrum nascitur* sau *exoritur* prezentă în alte trei inscripții dolicheniene din Imperiu³ provine din ritualul cultului comagenian, Baal din Doliche fiind pentru fideli săi „născut unde se formează fierul“⁴. Ipoteza lui se fundamentează pe știrile literare antice privitoare la existența unei populații care avea credința că nașterea unui zeu este corelată nașterii unui metal. Cunoscuta influență a mazdeismului în teologia dolicheniană ar veni în sprijinul aserțiunii că divinitatea care preceda formula „nato ubi ferrum exoritur“ nu era doar geniul tutelar al unei surse, ci o replică a mithraicului „rupe natus“. Expresia se referă așadar nu la locul de descoperire a inscripției sau la minele de fier aflate în localitatea menționată, ci la „țara natală a fierului“⁵. La Doliche expresia

² F. Cumont, *RevPhil*, XXVI, 1902, p. 6 și urm.; idem, *ÉtSyr*, p. 196 și urm.

³ CIL, III, 11927 = Merlat, *Rép.*, nr. 170: *T || I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | Duliceno | ubi fer(r)um | [nascit]ur | E* sau *F*, inscripție descoperită în *Dolichenum*-ul de la Pfünz (Statio Vetoniana — din Raetia); CIL, VI⁵, 423 = 30947 = Merlat, *Rép.*, nr. 241 | *Iovi optimo maximo | Dolicheno ubi ferrum nascitur | C(aius) Sempronius Reclor | <(centurio)> frumentarius, d(e)d(icavit)* descoperită la Roma; CIL, XIII, 7342_b = Merlat, *Rép.*, nr. 315: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dolicheno ubi ferrum nascit[ur], Flavius Fidelis | et Q(uintus) Iulius Postim[us], ex imperio ipsi[us], pro se et suos*, inscripție pe o plachetă de argint provenită de la Hedderheim (?), Germania superior.

⁴ F. Cumont, *ÉtSyr.*, p. 197, verbele *nascitur* sau *exoritur* ar explica credința că acest metal se formează din nou în sinul pământului pe măsură ce este extras.

⁵ Autorii antici întrebunțau referitor la Chalybes aceeași formulă pe care dedicațiile menționate o alătură lui Iuppiter Dolichenus: *Χάλυβες ἔθνος Ἐκωθίας ἔθνεσ ὁ σιδηρος τικτεται*; Servius în commento Vergiliu, *Georg.*, I, 58: *Chalybes populi sunt, apud quos nascitur ferrum*. Mențiunile din *Scholia ad Apollonium Rhodium*, Hesychius, Sudaș, *Etymologicum magnum* și încercările de a localiza acei *Chalybes* au făcut obiectul a numeroase studii și sint pe larg comentate în lucrările consacrate lui Iuppiter Dolichenus de către F. Cumont, A. H. Kan, *JupDol*, II, p. 11; Merlat, *Essai*, p. 72.

„nato ubi ferrum nascitur“ sub forma primitivă nu era de origine locală, ea fiind probabil aplicată unei divinități hitito-hurrite de tipul lui *Teshub*⁶. Concepția commageniană a unui zeu care să fie în același timp al furtunii și al muntelui, cristalizată mai târziu în formula amintită, putea să existe la o populație supusă influenței arameene sau rămase fidele culturii hitite. Oricum, formula fiind aplicată în exclusivitate lui Iuppiter Dolichenus, caracterul dolichenian al inscripției este indubitabil. Cu toate acestea, Th. Mommsen, fără a dispune în momentul în care-și expune opțiunea de toate inscripțiile dolicheniene cu formula „ubi ferrum nascitur“, a preferat să completeze inscripția: „[*Genio loci*] / nato ubi ferrum exo [ritur ...“, căruia „îi este adăugat și nașterea zeului rezultatelor fericite“. Conform aprecierilor marelui istoric, dedicația ar fi fost prilejuită de deschiderea minelor de fier din preajma Apulum-ului, în vremea lui Antoninus Pius. În ultima sa lucrare asupra lui Iuppiter Dolichenus, A. H. Kan a revenit⁷ la lectura lui Th. Mommsen îndeosebi din cauza lipsei altor inscripții dolicheniene care să înceapă cu *Numini et Virtutibus* sau în care zeul să fie asociat cu *Bonus Eventus*.

Textul inscripției, așa cum a fost completat de Fr. Cumont, reluat cu modificări minime și de către P. Merlat, conține elemente interesante pentru stabilirea originii și reconstituirea teologiei zeului⁸. Bazându-se pe epigrafa de la Apulum *Virtutib(us) dei Aeterni*⁹, în r. 1 la *Numini et Virtutibus* este alăturat *deus Aeternus*. În Dacia sînt cunoscute numeroase inscripții care consemnează *numina* unor zei: *Aesculapius* singur sau cu *Hygeia*¹⁰, *Apollo*¹¹, *Caelestis*¹², *Sarapis*¹³ sau ale unor împărați¹⁴. Nu este atestată însă nici o inscripție

⁶ R. Dussaud, *Les religions*, p. 393; Merlat, *Essai*, p. 96.

⁷ A. H. Kan, *JupDol*, pp. 43–44. În prima sa lucrare corela *ferrum de aqua ferrea* pentru a-i atribui lui Baal din Doliche și valoare de vindecător.

⁸ Merlat, *Rép.*, nr. 24: *Numini et Virtutibu[s] Aeterni, I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dolicheno, [nato ubi ferrum exo [ritur, Junoni Reginae Augustae (?)]/Naturae Boni Even[tus pro salute imp(eratoris) Caes(aris) T(iti) Aelii Hadri]ani Antonini A[ug(usti) Pii ...]/Terentiu[s] Gentianus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]*.

⁹ CIL, III, 988.

¹⁰ CIL, III: 972, 974, 978, 985, 1417.

¹¹ CIL, III, 989.

¹² CIL, III, 992.

¹³ CIL, III, 973.

¹⁴ De ex. CIL, III, 1127.

în care să fie alăturate cele două vocabule, ale căror semnificații sînt în secolul al II-lea de o mare diversitate¹⁵. Această întregire considerăm că nu-i strict justificată și nu reprezintă soluția unică, așa cum arată de exemplu inscripția *Virtuti et n(umini) Aug(usti)*¹⁶. Ceea ce pare mai greu de admis este însă așezarea lui *Deus Aeternus* înaintea lui Iuppiter Dolichenus, situație care vine în conflict cu ierarhia cunoscută și respectată atît în inscripțiile dolicheniene cît și în cele consacrate lui *Deus Aeternus*¹⁷. În r. 1 al inscripției considerăm așadar mai verosimilă juxtapunerea epitetului *aeternus* și nu a divinității *Deus Aeternus*. De asemenea în spațiul necompletat din r. 4 ar putea fi adăugat numele lui Marcus Aurelius¹⁸. Un text din Augustin¹⁹, i-a relevat lui F. Cumont faptul că în viziunea epocii, *Virtutes* erau considerate manifestări particulare ale unui *numen* unic. După Cumont, *Virtutes* ar corespunde aproximativ cu *δυνάμεις* din teologia philoniană, esențe intermediare între Zeu și lume²⁰.

Singulară între inscripțiile dolicheniene din Dacia, dar și din Imperiu, rămîne prezența lui *Bonus Eventus*, zeu de veche origine romană, cunoscut în general ca divinitate a desfășurărilor norocoase²¹. Atributele în această perioadă ale zeului

¹⁵ Fr. Pfister, art. *Numen*, în RE, XVII₂, col. 1273–1291. Mai ales col. 1289–1291.

¹⁶ Menționarea lui Dolichenus după formula sincretică este justificată de F. Cumont prin aceea că teologia orientală conține zeul suprem reunind în el toate calitățile sau substanțele, sau, din contra, dînd diverselor sale atribute o personalitate proprie, cf. și Merlat, *Rép.*, p. 27. Observațiile se referă în special la *Deus Aeternus* a cărui prezență rămîne totuși ipotetică

¹⁷ CIL, VII, 45.

¹⁸ Completarea pe care o propunem este următoarea: *Numini et Virtutibus Iovis aet(er)(ni) Dolicheni | nato ubi ferrum exoritur Iunoni Sanctaet | Naturae Boni Even(tus pro sal(ute) Imp(eratoris) T(iti) Ael(ii) Hadri) | ani Antonini Aug(usti) Pii P(ater) P(atriciae) et M(arcii) Aurel(ii) Caesaris | Terentius Gentionum V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*. O inscripție din dolichenum-ul de pe Aventin (Merlat, *Rép.*, nr. 177) este dedicată de asemenea lui Antoninus Pius și Marcus Aurelius.

¹⁹ *Civ. Dei*, IV, II: *Sî omnes dii deaque sit unus Iuppiter, sive sint, ut quidam volunt, omnia ista partes eius sive virtutes eius, sicut eius videtur quibus eum placet esse mundi animum.*

²⁰ F. Cumont, *Ét.Syr.*, p. 197; H. Leisegang, art. *Philon*, în RE, XX, 1, col. 16.

²¹ Aust., art. *Bonus Eventus*, în RE, V, col. 715–716; Keune, art. *Eventus*, în RE, Suppl. bd, III, col. 446–447.

atestat între *dii militares*²², dar mai ales formula *Naturae Boni Eventus* sînt mai puţin clare. Sensul ce i-a fost atribuit termenului *natura* este cel de „naştere” (γένεσις), fiind în spiritul general al dedicaţiei. Se consideră că în secolele II—III e.n. *Bonus Eventus* şi-a adăugat noi semnificaţii celor originare. Conform unei ipoteze, lipsită de argumentare, *Bonus Eventus* ar fi devenit un substitut al unor divinităţi locale absorbite de teologia romană²³. A fost de asemenea echivalat cu ἀγάθος δαίμων de la greci şi comparat prin funcţiile sale cu Τύχη Θαιμείος de la Palmira. De remarcat între atributele constante ale lui *Bonus Eventus* cele care-i conferă calităţile de aducător de prosperitate şi succes în diverse domenii ale vieţii şi activităţii umane. De aceea ni se pare excesivă prudenţa lui P. Merlat, intenţia de a-i atribui funcţii cît mai generale, pentru a nu-l transforma şi într-un simbol al succesului, calitate prin excelenţă dolicheniană²⁴.

În sfîrşit lucrurile nu sînt atît de clare, cum apăreau editorului şi unor comentatori ai inscripţiei, nici în privinţa dedicantului. Gentiliul *Terentius*, singurul cert din cele presupuse *tria nomina* ale dedicantului, este atestat în alte 6 inscripţii din Dacia²⁵. Cel mai celebru este D. Terentius Gentianus. Cunoaşterea întregului *cursus honorum* al lui D. Terentius Gentianus, fiul lui D. Terentius Scaurianus, este facilitată de cîteva inscripţii²⁶ şi de menţiunea din *Historia Augusta*²⁷. Pentru J. Jung şi P. Merlat²⁸, dedicantul din inscripţia apulensă pare a fi D. Terentius Gentianus. O inscripţie din Egipt, datată înaintea anului 130 e.n., epigrafă în care sora sa îi deplînge moartea, arată că D. Terentius Gentianus nu putea fi autorul dedicaţiei. Dintre descendenţi, omonimii lui D. Terentius Gentianus apar într-o perioadă ulterioară celei din care datează inscripţia, domnia lui Antoninus Pius, astfel că numele şi situaţia dedicantului rămîn necunoscute²⁹.

²² A.v. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, p.44.

²³ Merlat, *Rép.*, p. 28.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ CIL, III: 956, 1053, 1167, 12603, 1334, 1463.

²⁶ J. Jung, *Fasten*, p. 3 şi urm.

²⁷ SHA, *Vita Hadr.*, 23, 5.

²⁸ Merlat, *Rép.*, p. 28, nr. 8.

²⁹ Groag, art. *Terentius Gentianus*, RE, V, A₁, col. 657—662.

b) O lespede cu inscripție, provenită din Apulum, a fost văzută de A. von Domaszewski și O. Hirschfeld în satul Coșlar³⁰. Din textul inscripției aflăm că Aelius Valentinus, veteran și preot al lui Iuppiter Dolichenus, a refăcut pe cheltuiala sa templul zeului. Nu putem cunoaște în sănătatea cărui împărat, din secolul al III-lea după O. Hirschfeld, a făcut dedicația veteranul apulens. Oricum, inscripția aceasta este singura care menționează existența unui templu al zeului commagenian la Apulum (Pl. XVI/2).

c) O coloană găsită în cartierul Partoș din Alba Iulia are gravată o altă dedicație apulensă către Iuppiter Dolichenus, datorată negustorilor sirieni Aurelius Alexander și Aurelius Flavs³¹. Rolul sirienilor în viața comercială a Imperiului roman a fost relevat în repetate rânduri³². Ei au fost și misionari ai credințelor siriene, activitatea desfășurată în această direcție fiind clar ilustrată și de epigrafele descoperite în provinciile dunărene³³.

d) În sfârșit o deosebită importanță prezintă altarul cu inscripție dolicheniană relativ recent descoperit în preajma castrului de la Apulum³⁴. Textul inscripției este bine păstrat și nu conține abrevieri cu dificultăți de lectură pînă în r. 7. Semnele de despărțire nu sînt puse consecvent, lipsind în cîteva cazuri și nu pot avea deci o valoare absolută³⁵. Elementele deosebite din noua inscripție apulensă sînt următoarele: α) Pentru prima dată lui Iuppiter Dolichenus îi este alăturată *Dea Syria* contopită cu *Dea Magna Caelestis*;

³⁰ CII. III, 7660.

³¹ CIL III, 7661. Se consideră în general că cei cu *gentilicia* Aurelius au primit cetățenia sub Marcus Aurelius, Commodus sau Caracalla, adică între 161—212 e.n. Un omonim, posibil identic cu cel din inscripția de la Apulum, Aurelius Flavus, de asemenea negustor sirian, a murit la Sirmium, dar nici epigrafa pannonică (CIL, III, 2006) nu conține indicii cronologice suplimentare.

³² V. Pirvan, *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909, p. 111; R. Cagnat, *Le commerce et la propagation des religions dans le monde romain*, Paris, 1909, p. 4.

³³ J. Dobiaš, *Sborník venovany Jaroslava Bidlovi*, Praga, 1928, p. 29; I. Balla, ACUSD, XII, 1976, pp. 61—68; I. Tóth, *Jupiter Dolichenus-Tanulmányok*, Budapesta, 1976; idem, ActaArch, 25, 1973, 109—116; M. Tatscheva-Hitova, „Klio“, 58/I, 1976, pp. 25—40.

³⁴ I. Berciu, Al. Popa, „Apulum“, V, 1964, pp. 172—179 (= „Latomus“, XXIII, 3, 1964, pp. 473—482).

³⁵ În r. 1 între 0 și M; în r. 3 între PRO și SALU; în r. 4 între TE și PERPETUI.

β) Formula propitiatorie *pro salute perpetui imperi Romani et leg(ionis) XIII Gem(inae)* este semnalată cu acest prilej și pe inscripțiile dolicheniene; γ) Dedicantul Flavius Barhadadi (filius) are titlul de *s(acerdos) I(ovis) D(olicheni) ad leg(ionem) s(upra) s(criptam)*, adică în legiunea XIII Gemina.

α) *Dea Syria*, divinitatea ale cărei cult și doctrină teologică pot fi reconstituite grație unui număr însemnat de izvoare literare antice, este atestată și în Dacia: la Micia, Napoca, Porolissum și Romula prin cel puțin 4 inscripții³⁶. *Dea Syria* apare în diferite inscripții alături de alte divinități orientale, grecești sau romane. Invocarea pe aceeași inscripție cu Iuppiter Dolichenus cunoaște prima atestare la Apulum, dar există unele documente arheologice care reflectă anumite relații între cele două divinități de origine siriană. În *dolichenum*-ul de la Saalburg au fost găsiți porumbei din bazalt și diferite obiecte phallice asemănătoare celor cunoscute din descrierile făcute de Lucian pieselor culturale din templul zeiței din Hierapolis³⁷. Descoperirile de la Saalburg au fost considerate probe ale unor credințe analoage, singurele care indicau influența divinităților din Hierapolis în cultul dolichenian³⁸. Zeul Hadad care avea ca zeiță pateră pe Atargatis era și el asemănător cu cel din care-și trage obârșia Baal din Doliche. Toate acestea au fost evocate uneori pentru a justifica și clarifica unele influențe ale zeiței din Hierapolis asupra Iunonei dolicheniene³⁹. Așadar, prezența zeiței siriene alături de Iuppiter Dolichenus nu surprinde cu toate că dintre divinitățile siriene numai Iuppiter Heliopolitanus mai este atestat pe inscripțiile dolicheniene. *Dea Syria* apare în inscripția apulensă contopită cu *Dea Caelestis*, dacă nu admitem că este doar o alăturare neindicată și prin conjuncție. *Caelestis* mai apare într-o inscripție dolicheniană de la Corstopitum în Britannia, alături de divinitatea locală *Brigantia*. Nu putem subscrie la aserțiunea lui P. Merlat că *Caelestis*

³⁶ I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 183; Macrea, *Viața*, p. 371; *infra*, p. 106.

³⁷ Lucian, *De dea Syria*, 14, 16, 33.

³⁸ Merlat, *Essai*, pp. 161–162.

³⁹ În inscripția CIL, VI, 465 (= Merlat, *Rép.*, nr. 244), textul din dreapta: *Iunoni Assyriae Reg(inae) Dolichenae*, dacă nu-i transcris eronat credem că poate cuprinde o posibilă apropiere de *Dea Syria*.

ar avea doar rolul de a evidenția natura cosmică a zeului, zeița fiind considerată doar un epitet⁴⁰. Pe inscripția de la Apulum, *Caelestis* își păstrează unul din numeroasele sale epitete *magna* dacă nu admitem că *Magna* reprezintă pe Cybele (Magna Mater). Sincretismul interior sau interoriental, palmiriano-african mai este atestat în Dacia din timpul Severilor⁴¹.

β) Formula *pro salute perpetui imperi Romani et leg(ionis) XIII Gem(inae)* este o nouă mărturie a prestigiului de care se bucura zeul sirian sincretizat, invocat uneori pentru sănătatea împăraților sau ca protector al armatei și al „veșnicului Imperiu roman”. Formula amintită sau altele asemănătoare sînt semnalate în epigrafele Daciei începînd cu a doua jumătate a secolului al II-lea, fiind mai frecvente în vremea Severilor⁴². Prima parte a formulei, *pro salute*, este frecventă între mobilurile dedicațiilor, indiferent de rangul persoanelor menționate. Formula în ansamblu se află la prima ei atestare pe inscripțiile dolicheniene din Dacia sau din Imperiu și nu este „adeseori întîlnită” cum afirmă editorii inscripției apulense⁴³.

γ) În sfîrșit, problema cea mai dificilă a inscripției este clarificarea funcției lui Flavius Barhadadi (filius), într-o interpretare *ad litteram* a textului sau completînd însemnarea epigrafică. Analizînd numeroase variante pentru citirea abrevierilor, I. Berciu și Al. Popa au optat pentru următoarea lectură în r. 6 și r. 7: *Flavius Barhadadi s(acerdos) I(ovis) D(olicheni) ad leg(ionem) s(upra) s(criptam), v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit)*⁴⁴. Prescurtarea *SID* pentru *s(acerdos) I(ovis) D(olicheni)* era cunoscută în cîteva inscripții dolicheniene și a fost confirmată și prin descoperiri ulterioare⁴⁵. Editorii inscripției consideră că *AD* nu este o abreviere, ci prepoziția *ad* urmată de cuvintele *leg(ionem) s(upra) s(criptam)*, dar sensul frazei ar fi: *ad castra legionis*

⁴⁰ Merlat, *Rép.*, nr. 274; idem, *Essai*, p. 114. Dealtfel nici nu este menționată între divinitățile care apar alături de Iuppiter Dolichenus.

⁴¹ CIL, III, 7954; S. Sanie, SCIV, 19, 4, 1968, p. 575 și urm.

⁴² CIL, III, 1061 (= Dessau, 4006); I. Berciu și Al. Popa, „Apulum”, V, 1964, p. 171 și 176.

⁴³ *Ibidem*, p. 176, n. 42.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 178.

⁴⁵ S. Sanie, SCIV, 18, 4, 1967, pp. 710–711.

supra scriptae. Locul descoperirii, în imediata apropiere a castrului, ar constitui, după I. Berciu și Al. Popa, un puternic argument pentru admiterea accepției generale a expresiei, iar întregul text ar consemna faptul că „Flavius fiul lui Barhadades, preot al lui Iuppiter Dolichenus, a ridicat în apropierea castrului legiunii a XIII-a Gemina un altar în cinstea lui Iuppiter Dolichenus și a zeiței Suria Magna Caelestis“⁴⁶.

A fost eludată însă discutarea ultimei părți a inscripției în limita textului propriu-zis, astfel că nici nu apare problema unui posibil *sacerdos Iovis Dolicheni ad legionem XIII Gemina*, cauză pentru care intervențiile n-au întârziat⁴⁷. Flavius Barhadadi (filius) a fost un preot al templului dolichenian de lângă castrul legiunii sau un preot al zeului din Doliche în cadrul legiunii a XIII-a Gemina? Între gradele cunoscute în legiuni și trupe auxiliare nu figurează o asemenea funcție. Cercetătoarea maghiară K. B. Angyal încearcă să dovedească posibilitatea existenței unui asemenea *sacerdos* al legiunii. Nu numai lipsa atribuției militaro-religioase din cunoscutele „Rangordnung“ dar și situația de pelerin a lui Flavius Barhadades ridică serioase dubii în legătură cu funcția propusă. Din cele 7 inscripții citate pentru a demonstra că sacerdotium-ul deținut de Barhadades nu este fără analogii, numai cel referitor la *Themes Mocimi (filius) sacerdos cohortis XX Palmyrenorum* la Dura Europos prezintă o oarecare asemănare⁴⁸. În celelalte inscripții, cei care dețin funcții de cult sînt militari sau chiar veterani fără mențiunea unității din care au făcut parte. Nu religiozitatea militarilor, posibilitatea ca ei să fie și preoți, urma a fi dovedită, ci calitatea de preot al unei legiuni, al unei divinități inclusă între „dii militares“. Se impune a fi stabilită calitatea lui Flavius Barhadades, conform lecturii editorilor, lectură — nu interpretare — care pare cea mai verosimilă. Numărul adeptilor lui Iuppiter Dolichenus în cadrul legiunii, dar mai ales o situație militară dificilă, vreo calamitate sau molimă ar fi putut justifica prezența unui *sacerdos Iovis Dolicheni*

⁴⁶ I. Berciu și A. Popa, „Apulum“, V, 1964, p. 178.

⁴⁷ K. Angyal, „Könyv és Könyvtár“ (Debréțin), VIII, 2, 1970, p. 5 și urm. (rezumat german, pp. 21–25).

⁴⁸ F. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos* (1922–23), Paris, 1926, pp. 113, 375.

alături de preoții altor zei romani, sincretizați sau de origini diverse⁴⁹, pentru a oficia, fie și în sanctuarul castrului „pro salute perpetui imperi Romani et leg(ionis) XIII Gem(inae)“.

Caracterul ocazional al unei asemenea „funcții“ ar explica și lipsa unor analogii între numeroase inscripții culturale, încât Flavius fiul lui Barhadades părea mai curînd un „adventor“⁵⁰, poate de vază al legiunii apulense.

Absența zeilor orientali, cu excepția lui *Sol Invictus*, din panteonul oficial al armatei, situarea, de regulă, a sanctua-
relor acestor divinități în afara castrelor, părea să confirme
inexistența unei asemenea funcții în cadrul legiunilor. Un
papirus din Egipt, demult publicat⁵¹ și în parte interpretat⁵²,
aduce însă mărturia existenței unui preot care oficia pentru o
divinitate orientală în cadrul unei legiuni.

Themes fiul lui Mocimus de la Dura Europos putea fi un preot
localnic care a fost adus în castru, a primit uniformă și statut
oficial în cadrul cohorței. Papirusul din anul 323 e.n., care
menționează un ἱερέως λεγ(εῶνος) din Egipt reprezintă un
document asupra religiei oficiale a armatei, iar divinitatea pe
care o servea preotul, al cărui nume nu este complet în
textul papirusului, era unul din zeii asociați cu acei ἄγγελοι
(*Deus Aeternus*⁵³, *I. Heliopolitanus*⁵⁴ etc.). Informațiile de
pe papirusul egiptean de care am luat cunoștință după
publicarea însemnărilor noastre asupra lui Iuppiter Doli-
chenus în Dacia⁵⁵ certifică posibilitatea existenței unui preot
al unei divinități orientale în cadrul legiunii, amplificînd
astfel semnificațiile textului inscripției de la Apulum.

2. **Ampelum**, unul din centrele de exploatare a principalei
bogății miniere⁵⁶ a Daciei — aurul — este conform mărtu-

⁴⁹ SHA, *Vita Marci*, 13, 1

⁵⁰ TLL, I, art. *Adventor*, col. 836.

⁵¹ Seymour de Ricci, „Bulletin épigraphique de l'Égypte romaine“. Arch. f. Papyrusforschung, II, 1903, 445, nr. 67.

⁵² Cf. A. S. Hoey, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association“, 70, 1939, p. 476, n. 102.

⁵³ B. Jánó, ArchÉrt, 32, 1912, p. 401.

⁵⁴ CIL, XIV, 24 = ILS 4294.

⁵⁵ S. Sanie, *Epigraphica*, pp. 131–157.

⁵⁶ Lucrau în mine sclavi, condamnați la muncă silnică (*damnati ad metalla*) și oameni liberi angajați cu contract. Numeroase inscripții aparțin arendașilor și personalului din administrație și supraveghere.

riilor epigrafice de care dispunem, un oraș cu o populație foarte eterogenă⁵⁷.

Caracterul compozit al populației este relevat și de inscripțiile culturale între care și 5 dolicheniene. Trei inscripții⁵⁸, care au unele elemente comune, sînt prezentate succesiv în repertoriul monumentelor dolicheniene⁵⁹, apreciindu-se că inscripțiile *CIL*, III, 7832 și *CIL*, III, 7835 ar oferi cheia rezolvării corecte pentru *CIL*, III, 7834. Din ultima epigrafă cunoaștem numele a trei preoți ai lui Iuppiter Dolichenus: Aurelius Marinus, Adde Barsemei și Oceanus Socratis. Primele trei rînduri ale coloanei pe care sînt menționați cei trei *sacerdotes* au fost citite și, evident, interpretate în două variante: a) Forma acceptată de *Corpus*, A. H. Kan și P. Merlat: *I (ovi) O (ptimo) M (aximo) D (olicheno) et Deo Commageno*, după care urmează numele dedicanților, conține textul inscripției cu dezvoltarea abrevierilor obișnuite. b) Conform unei informații menționate de P. Merlat⁶⁰, F. Hettner⁶¹ s-a gîndit la o asimilare între „Dolichenus și *deus Commacenus*“, însă a citit începutul inscripției *I. o. m. D (olicheno) et (erno) deo Commaceno*. Lectura din *Corpus* și repertoriile inscripțiilor dolicheniene creează două divinități: *Iuppiter Dolichenus* și *Deus Commacenus*, indiferent dacă admitem că sînt contopite sau separate. Dacă am considera *ET* prescurtarea lui *(a)et(ernus)*, această anomalie ar fi evitată. Lectura amintită nu minimalizează accepția curentă sau bogăția semantică a vocabulei *aeternus*, în cazul de față epitet al zeului, menționat adeseori prin forme abreviate⁶².

În sprijinul argumentării lecturii primelor rînduri din *CIL*, III, 7835 este menționată inscripția *CIL*, III, 7832 cu o citire uzuală și unanim admisă, fără a avea în vedere starea fragmentară a epigrafei de pe altarul de la Ampelum. Completarea *Deo [aeter]/n(o) [C]omm|ac(eno) Dulc(eno)* aduce divinității epitete cu elemente interesante, referitoare la

⁵⁷ Alături de populația autohtonă sînt semnalate neamuri iliro-dalmate (*Pirustae* și *Baridustae*) și un număr însemnat de greco-orientali.

⁵⁸ *CIL*, III, 7832, 1301 a (= 7834) și 1301 b (= 7835).

⁵⁹ Merlat, *Rép.*, nr. 27–29.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 22.

⁶¹ F. Hettner, *De Iove Dolicheno*, Bonn, 1877 – lucrare inaccesibilă nouă.

⁶² AISC, I/2 (1928–1932), p. 58, 1 = AnnÉp, 1934, 12, *I O M Diis deabusque paternus*.

patria de origine și calitățile cosmice îndeosebi sugerate de *Deus Aeternus*⁶³. Forma singulară a acestei inscripții ca și epitetele unor divinități orientale considerăm că îndreptățesc și o altă lectură. *Deo [aeter]no [C]ommac(eno)* ar putea fi la fel de logic și corect *Deo [pater]n(o) [C]ommac(eno)*, dedicația fiind închinată zeului țării natale. Scrierea *Dulceno* pentru *Dolicheno* este întâlnită și pe alte inscripții⁶⁴. Existența separată a divinității *deus Aeternus* nu trebuie omisă atunci când clasificăm pe *aeternus* ca epitet al lui Iuppiter Dolichenus. Pe de altă parte, în epigrafele în care Iuppiter Dolichenus este însoțit de alt zeu sau are alăturat un epitet, inscripțiile încep cu menționarea lui Iuppiter sincretizat cu Baal-ul din Doliche. În inscripțiile dedicate zeilor „naționali”, strămoșești sau ai țării natale, formula specifică indicației poate preceda⁶⁵ sau succeda numele divinității⁶⁶.

În cea de-a treia inscripție din grupul amintit, scrisă tot pe o coloană, Iuppiter Dolichenus nu este menționat direct în titlu, dar dedicația îi aparține totuși pentru că el este *Iuppiter optimus maximus* al commagenilor, locuitorii țării de origine a zeului și tot el primește adeseori epitetul *aeternus*⁶⁷. La aceasta se adaugă faptul că dedicantul sirian, Marinus fiul lui Marianus Bas(sus ?) este *sacerdos I(ovis) o(ptimi) m(aximi) D(olicheni)*. Singur, ultimul argument ar fi fost insuficient pentru a califica drept dolicheniană epigrafa de pe coloană, căci există o inscripție dedicată lui *Sol Invictus* de către M. Ulpius Chresimus *sac(erdos) Iovis Dolich(eni)*⁶⁸. Prin coroborarea celor patru elemente caracterul dolichenian al inscripției devine indubitabil. Dacă antroponimul Marinus este considerat sirian de majoritatea celor ce s-au ocupat de onomastica orientală, pentru Basus sau Bassus au fost emise mai multe ipoteze. Asupra posibilului semitism al lui Bassus

⁶³ Merlat, *Rép.*, p. 30.

⁶⁴ Idem, *Essai*, p. 1, n. 3.

⁶⁵ M. Leglay, *Sat. afr.*, Mon., I, p. 104, nr. 1: *deo patri[o] Saturno*; CIL, VIII, 19121: *deo patrio Baliddiri Aug(usto)*; CIL, III, 7954: *Diis patriis Malagbel et Bel Belhamon Fenebal et Manavat; deus patrius Belus la Porolissum* —, A. Stein, *Dacien*.

⁶⁶ CIL, VIII, 16809: *Iocoloni deo patrio; Bel(o) Deo Palmyr(eno)*; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 21; *Iunoni Reginae Populoniae deae patriae*: CIL, III, 1075.

⁶⁷ Cu toate că și în acest caz am fi tentați să-l considerăm *paterno*.

⁶⁸ CIL, VI, 31, 181; S. Reinach, *Rép. reliefs*, p. 230, nr. 1.

vom reveni la discuția asupra onomasticii dedicanților; amintim totuși aici ipoteza lui A. von Domaszewski conform căreia Basus ar fi un titlu sacerdotal la sirieni⁶⁹. Presupunerea este interesantă și în ideea că ar fi putut exista un *bas sacerdos* cu înțelesul de *summus sacerdos* în această combinaire siriano-latină. Sensurile pe care le are cuvântul *bas* în limbile semitice ale acestei perioade nu îndreptățesc însă o echivalare. Numele Bassus, fie și atunci când este cu suficientă certitudine oriental, nu aparține în mod obligator unor preoți ai divinităților siriene. Am reamintit ipoteza lui A. von Domaszewski și pentru că ea mai este vehiculată și în lucrări recente. Astfel, J. Babelon afirmă că *Bassianus*, numele purtat nu numai de Caracalla, ci și de Elagabalus, Severus Alexander, Iulia Soemis Bassiana etc., ar deriva de la titlul sacerdotal Bassus⁷⁰.

O inscripție fragmentară cunoscută prin copii medievale⁷¹ conține în afara mențiunii sigure a divinității: *I(ori) O(ptimo) M(aximo) Dolic(heno)*, o parte din numele dedicantului *Modes(tus ?)*. Modestus, cognomenul cel mai probabil, este puțin răspândit în antroponimia Daciei. Amintim, fără a dispune de elemente care să ateste legătura cu dedicantul de la Ampelum, că au avut acest cognomen: Sex. Pilonius Modestus fost centurion în legiunea a III-a Flavia Felix⁷² și C. Iavolinus Modestus centurion în legiunea a XIII-a Gemina⁷³.

Epigrafelor dolicheniene de la Ampelum cunoscute de mai multă vreme li se adaugă o descoperire relativ recentă⁷⁴, cea de pe altarul ridicat de Aurelius Gaius, *beneficiarius consularis*, pentru sănătatea împăratului M. Antonius Gordianus. În locul lecturii propuse de editorii inscripției *pro salute imp(eri) perpetui M(arci) Antoni Gordiani* este preferabilă și corectă *pro salute imp(eratoris) perpetui ...* așa cum au citit și alți cercetători care au menționat această ultimă inscripție de la Ampelum⁷⁵. Numele dedicantului este cunoscut

⁶⁹ A. v. Domaszewski, *Abhandlungen*, p. 211.

⁷⁰ J. Babelon, *Impératrices syriennes*, Paris, 1968, p. 26.

⁷¹ CIL, III, 1302.

⁷² CIL, III, 1480.

⁷³ CIL, III, 1434.

⁷⁴ Al. Popa, I. Berciu și R. Popa, „Apulum“, VII, 1968, p. 401.

⁷⁵ I. I. Russu, *ActaMN*, V, 1968, p. 459; idem, *ActaMN*, VI, 1969, p. 182; Macrea, *Viața*, p. 370.

prin mai multe inscripții din Dacia ⁷⁶ fără a se putea stabili cu certitudine totdeauna dacă omonimii sînt identici ca persoană.

Dedicația lui Aurelius Gaius este cea de-a doua inscripție dolicheniană din Dacia închinată lui Gordianus și familiei sale.

3. La Cășei, vestigiile arheologice dar mai ales cele epigrafice dovedesc locul de primă importanță deținut de anticul Samum în sistemul de apărare al graniței de nord a Daciei și relevă totodată diverse aspecte ale vieții religioase.

Prin cele trei inscripții dolicheniene, din care două scoase la iveală în ultimele decenii, relativ modesta așezare romană din preajma Someșului se alătură centrelor cu cea mai însemnată răspîndire a lui Iuppiter Dolichenus în Dacia. Altarul de la Coplean ⁷⁷, singurul din această zonă cunoscut și inclus în repertoriile divinității siriene ⁷⁸, păstra din inscripție doar numele zeului: *Doliceno* ⁷⁹.

Primul dintre altarele nou descoperite ⁸⁰ (Pl. I/1) are capitelul frumos ornamentat și în timpanon un fulger stilizat. Fulgerul mai este cunoscut pe încă 4 altare dolicheniene ⁸¹ dar numai la Cășei acest principal atribut al zeului este sculptat în frontonul altarului. Dedicantul Scantius Lucius este *beneficiarius consularis* avînd funcția de *agens curam stationis*. Alăturarea la gentiliciul italic Scantius a praenomenului Lucius, aci cu funcție de cognomen, trădează faptul că personajul este „roman de factură recentă” ⁸². Deși neîntîlnită în inscripțiile Daciei și în forme identice nici în cele cunoscute în Imperiu, funcția de *agens curam stationis* se referă cu certitudine la comanda unui post polițienesc, a unui post de pază din acest însemnat sector al graniței nordice ⁸³.

⁷⁶ CIL, III: 1114; 1115; 7681; 8065₁₇.

⁷⁷ Inscriptia de la Coplean (= mg. Kápjon) provine de la Cășei. Apud I. I. Russu, *ActivMuz.*, II, 1956, p. 119.

⁷⁸ Merlat, *Rép.*, p. 22, nr. 18.

⁷⁹ CIL, III, 7630.

⁸⁰ I. I. Russu, *ActivMuz.*, II, 1956, pp. 123–124. Inscriptia a mai fost citată de Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 2402, într-o lectură depărtată de realitatea epigrafică.

⁸¹ Merlat, *Rép.*, Indice, p. 408.

⁸² I. I. Russu, *ActivMuz.*, II, 1956, p. 124.

⁸³ C. Daicoviciu, *ActaMN*, III, 1966, pp. 166–167. Sînt expuse considerațiile ample despre *agentes curam stationis*, *agentes sub signis* etc., funcții deținute de unii beneficiari consulari, cronologia și semnificația evoluției acestei titulaturi.

Pe un altar închinat zeiței Nemesis de același Scantius Lucius, pentru că „l-a scăpat de primejdia multor capcane“, sînt menționați consulii anului 224: Appius Claudius și L. Brutius Crispinus⁸⁴; astfel putem presupune că și altarul dolichenian a fost înălțat tot în jurul anului 224.

Ultimul dintre altarele dolicheniene de la Căței⁸⁵ aparține tot unui *beneficiarius consularis*, P. Aelius Proculus, dependent de legiunea a V-a Macedonica. P. Aelius Proculus a înălțat altarul „pro salute sua et suorum omnium“ pe cînd era consul Arrianus și Papus, adică în anul 243⁸⁶. Starea precară de conservare a inscripției făcea nesigură lectura epitetului *Gordiana* purtat de legiunea a V-a Macedonica, epitet pe baza căruia putea fi stabilit un termen *post quem*. Menționarea consulilor a sporit certitudinea și exactitatea datării inscripției.

Ultimele două inscripții de la Căței se adaugă documentelor epigrafice care confirmă atașamentul elementelor militare față de Iuppiter Dolichenus în perioada de maximă răspîndire a cultului dolichenian în Dacia din timpul Severilor și sub Gordianus III.

4. La **Potaissa** au fost descoperite două altare cu inscripții și un fragment dintr-o placă triunghiulară de bronz cu reprezentări dolicheniene. Pe primul altar⁸⁷, de dimensiuni mijlocii, numele zeului apare în r. 2 într-o prescurtare mai puțin obișnuită *DO*⁸⁸, iar numele dedicantului Titint(ius) destul de neclar. Funcția deținută de Titintius, printre puținele elemente certe ale inscripției, este *b(ene)f(iciarius) leg(ati) leg(ionis)*, indicînd ca termen *post quem* anul 167, dată la care legiunea a V-a Macedonica a fost adusă la Potaissa. (Pl. II/1).

⁸⁴ A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano, dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952, p. 50.

⁸⁵ Menționat de I. I. Russu, *ActivMuz*, II, 1955, p. 131 între inscripțiile aflate la Muzeul județean Dej.

⁸⁶ A. Degrassi, *op. cit.*, p. 67.

⁸⁷ R. Münsterberg și J. Oehler, *JÖAI*, V, 1902, Bblt., col. 105.

⁸⁸ O scriere asemănătoare dar cu mențiunea completă a numelui zeului poate fi observată pe inscripția CIL, III, 7645. Faptul că *Do* este și abrevierea lui Domitius ne determină să punem în cumpănă însăși apartenența dolicheniană a altarului.

Placa triunghiulară dolicheniană a fost găsită în ruinele castrului ⁸⁹ (Pl. III/1), adăugându-se astfel încă o piesă la cele provenite din mediul militar sau datorate militarilor.

Cel de-al doilea altar ⁹⁰, cu inscripția într-o stare de conservare precară, are complete doar formula dedicatorie din r. 1 și cea finală în r. 7. În rest litere izolate astfel că întregirea textului oferă numeroase soluții ⁹¹.

5. Unui beneficiar consular P. Iulius Firminus, i se datorește altarul dolichenian ⁹² cu inscripție găsit la **Buciumi**, centru militar și civil la granița de nord-vest a Daciei. C. Torma, editorul inscripției, presupunea că în r. 5 și r. 6 au fost menționați împărații Marcus Aurelius și Lucius Verus ⁹³. Așa cum a remarcat O. Floca, Marcus Aurelius nu a primit niciodată titlul de *Pius* și în consecință inscripția nu datează din anii 161—169 ⁹⁴. În schimb M. Aurelius Antoninus Caracalla are titlul de *Pius* din anul 201. Altarul de la Buciumi a fost deci înălțat în sănătatea împăraților Caracalla și Geta. Prima redactare a epigrafei datează din perioada domniei comune a celor doi frați, 14 februarie 211—27 februarie 213. Cu prilejul modificării inscripției, efectuată foarte probabil în preajma vizitei împăratului în această zonă a Daciei ⁹⁵, a fost omisă martelarea celor 4 litere *DD* și *NN*, fiind astfel posibilă și restituirea formei inițiale.

6. Din aceeași parte nord-vestică a provinciei și tot din mediul militar provine și altarul cu inscripție dolicheniană de la Romita, antica **Certiae** ⁹⁶. Din textul inscripției aflăm că închinarea către Iuppiter Dolichenus a fost făcută pentru bunăstarea lui Marcus Antoninus Gordianus și a soției sale.

⁸⁹ G. Csallány, ArchÉrt, XXX, 1910, p. 181, fig. 11; *infra*, p. 68.

⁹⁰ E. Bujor, „Apulum”, VI, 1967, p. 189.

⁹¹ De exemplu în r. 2 pentru TA, în loc de antroponimele [Oc]ta[rius] sau [Vi]ta[llus] ar putea fi [Heliopoli]ta[nus], un epitet al zeului, ca în Merlat, *Rép.*, nr. 71 și 279.

⁹² CIL, III, 7645; Merlat, *Rép.*, p. 23, nr. 19.

⁹³ C. Torma, AEM, III, 1879, p. 90, nr. 10; în *Corpus*, Mommsen citește în r. 5—6 *M. Aur. Antonini Pii Aug. N.*

⁹⁴ O. Floca, AISC, I, 2, 1932, p. 107. În același spirit este și rezolvarea lui Domaszewski, *Die Rangordnung*, p. 32 și urm., menționată și de Merlat, *Rép.*, p. 23, n. 3.

⁹⁵ În legătură cu vizita lui Caracalla în Dacia, mobiluri, datare, împrejurări, mai nou A. Bodor, *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, pp. 39—50.

⁹⁶ I. I. Russu, ActaMN, V, 1968, p. 457, nr. 5.

Ultimele rînduri ale inscripției sînt mai deteriorate, numele dedicantilor și profesiunea neputînd fi deocamdată stabilite ⁹⁷ (Pl. II/4). Menționarea Furiei Sabina Tranquillina oferă și un *terminus post quem* 30 august 241, data căsătoriei lui Gordianus al III-lea. Și în limitele descifrării actuale epigrafa se alătură mărturiilor care indică credința în zeul din Doliche și devotamentul militarilor de la Certiae față de tînăra familie imperială.

7. Un altar cu inscripție găsit la **Sîncrai** (jud. Hunedoara) în condiții rămase necunoscute, aparține de asemenea unui militar ⁹⁸. Sîncraiuil se află în preajma localității Călan (anticul Aquae sau Ad Aquas), unde existența unui detașament din legiunea a XIII-a Gemina este atestată și prin descoperirea unor țigle cu stampila legiunii amintite ⁹⁹. La numele zeului, scris pe epigrafă *Doliceno*, editorul găsește de cuviință să-i interpoleze, evident nejustificat, un *H* ¹⁰⁰. Forma *Doliceno* este reîntîlnită pe altă inscripție fragmentară din Dacia, cea de la Coplean ¹⁰¹. C. Valerius Ingenus *signifer* din legiunea a XIII-a Gemina a înălțat altarul pentru sănătatea împăraților Septimius Severus, Caracalla și Geta. Altarul a fost ridicat deci în scurta perioadă de domnie comună a celor trei Severi, începută în ultimele luni ale anului 209 și încheiată odată cu moartea lui Septimius Severus la 4 februarie 211 ¹⁰².

8. Descoperirea întîmplătoare, în anul 1862, a unei mîini de bronz cu inscripție în satul Myszkov (azi în R. S. S. Ucraina) a adăugat documentelor care atestă răspîndirea lui Iuppiter Dolichenus în Dacia una din cele mai interesante piese ¹⁰³. Piesa de bronz de la Myszkov reprezintă mîna dreaptă și o parte a antebrațului, baza fiind marcată printr-o margine în relief. Între degetul mare și arătător ține o bilă pe care sînt

⁹⁷ *Ibidem*, p. 459. La fel de neclare sînt și cele trei litere de la începutul r. 7, care preced ipoteticul nume *Scr... inus Ter..(?)*

⁹⁸ A. Buday, *Dolg.*, II, 1912, p. 269; Merlat, *Rép.*, p. 24, nr. 22.

⁹⁹ I. I. Russu, „Apulum“, V, 1964, p. 226.

¹⁰⁰ A. Buday, *Dolg.*, II, 1912, p. 269.

¹⁰¹ CIL, III, 7630.

¹⁰² J. Hasebroek, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus*, Heidelberg, 1921, p. 143, n. 2 și p. 145.

¹⁰³ W. Demetrykiewicz, J. Zingerle, *JÖAI*, VII, 1904, Bblt. col. 150 și urm.; Merlat, *Rép.*, p. 38, nr. 41.

gravate mai multe semne cruciforme¹⁰⁴. Pe bilă se disting de asemenea fragmente din picioarele statuetei zeiței Victoria. Bila reprezintă globul terestru iar semnele de pe ea simboluri astrale. Inscripția dedicată lui Iuppiter Dolichenus este gravată sub încheietura mîinii. Fața exterioară are prevăzută la bază o gaură pentru fixare.

Mîna de bronz de la Myszkov aparține unui grup restrîns de ofrande dolicheniene, numărînd 7 piese în tot Imperiul¹⁰⁵. Originea orientală a acestor mîini este bine stabilită atît prin descoperirile de pe teritoriul Siriei preromane, cît și prin prezența mîinilor votive și la alți zei orientali: *Theos Hypsistos*, *Sabazios* și *Sol*¹⁰⁶. Mîinile dolicheniene sînt asemănătoare, dar nu identice. Unele mîini sînt anepigrafe, pe altele inscripțiile sînt gravate pe glob, iar ornamentele incizate sau în relief nu sînt aceleași. Elementele comune se referă la poziția răsfirată a degetelor și uneori la globul pe care stă statueta zeiței Victoria. Mîinile dolicheniene se deosebesc de cele sabaziace atît prin motivele simbolice și ornamentale cît și prin poziția degetelor care nu sînt grupate pentru cunoscuta *benedictio latina* ca la mîinile sabaziace.

În perioada în care a fost publicată mîna de bronz descoperită la Myszkov, semnificația acestor piese de cult nu era încă clarificată. J. Becker considera că mîna de bronz de la Heddernheim reprezintă mîna consecratorului. J. Zingerle presupunea că mîna de la Myszkov ar reprezenta gestul de mulțumire al fidelilor pentru o victorie militară, exprimată și prin statueta Victoriei pe glob. Cercetările privitoare la semnificația unor ornamente de pe mîinile sabaziace au dus la concluzia indubitabilă că aceste mîini simbolizau *manus dei*, nu *manus orantis vel voventis* cum era opinia cvasigenerală

¹⁰⁴ Merlat, *Rép.*, p. 41 menționează un semn, iar editorii „auf der Kugel mehrfach (subl. noastră) eingravierte Kreuze“. Pe fotografiile de care dispunem sînt vizibile 4 semne.

¹⁰⁵ Merlat, *Rép.*, p. 407; idem, *Essai*, p. 177. După editarea lucrărilor lui P. Merlat a fost publicată de către G. Tonceva, „Arheologia“, IV, 1950—1951, fig. 1—4, mîna dolicheniană descoperită în R. P. Bulgaria, în localitatea Cavarna, antica colonie Bizone. Mîna de la Cavarna este foarte bine conservată și are atașată atît statueta Victoriei cît și relieful unuia din acoliții dolichenieni — Castor. Inscripția este gravată pe glob și partea exterioară a mîinii este ornamentată. Inscripția a fost emendată recent de M. Taceva-Hitova, „Arheologia“, 2, 1974, pp. 23—27.

¹⁰⁶ Merlat, *Essai*, pp. 180—181.

pînă în deceniul al treilea. Aceeași semnificație se consideră că au și mîinile dolicheniene, mîna zeului care binecuvîntează și ajută ¹⁰⁷. Aceste mîini fixate pe o tijă erau insigne rituale, păstrate în temple sau destinate de a fi purtate la procesiuni. Așa cum s-a remarcat, una din calitățile plăcilor triumphiulare și a mîinilor votive este ușurința de a fi manipulate, transportate ¹⁰⁸.

Textul inscripției indică numele dedicantului Gaius, *optio* ¹⁰⁹ în *cohors I Hispanorum milliaria*. Cohorta menționată, al cărei nume complet este *Cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata* ¹¹⁰, fiind cunoscută între trupele din armata Daciei, mîna de bronz cu inscripție a fost demult inclusă între piesele dolicheniene ale provinciei. Prezența mîinii dolicheniene la Myszkov poate fi corelată acțiunilor militare desfășurate la granița nord-estică a Daciei în anul 174 de către împăratul Marcus Aurelius ¹¹¹, știut fiind că la luptele împotriva bastarnilor și costobocilor a luat parte și *cohors I Hispanorum (milliaria)*, trupă care avea garnizoana la Orheiul Bistriței (jud. Bistrița-Năsăud) ¹¹². Mîna a putut însă ajunge în Myszkov și ca pradă de război.

9. Inscripția de pe altarul descoperit la **Domnești** (com. Mărișelu, jud. Bistrița-Năsăud) ¹¹³ conține dedicația lui P. Gaius Valerianus din legiunea a X-a Fretensis către *I O M Dulcenus*. Denumirea zeului *Dulcenus* în loc de *Dolichenus* mai apare pe 6 inscripții dolicheniene ¹¹⁴, două provenind din Dacia. Variantele numelui zeului se datoresc modulului diferit în care era scris numele localității sale de origine, așa cum dovedesc inscripții, geografii și hărți antice ¹¹⁵.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 179.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 177.

¹⁰⁹ Un omonim, tot *optio*, dedică la Romula, Placidei regina (CIL, III, 8029= 1590 a). Prezența unor *alae* de hispani în zonă nu exclude posibilitatea ca personajele menționate în cele două inscripții să fie identice.

¹¹⁰ M. M. Roxan, EpSt, 9, 1972, p. 246; I. I. Russu, în *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines*, București, 1974, p. 222.

¹¹¹ M. Macrea, „Apulum“, VII, 1968, p. 189.

¹¹² *Ibidem*; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 222.

¹¹³ CIL, III, 7625; Merlat, *Rép.*, p. 22, nr. 17.

¹¹⁴ Merlat, *Rép.*, p. 400.

¹¹⁵ Idem, *Essai*, p. 2; E. Honigmann, art. *Syria*, RE, IV, A₂, col. 1656; S. Sanie, *In memoriam Constantini Daicoviciu*, p. 362.

Toate inscripțiile cu *Dulcenus* provin din provincii romane dunărene, fapt care poate fi totuși o pură coincidență, căci localitatea commageniană apare cu numele *Dolca* și *Dulca* în mai multe documente nedolicheniene din secolele II—III e.n.

Funcția dedicantului P. Gaius Valerianus în cadrul legiunii a X-a Fretensis este incertă. Litera vizibilă între S și LEG a fost citită sau menționată după lecturi anterioare *I(mmunis ?)*¹¹⁶, *L(ibrarius)*¹¹⁷, sau semn pentru *centurio*¹¹⁸. Legiunea a X-a Fretensis a staționat vreme îndelungată în Orient, în special în Siria¹¹⁹, dar singura dedicație a vreunui militar din această legiune către Iuppiter Dolichenus provine din așezarea rurală romană de pe teritoriul satului Domnești. Prezența în această zonă a Daciei a unui detașament din legiunea a X-a Fretensis este pusă în legătură cu războaiele marcomanice din timpul lui Marcus Aurelius¹²⁰. Textul inscripției nu mai este la fel de clar începînd cu rîndurile 6 și 7. Antroponimul format din grupul de litere care succede numelui legiunii pare excedentar și existența sa este greu de acceptat și datorită formei neobișnuite. Presupunem că RES reprezintă abrevierea vreunui epitet încă neatestat al legiunii a X-a Fretensis, de tipul *Restituta*, mai ales că literele următoare par a fi P în legătură cu F, prescurtarea pentru *p(ia) f(idelis)* și nu R. Dacă despărțirea curioasă din primele rînduri: O de la Dolceno trecut în r. 2 și S de la Valerianus trecut în r. 4 ar putea fi pusă pe seama intenției inițiale de însemnare în acrostih, pentru aceste penultime rînduri nu găsim o nouă rezolvare mai plauzibilă și nici nu sîntem convinși de exactitatea lecturii existente. Informațiile privitoare la legiunea a X-a Fretensis și cu aproximație de decenii, la data dedicației sînt elemente certe și valoroase ale inscripției de pe altarul dolichenian de la Domnești.

10. Napoca, unul din primele *municipia* ale Daciei, centru militar, reședință a procuratorului Daciei Pörolissensis, oraș cu o însemnată activitate comercială și meșteșugărească, a cunoscut și o intensă viață religioasă.

¹¹⁶ Merlat, *Rép.*, p. 22.

¹¹⁷ C. Daicoviciu, ACMIT, 1929, p. 307 (= *Dacica*, p. 144).

¹¹⁸ I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 182.

¹¹⁹ Ritterling, art. *Legio*, RE, XII₂, col. 1674.

¹²⁰ *Ibidem*.

Prezența unor colectivități de microasiatici la Napoca s-a adăugat factorilor generali care au favorizat răspîndirea cultelor orientale¹²¹. Cultul lui Iuppiter Dolichenus este și el atestat prin două altare cu inscripții. Din textul inscripției primului altar dolichenian¹²², cert este doar numele unuia dintre dedicanți, Iustinus. Conform întregirii propuse de Th. Mommsen în limitele puținelor litere păstrate, dedicația s-ar datora lui Ulpius Paternus și Iustinus¹²³. În completarea citată de P. Merlat pe care noi n-am reușit s-o găsim în *Corpus*, gruparea rîndurilor este diferită iar numele zeului și mobilul dedicației diferă mult de realitățile inscripției¹²⁴. Dacă Ulpius ar fi sigur, prezența cuvîntului *pater* l-am fi alăturat mai curînd cunoscutului titlu din ierarhia sacerdotală dolicheniană, neatestat încă în numeroasele epigrafe din Dacia, iar faptul că și dedicanțul menționat în ultimul rînd, Iustinus, nu are *tria nomina*, ar veni în sprijinul acestei ipoteze. Starea inscripției nu permite însă certitudini.

Celălalt altar napocens aflat tot în stare fragmentară dar cu suficiente indicii pentru reconstituire și clarificare este închinat zeului din Doliche în cinstea lui Aelius Lycinus *procurator* al Daciei Porolissensis¹²⁵ (Pl. I/3). Numele complet al importantului demnitar, originar din Ancyra, este P. Sempronius Aelius Lycinus iar etapele carierei sale pot fi destul de bine stabilite¹²⁶. Din cronologia întregului *cursus honorum* parcurs de Aelius Lycinus reiese că funcția de *procurator Daciae Porolissensis* a îndeplinit-o în timpul împăraților Septimius Severus și Caracalla¹²⁷.

11. **Micia**, localitatea situată pe malul stîng al Mureșului, a găzduit în castelele de pe teritoriul ei detașamente ale unor legiuni și numeroase trupe auxiliare¹²⁸. În efectivele care compuneau garnizoana permanentă a Miciei *cohors II Fl.*

¹²¹ A. Bodor, *Emlékhönyv Kelemen Lajos*, Cluj, 1957, p. 103 și urm.

¹²² CIL, III, 7660.

¹²³ *Ibidem*; la fel citește și Kerényi, *Die Personennamen*, p. 117, nr. 1373, p. 118, nr. 1384.

¹²⁴ Merlat, *Rép.*, p. 24, nr. 21.

¹²⁵ CIL, III, 7659; Merlat, *Rép.*, pp. 23–24, nr. 20.

¹²⁶ PIR, III, p. 194, nr. 258.

¹²⁷ A. Stein, *Die Reichsbeamten*, pp. 84–85.

¹²⁸ C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 162 și p. 174, nr. 28.

Commagenorum (equitata) a jucat un rol deosebit¹²⁹. Monumentele culturale descoperite la Micia evidențiază aportul trupelor de commageni la răspîndirea cultelor din ținuturile natale. Divinitățile siriene, în *interpretatio romana* sau sincretizate cu zeul suprem al panteonului roman, oglindesc din plin această contribuție. Alături de *Dea Syria*, *Iuppiter Heliopolitanus*, *Iuppiter Erapolitanus*, *Iuppiter Turmasgades* și cultul lui *Iuppiter Dolichenus* este atestat la Micia prin două altare cu inscripție.

Prima epigrafă¹³⁰ menționează înălțarea unui altar zeului din Doliche de către un *praefectus cohortis II Fl. Commagenorum* al cărui nume rămîne incert. Altarul de la Micia poate fi considerat și ca ofranda unei colectivități patronate de *cohors II Fl. Commagenorum*¹³¹. Numele celui care a sprijinit și condus acțiunea unor subordonați ai săi ar putea fi eventual, după litera cognomenului, singura păstrată, M. Arruntius Agrippinus¹³². Personajul este cunoscut din dedicația, de astă dată exprimată în mod clar, a cohorții de commageni către *Iuppiter Turmasgades*¹³³.

Cel de-al doilea altar, descoperit în urmă cu peste două decenii¹³⁴, este închinat lui *I. o. m. D(olicheno) C(ommageno)* de către Iul(ius) Trophimus. Epitetul, care reamintește patria zeului, este cunoscut și prin alte inscripții¹³⁵. Textul ultimei epigrafe nu specifică profesia dedicantului, iar numele său indică o origine greacă sau greco-orientală.

12. Capitala politico-administrativă a Daciei romane a cunoscut o intensă viață religioasă, oglindită prin numărul și mai ales prin diversitatea templelor, altarelor și reliefurilor culturale descoperite¹³⁶. Varietatea cultelor, ale căror vestigii au fost găsite la **Ulpia Traiana Sarmizegetusa**, explicabilă prin mulțimea divinităților pătrunse în panteonul roman și sincretismul epocii, este datorată în parte și carac-

¹²⁹ Wagner, *Die Dislokation*, p. 124; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, p. 173 (1340); I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 172.

¹³⁰ Merlat, *Rép.*, p. 32, nr. 31.

¹³¹ Merlat, *Rép.*, p. 33.

¹³² C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 181, nr. 3.

¹³³ *Ibidem*, p. 186, nr. 6.

¹³⁴ O. Floca, „Materiale”, I, 1953, p. 762.

¹³⁵ Merlat, *Rép.*, nr. 27–29, 63–64.

¹³⁶ C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 200 și urm.; C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, „*Ulpia Traiana*, București, 1966, p. 31.

terului eterogen al populației primei colonii ctitorite de romani în Dacia. Între coloniștii care urmau să contribuie la consolidarea și activizarea vieții economice a Ulpiei Traiana se aflau și sirieni, unii adepți și propagatori ai lui Iuppiter Dolichenus.

Locul deosebit al zeului din Commagene între divinitățile orientale ale metropolei este ilustrat și prin existența unui *dolichenum*, singurul în Dacia asupra căruia avem mai mult decât o semnalare epigrafică ¹³⁷, a două altare cu inscripții ¹³⁸ și a trei reliefuri culturale ¹³⁹. În sfârșit un altorelief cu inscripție are de asemenea locul de proveniență probabil Ulpia Traiana ¹⁴⁰.

Unele inscripții de la Ampelum și Apulum cuprindeau și interesante elemente referitoare la originea și teologia zeului commagenian. Cele două inscripții de la Sarmizegetusa, aparent modeste, conțin alături de mobilul dedicației „prosalute...” specificarea originii și condiției sociale a dedicanților. M. Bassus Aquila și Gaius Gaianus, cei doi orientali autori ai primei dedicații ¹⁴¹, fac parte din *collegium fabrum*. Între închinătorii cunoscuți din epigrafele dolicheniene doar de 4 ori este menționată apartenența la diferite *collegia* ¹⁴². Faptul că același Gaius Gaianus reapare într-o altă inscripție către Iuppiter Dolichenus, alături de Proculus Apollofanus, ca negustor sirian ¹⁴³, ar putea fi un indiciu că nu este un muncitor de rînd din colegiu, ci eventual un antreprenor ¹⁴⁴. Din cele 4 altare dolicheniene înălțate de *suri negotiatores* ¹⁴⁵, două sînt din Dacia, iar cel de la Augusta Traiana este al unui negustor oriental care se consideră originar din Dacia ¹⁴⁶.

¹³⁷ C. Daicoviciu, „Dacia”, I, 1924, p. 230.

¹³⁸ CIL, III, 1431 și 7915.

¹³⁹ C. Daicoviciu, „Dacia”, I, 1924, p. 230, nr. 14 și p. 254, nr. 11, fig. 18, 2.

¹⁴⁰ I. I. Russu, *ActivMuz*, II, 1956, p. 124, n.1; idem, *ActaMN*, VI, 1969, p. 182 nu exclude posibilitatea unei proveniențe de la Apulum; A. Bodor, *op. cit.*, p. 105, fig. 3.

¹⁴¹ CIL, III, 1431.

¹⁴² Merlat, *Rép.*, nr. 176, 177, 249 și 259; indice p. 406.

¹⁴³ CIL, III, 7915.

¹⁴⁴ Merlat, *Rép.*, p. 33.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 33, nr. 4 și indice p. 408.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 11.

13. La dezvoltarea **Tibiscum**-ului, devenit *municipium* foarte probabil sub Septimius Severus¹⁴⁷, au contribuit: prezența unor importante efective militare îndeosebi trupele auxiliare¹⁴⁸; faptul că era situat pe traseul celei mai însemnate căi rutiere a Daciei; relativa apropiere de capitala provinciei. Între monumentele provenite de la Tibiscum, rod al descoperirilor mai vechi și al cercetărilor recente, un loc deosebit îl ocupă mărturiile epigrafice, de cult sau funerar, datorate palmirienilor¹⁴⁹. În orașul din care provin majoritatea altarelor dedicate cultelor palmiriene, divinitățile siriene propriu-zise nu s-au bucurat de aceeași faoare. Singurul altar dolichenian a fost înălțat de Iulius Valentinus, *flamen* al municipiului Tibiscum¹⁵⁰ (Pl. I/5). Inscricția tibiscensă constituie, alături de alte epigrafe dolicheniene din Imperiu dedicate de *augustales*¹⁵¹, mărturii însemnate că nu exista o incompatibilitate între credința în zeul sirian și îndeplinirea unor funcții de cult oficiale. Formula propitiatorie: *pro salutem suam suorumque omnium contubernium* a fost interpretată în mod diferit în funcție de accepția ce i s-a acordat termenului *contubernium*¹⁵² sau *contubernarium*¹⁵³. La traducerea „tovarăși de arme“ prezentă la J. Toutain¹⁵⁴ s-a raliat și P. Merlat¹⁵⁵ și în sens general ea a fost adoptată și de cei mai recentți editori ai inscripției¹⁵⁶. Pe de altă parte D. Tudor arată că *contubernaes* din inscripția de la Tibiscum „se referă la robii din casa proprietarului de sclavi Iulius Valentinus...”¹⁵⁷. Faptul că în tot Imperiul sînt doar 3 dedicații datorate sclavilor sau în care să fie men-

¹⁴⁷ C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 130; Macrea, *Viața*, p. 131.

¹⁴⁸ N. Gostar, *ActaMN*, V, 1968, p. 471; M. Moga, *ActaMN*, VII, 1970, p. 135.

¹⁴⁹ M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, nr. 8–11, 19–20, 23 (votive); 26; 30–31, 34, 37, 43–44, 47 (funerare).

¹⁵⁰ *CIL*, III, 7997; Merlat, *Rép.*, p. 35, nr. 36; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, pp. 32–33, nr. 14.

¹⁵¹ Merlat, *Rép.*, p. 401.

¹⁵² În inscripție apare *contubernium*; Merlat, *loc. cit.*, notează *contubernalium* fără a indica adăugirea prin semnele convenționale.

¹⁵³ *Contubernium* a fost considerat o scriere incompletă pentru *contubernalium* (gen. pl. de la *contubernalis*).

¹⁵⁴ J. Toutain, *Les cultes païens*, p. 63, n. 2.

¹⁵⁵ Merlat, *Rép.*, p. 35.

¹⁵⁶ M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 33.

¹⁵⁷ D. Tudor, *IstScl*, pp. 83–84 și SE, p. 264, nr. 111.

ționați sclavi, precum și lipsa unor asemenea atestări în Dacia, dovedește slaba propagare a zeului din Doliche în mediul sclavilor. S-ar mai putea adăuga că deși sînt cunoscute numeroase altare înălțate de sclavi pentru sănătatea și bunăstarea stăpînilor, asemenea mențiuni epigrafice din direcție opusă lipsesc, cel puțin în inscripțiile din Dacia. Oricum, ambele ipoteze au un suport lingvistic. În sfîrșit, datarea inscripției la finele secolului al II-lea e.n. pe baza grafiei pare plauzibilă, dar va deveni certă atunci cînd va fi descoperită o inscripție mai timpurie în care Tibiscum-ul să fie menționat ca *municipium*¹⁵⁸.

14. Altarul fragmentar de la **Pojejena de Sus**, publicat în urmă cu patru decenii¹⁵⁹ (Pl. IV/4), a format recent obiectul unei emendări aduse numelui dedicantului și funcției sale¹⁶⁰. După această rectificare a lecturii, constatăm că închinarea către Iuppiter Dolichenus n-a fost opera unui modest și anonim soldat din cohorta gallilor, ci a lui Quintus Petronius Novatus *praefectus cohortis V Gallorum*.

O inscripție recent descoperită în Algeria¹⁶¹ conține întregul *cursus honorum* urmat de Q. P. Novatus și se poate observa că funcțiile deținute în legiunea a XIII-a Gemina și în fruntea unor unități auxiliare din Dacia ocupă un loc deosebit¹⁶². Conform informațiilor din inscripția găsită în *colonia Tubusucitana*, activitatea în Dacia a lui Q. Petronius Novatus s-a desfășurat în jurul anului 160. Inscripția de la Pojejena se înscrie astfel în grupul celor mai timpurii atestări a cultului lui Iuppiter Dolichenus în Dacia.

¹⁵⁸ Inscripția CIL, III, 1550 este din vremea lui Gallienus.

¹⁵⁹ C. Daicoviciu, I. Miloia, AnB, 1930, p. 21; Merlat, *Rép.*, p. 36, nr. 39 cu aceeași lectură.

¹⁶⁰ I. I. Russu, SCIV, 22, 1, 1970, pp. 155–163; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 34, nr. 15.

¹⁶¹ J. Marcillet-Jaubert, „Bulletin d'archéologie Algérienne“, I(1962–1965), Paris, 1967, pp. 167–170; M. Jarret, EpSt, Bd. 9, 1972, p. 202, nr. 107.

¹⁶² *Ibidem*, p. 170: [...] *Q(uintus) Pe[tr]o[n]ius C(a)ii f(ilius) Cor(nelia tribu)|Novatus praef(ectus) coh(ortis) V...|Gallor(um) trib(unus) leg(i-onis) XIII Geminae, praef(ectus) eq(uitum), Hisp(anorum)|praef(ectus) eq(uitum)|Campag(onum)|proc(urator) Aug(usti) XX her(editatium) per A[s]iam, Phrygiam, Lyciam|Galatiam, patronus|coloniae|d(ecreto) [d(ecurionum)]*; J. Fitz, „Alba Regia“, XI, 1970, p. 151, emendează numele legiunii și al unității de hispani.

15. În colecțiile Muzeului de istorie din Blaj¹⁶³ se află un basorelief dolichenian fragmentar cu inscripție, singurul de acest tip din Dacia (Pl. I/2). Basorelieful pare să fi avut inițial o formă trapezoidală iar scena reprezentată era încadrată de o margine în relief. În partea inferioară chenarul este mai proeminent, servind și pentru asigurarea stabilității basoreliefului. Inscripția a fost gravată atât pe marginea de sus cât și pe bază. Porțiunea conservată a basoreliefului reprezintă taurul în mers spre dreapta, relieful fiind rupt pe direcția gâtului animalului. În partea anterioară taurul este înfățișat cu o chingă lată. Acest ornament întâlnit și pe alte reprezentări de epocă romană cu animale care urmează a fi sacrificate este prezent și pe 12 reliefuri dolicheniene. În acest context însă banda de pe pieptul taurului ar fi un indiciu că animalul a fost îmblânzit de zeu și-i este consacrat¹⁶⁴. Pe jumătatea posterioară a animalului pot fi observate urmele picioarelor statuii zeului. În ceea ce privește reconstituirea întregii scene înfățișate pe basorelief considerăm posibile cel puțin 3 variante: a) Iuppiter Dolichenus singur¹⁶⁵; b) Iuppiter Dolichenus și paredra sa¹⁶⁶; c) Iuppiter Dolichenus, paredra sa și un altar între ei¹⁶⁷. Dacă admitem că epigrafa se încheia în r. 1 de jos cu cognomenul lui Aelius Sep(timius) și în r. 2 cu numele coloniei al cărei *decurio* era și prescurtarea V S L M, prima variantă ar fi cea mai plauzibilă¹⁶⁸. Forma trapezoidală este apropiată de cea a numeroaselor reprezentări de reliefuri mithriace. Așezarea romană a Daciei superioare din care provine basorelieful este foarte probabil Ulpia Traiana Sarmizegetusa dar pentru mai multă probitate a fost încadrată în grupul descoperirilor cu proveniență incertă¹⁶⁹.

¹⁶³ I. I. Russu, *ActivMuz*, II, 1956, p. 124, nr. 1; A. Bodor, *op. cit.*, p. 105, fig. 3.

¹⁶⁴ Merlat, *Rép.*, p. 5, nr. 1.

¹⁶⁵ *Ibidem*, pl. I/2; V/3; IX.

¹⁶⁶ *Ibidem*, pl. X/2; XI/3.

¹⁶⁷ *Ibidem*, pl. XIX.

¹⁶⁸ CIL, III, 1471. Singurul Aelius Septimius cunoscut pînă acum în antroponimia Daciei este Aelius Romanus, ostaș și *adiutor officii corniculariorum* în legiunea a XIII-a Gemina. El provine din familia de orientali romanizați a lui P. Aelius Septimius Audeo. După încheierea carierei militare, reintors la Ulpia Traiana ar fi putut deveni *decurion*, calitate pe care o menționează în dedicația către un zeu din patria de origine a părinților.

¹⁶⁹ I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 182.

16. Din textul unei inscripții de la **Sibiu** aflăm că Veturius Marcianus, veteran din legiunea a XIII-a Gemina, închină altarul lui Iuppiter Dolichenus *ex praecepto numinis Aesculapi* fiind avertizat de zeu pe când dormea ¹⁷⁰.

Inscripția, al cărei conținut rămîne deocamdată unic între cele aproximativ 400 de epigrafe dolicheniene, indică existența unor legături între zeul din Doliche și Aesculapius, reliefîndu-i unul din atributele mai puțin cunoscute, acela de zeu vindecător și atestă existența unei practici oniromantice în ritualul dolichenian.

Într-o inscripție de la Lambaesis în Numidia, Iuppiter Dolichenus apare alături de *Aesculapius* și *Hygeia* ¹⁷¹, iar pe două reliefuri de la Roma împreună cu *Isis* și *Sarapis* ¹⁷². Virtuțile de vindecător ale zeului egiptean Sarapis sînt bine cunoscute și ele au contribuit în bună măsură la succesul cultelor alexandrine. Un număr însemnat de inscripții dolicheniene conțin formula propitiatorie *pro salute*, zeul din Doliche nefiind pentru adoratorii săi doar un zeu al triumfului, protector al militarilor, zeu al succesului și salvării, ci și un zeu capabil să ajute la vindecarea de boli, o divinitate aducătoare de sănătate. Formula prin care sînt indicate momentul și maniera în care Aesculapius a transmis ordinea sale, pe cînd consecratorul dormea, poate fi reîntîlnită, identică sau apropiată (*monitu, ex viso, ex visu*) în alte inscripții dolicheniene ¹⁷³, dar și la alți zei ¹⁷⁴. În sfîrșit practica oniromantică dolicheniană ¹⁷⁵ ca și credința în valoarea sacră a viselor are vechi tradiții în Orient ¹⁷⁶.

¹⁷⁰ CIL, III, 1614 (= 8044). Locul de proveniență al inscripției, aflată la Sibiu în sec. XIX cînd a fost copiată, rămîne nesigur. De presupus Apulum sau Ulpia Traiana; Merlat, *Rép.*, p. 35, nr. 37. Un relief cu inscripție *ex-voto* în urma unui vis, presupus a fi dolichenian, citează S. Reinach, *Rép. reliefs*, III, p. 441, fig. 2.

¹⁷¹ Merlat, *Rép.*, p. 285, nr. 290.

¹⁷² *Ibidem*, p. 166, nr. 185.

¹⁷³ *Ibidem*, p. 406.

¹⁷⁴ A. Bodor, „Dacia“, NS, VII, 1963, p. 225. Din înregistrările efectuate de regretatul prof. C. S. Nicolaescu-Plopșor la gorbanele ruderilor se constată că și aceștia declarau că au făcut sacrificiile în urma unui vis. Un interesant exemplu de perpetuare a unor obiceiuri păgîne.

¹⁷⁵ Merlat, *Rép.*, p. 208.

¹⁷⁶ E. Dhorme, *Les religions de Babylonie et d'Assyrie*, Paris, 1949, p. 273.

17. Un altar cu inscripție dolicheniană fragmentară a fost găsit în 1967 cu prilejul lucrărilor de restaurare a bisericii reformate din **Săcădate** (jud. Sibiu)¹⁷⁷. Altarul avea capitelul profilat ornat cu motive spiralice. S-au păstrat fragmente inegale alcătuind 4 rînduri de inscripție care conțin alături de numele zeului doar epitetul care indică patria de origine a lui Iuppiter Dolichenus¹⁷⁸. Trebuie menționat că spre deosebire de cealaltă inscripție descoperită la Sibiu, a cărei proveniență este incertă, altarul cu epigrafa de la Săcădate este rod al unei săpături arheologice sistematice care a scos la iveală și alte materiale de epocă romană¹⁷⁹.

18. Singurul altar cu inscripție dolicheniană din Dacia inferioară este cel închinat de centurionul Probus și soția sa Apollonia și provine de la **Sucidava**¹⁸⁰. Este vorba probabil de un veteran al unei legiuni care a fost împrăștiat în această zonă a Daciei. Menționarea *directă* a unei femei este unică în inscripțiile dolicheniene din Dacia, cu toate că poate fi consemnată pe 32 epigrafe din Imperiu unde întîlnim și 5 altare care aparțin în exclusivitate unor dedicante¹⁸¹. Răspîndirea deosebită a unor culte orientale s-a datorat și admitterii femeilor la toate momentele desfășurării ritualului care însoțea cultul zeului, iar la unele culte și posibilitatea de a urca treptele ierarhiei sacerdotale.

19. Între monumentele menționate în repertoriul lui P. Merlat, în grupul celor cu apartenență dolicheniană *posibilă*¹⁸², se află și o placă votivă descoperită la Ulpia Traiana. Placa nu mai păstrează primele rînduri ale inscripției unde era specificat numele divinității, ci doar un șir de nume orientale, toți sau cel puțin 4 *sacerdotes* care au construit un templu. Această integrare s-a bazat pe informația conținută în studiul editorului inscripției¹⁸³, conform căreia

¹⁷⁷ N. Lupu, *Forschungen zur Volks und Landeskunde*, 13, 1, 1970, pp. 71–72.

¹⁷⁸ Există și posibilitatea unei lecturi în r. 2–4 DO [LICHENO DEVS]/COM[MAGENOR]/V[M].

¹⁷⁹ Săpăturile au fost efectuate de arheologul N. N. Pușcașu.

¹⁸⁰ CIL, III, 14490; Merlat, *Rép.*, p. 36, nr. 39.

¹⁸¹ Merlat, *Rép.*, p. 409.

¹⁸² *Ibidem*, p. 347, nr. 349.

¹⁸³ C. Daicoviciu, „Dacia”, I, 1924, p. 251: „Au dire des gens, ce fragment a été découvert dans le jardin d'un paysan propriétaire du coin S-Ouest du camp, où se trouvait le *Dolichenum*”.

placa ar fi fost găsită în apropierea locului presupus al *dolichenum*-ului, la care se adăuga mărturia conținută de inscripție referitoare la edificarea unui templu. Comentînd inscripția, P. Merlat mai sublinia frecvența numelui Bassus în epigrafele dolicheniene. O reluare a lecturii inscripției a dus la constatarea că nu figurează numele *Bassi*, genitiv de la Bassus sau abrevierea pentru Bassianus, ci Cassi¹⁸⁴ (Pl. I/4). Ceea ce ne determină însă să considerăm preferabilă încadrarea acestei dedicații între inscripțiile palmiriene, este în special prezența cuvîntului *PALMYR*. După oricare din cele 4 soluții posibile pentru completarea lui Palmyr, sensurile care converg către o accepție în sprijinul unei apartenențe palmiriene ni se par mai verosimile¹⁸⁵.

O revizuire a lecturii unei inscripții de pe o tablă votivă fragmentară de la Apulum¹⁸⁶, furnizează unele elemente care ar permite, după opinia lui I. I. Russu¹⁸⁷, adăugarea unei noi inscripții la grupul celor *posibil* dolicheniene. Dedicantul cunoscut de pe placa votivă este C. Iulius Gracilis, *beneficiarius consularis* (?). Dacă am admite lectura D[olicheno (?)] pentru litera fragmentară ce urmează lui M, în r. 1 al inscripției, dedicația dolicheniană este din vremea lui Septimius Severus și a celor doi fii ai săi.

De amintit și fragmentul unui topor de piatră din epoca bronzului, găsit la Sucidava, pe care au fost gravate în epoca romană cuvintele, posibil antroponim și toponim, Drius și Mahen. D. Tudor presupune că obiectul ar putea fi eventual corelat unui cult care avea acest tip de topor, deci și lui Iuppiter Dolichenus¹⁸⁸. Inscripția latină de pe toporul preistoric este curioasă dar apartenența piesei la cultul dolichenian rămîne desigur cu un mare grad de probabilitate.

În sfîrșit, rămîne ipotetică și apartenența inscripției CIL, III, 7756 de la Apulum¹⁸⁹, foarte interesantă din multe puncte de vedere dar greu de explicat în limita teologiei

¹⁸⁴ I. I. Russu, SCIVA, 25, 4, 1974, p. 588. Ca probabilitate, S. Sanie, ActaMN, X, 1973, p. 156, n. 72.

¹⁸⁵ *Infra*, pp. 169–171.

¹⁸⁶ D. Radu, „Apulum”, IV, 1961, p. 105, nr. 13.

¹⁸⁷ I. I. Russu, StCl, XII, 1970, p. 165.

¹⁸⁸ D. Tudor, „Revista muzeelor”, VI, 5, 1969, p. 443; idem, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 37, fig. 8/1.

¹⁸⁹ Merlat, *Rép.*, p. 383, nr. 378.

dolicheniene cunoscute. Nu vom omite prezentarea acestei inscripții la sfârșitul cultelor siriene, recunoscând pecetea unor credințe siriene dar și posibilitatea unor sensuri metaforice, fără a putea opta pentru o încadrare între monumentele dolicheniene.

B.a) O statueta de bronz fragmentară (Pl.V/3) descoperită acum mai bine de un secol în castrul de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud) și considerată inițial imagine a zeului Marte¹⁹⁰ a fost încadrată între piesele dolicheniene de către G. Finály¹⁹¹ și a beneficiat recent de o nouă prezentare.

Din statueta lipsesc: palma mâinii stîngi; întreaga parte inferioară a corpului, precum și obișnuitele attribute ale zeului¹⁹². Zeul are pe cap boneta frigiană de o formă puțin diferită de cea „clasică”, cu vârful aplatisat și întors înainte. Tipul acesta de bonetă frigiană, apropiat de coif, va fi contribuit în mod sigur la greșita clasificare inițială a statuetei¹⁹³. Partea anterioară a bonetei este ornată cu o coroană alcătuită din 7 proeminente ascuțite în forma unor frunze. Pe direcția vârfului bonetei, între două din proeminentele amintite, este montată o bilă. Expresivitatea deosebită ce o are chipul zeului a fost obținută printr-o atentă tratare a tuturor detaliilor, figurina de la Ilișua dobîndind astfel și o valoare artistică aparte. Astfel, părul care-i încadrează fruntea, este aranjat în bucle, ochii au pupile marcate, nasul drept și ascuțit cu nările ușor dilatate, iar gura e întredeschisă. Mustața arcuită se unește cu barba scurtă și despărțită la mijloc. În ansamblu, figura zeului exprimînd forța este luminoasă, mai puțin contorsionată și amenințătoare

¹⁹⁰ C. Torma, „Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Év könyve”, III (1864—1865), Cluj, 1865, p. 58.

¹⁹¹ G. Finály, ArchÉrt, XIX, 1899, pp. 297—299, fig. 2 și 3; D. Isac, ActaMN, VIII, 1971, pp. 571—576.

¹⁹² După observațiile consemnate încă de C. Torma, statueta a fost deteriorată, probabil prin topire, încă din antichitate.

¹⁹³ Merlat, *Essai*, p. 31, n. 5. Unele statuete cu coif sînt suspectate de intervenții moderne. Pentru un zeu preferat al militarilor sînt normale unele modificări în sensul apropierii de ținuta principalilor săi adoratori. Elocventă în acest sens este și observația lui H. Seyrig, „Annales archéologiques arabes syriennes”, XXI, 1971, p. 68, că Iuppiter Dolichenus nu poartă cirasă decît începînd cu sec. II e.n.

în comparație cu alte reprezentări dolicheniene¹⁹⁴. Zeul poartă o *tunica* cu mânecile scurte, iar deasupra o *lorica* compusă dintr-un *thorax* și o fustanelă cu lambrechine. Cele două părți ale cuirasei sînt delimitate printr-un brîu ornamentat. D. Isac găsește statuetei analogii apropiate în Austria (Noricum) la Mauer-an-der-Url¹⁹⁵ și consideră pe bună dreptate că figurina a făcut parte dintr-un grup statuar și că figurinele din ambele localități amintite au putut avea un prototip comun. Elementul deosebit, unic al statuetei de la Ilișua, îl constituie desigur coroana formată din bilă și cele 7 proeminențe, cu evident caracter simbolic. Globul este reîntîlnit pe mîinile votive dolicheniene de la Myszkov și pe cea relativ recent descoperită la Cavarna¹⁹⁶. Semnele gravate pe globul mîinii votive de la Myszkov au fost interpretate ca simboluri ale planetelor sau stelcelor. Pe de altă parte, caracterul cosmic al lui Iuppiter Dolichenus este subliniat și de imaginile din ultimile două registre ale plăcilor triunghiulare dolicheniene: vulturul, *Sol* și *Luna*.

O caracteristică permanentă a religiilor mesopotamiene a reprezentat-o cultul astrelor, astrologia corelînd destinul oamenilor voinței divine înscrise pe firmament¹⁹⁷. Prin 7 semne era notat grupul de 7 stele numite apoi de greci Pleiade. Cifra 7 devenită sacră¹⁹⁸ se aplica celor 7 zei ai cerului ca și celor 7 zei ai infernului. Cifra se referea însă în mod deosebit la planete, care sînt fiecare în parte venerate ca zei¹⁹⁹. Ca și celelalte divinități siriene, Baal din Doliche datorează mult vechilor divinități astrale. Imagistica dolicheniană și inscripțiile se sprijină reciproc pentru a dovedi caracterul de zeu cosmic al lui Iuppiter Dolichenus. În sfîrșit, nu trebuie omis faptul că identificîndu-se cu Iuppiter, Baal din Doliche a împrumutat o parte din simbolurile icviene printre care și globul. Pe un număr important de

¹⁹⁴ Merlat, *Essai*, p. 32. La reprezentările dolicheniene stereotipia este doar aparentă. Nu s-a ajuns totuși la un manierism asemănător celui cunoscut la statuile lui Sarapis unde pînă și numărul lucnelor de pe frunte este același.

¹⁹⁵ D. Isac, *ActaMN*, VIII, 1971, 572.

¹⁹⁶ M. Taceva-Hitova, „Arheologia”, 2, 1974, pp. 23–27; idem, „Klio”, 58, I, 1976, p. 38.

¹⁹⁷ E. Dhorme, *op. cit.*, p. 53.

¹⁹⁸ R. Berthelot, *La pensée de l'Asie et l'astrobiologie*, Paris, 1938, p. 21.

¹⁹⁹ E. Dhorme, *op. cit.*, p. 79.

reprezentări *Sol* apare cu o cunună de 7 raze simbolizând cele 7 planete. Sînt cunoscute inscripții în care *Sol* apare alături de *Iuppiter Dolichenus*²⁰⁰, ca și dedicația către *Sol* făcută de un *sacerdos* al lui *Iuppiter Dolichenus*²⁰¹; există deci și posibilitatea unei interpretări „solare“ a globului și proeminențelor de pe boneta frigiană a statuetei de la Ilișua. Regretatul H. Seyrig a încercat să dovedească, fără a convinge totdeauna, că în Siria cultele solare n-au beneficiat de răspîndirea admisă în general de studiile lui F. Cumont și R. Dussaud²⁰². Lucrările lui H. Seyrig au influențat probabil considerațiile lui P. Merlat, care acceptă doar în parte caracterul solar al zeului din *Doliche*²⁰³. Subscriem însă la aserțiunea lui P. Merlat prilejuită de discutarea semnificației mîinilor votive dolicheniene: „... *Sol* peut très bien y avoir une valeur cosmique plus que solaire“²⁰⁴. Caracterul universal al lui *Iuppiter Dolichenus* apare cu claritate și pe un relief de pe Aventin, unde zeul și parea sa sînt flancați de *Castores*, simbol al emisferelor celeste²⁰⁵. Caracterul cosmic al lui *Iuppiter Dolichenus* indicat de epitele *conservator*, *aeternus*, *exsuperantissimus* este ilustrat și prin reprezentări între care și modesta figurină de la Ilișua.

4. În castrul de la **Potaissa**²⁰⁶ a fost găsit un fragment dintr-o plachetă triunghiulară dolicheniană de bronz, care mai păstrează registrele superioare cu imagini lucrute în tehnica *au repoussé* (Pl. III/1). Cîmpul cu reprezentările cunoscute în imagistica dolicheniană este separat de margine printr-un brîu în relief marcat cu puncte. Către vîrfurile plachetei vulturul cu aripile puțin depărtate de corp și capul înălțat la stînga simbolizează, în acest context, în primul rînd caracterul celest al lui *Iuppiter Dolichenus*. În următorul registru apar două busturi afrontate, în stînga *Sol* cu cunună de raze și în dreapta *Luna* cu cornul lunii în păr. Semnificația simbolică a cuplului *Sol-Luna* este corelată

²⁰⁰ Merlat, *Rép.*, p. 401.

²⁰¹ CIL, VI, 31181; Merlat, *Rép.*, p. 233, nr. 239.

²⁰² R. Dussaud, „*Syria*“, XIV, 1933, p. 255 și urm. Autorul a revenit asupra acestei probleme în „*Syria*“, XLVIII, 1971, p. 338.

²⁰³ Merlat, *Essai*, p. 181.

²⁰⁴ *Ibidem*.

²⁰⁵ Merlat, *Rép.*, p. 167, pl. XIX; idem, *Essai*, p. 118

²⁰⁶ G. Csallány, *ArchÉrt*, XXX, 1910, p. 181, fig. 11; Merlat, *Rép.*, p. 25, nr. 23.

și în acest context noțiunii de *eternitate*, una din calitățile esențiale ale zeului, consemnată și prin descoperirile epigrafice. Împreună cu vulturul, *Sol* și *Luna* ilustrează o triadă cosmică²⁰⁷. Cele două registre sînt despărțite între ele printr-un brîu în relief incizat cu linii oblice. Fragmentul plachetei de la Potaissa, parte a unui exemplar dintr-o categorie de ofrande dolicheniene bine cunoscute, poate fi întregit cu o oarecare probabilitate. Astfel, se poate presupune că registrul mijlociu ar înfățișa scena care s-a păstrat pe placa de la Răcari, Iuppiter Dolichenus și paredra sa în ținuta și cu animalele cunoscute iar registrul inferior acoliții dolichenieni.

12. Un basorelief fragmentar de marmură (lg. 17,5 cm; în. 11,5 cm; gr. 3—4 cm) descoperit la **Ulpia Traiana** reprezintă pe Iuppiter Dolichenus în picioare pe taur²⁰⁸. În dreapta zeului, pe o creangă, stă un vultur întors spre stînga cu o coroană în gură. Întreaga scenă este încadrată într-un chenar de 2 cm. Zeul poartă pe cap o bonetă frigiană cu vârful întors în față. Figura zeului, asemănătoare celor întîlnite pe alte reprezentări, este mai puțin realizată datorită dimensiunilor și calității artistice a reliefului. Iuppiter Dolichenus, înveșmîntat în ținută de militar, cu o *tunica* ce coboară pînă la genunchi, este încins cu un *cingulum*, o mică cuirasă, iar mantaua (*paludamentum*) îi înconjoară gîtul și-i atîrnă pe brațul stîng. Greutatea corpului e lăsată pe piciorul stîng. În mîna dreaptă ridicată ține securea dublă iar în stînga, adusă aproape la orizontal, mînunchiul de fulgere. De *cingulum* atîrnă la șoldul drept o sabie și la stîngul un pumnal, ținută întîlnită doar pe un singur relief dolichenian, dar cunoscută la Palmira și Commagene²⁰⁹. Taurul în mers spre dreapta are capul întors spre privitor, iar pe jumătatea posterioară, pe direcția piciorului drept al zeului, este înfășurat cu o bandă, ritual a cărui semnificație a mai fost amintită. Între monumentele publicate nu cunoaștem un exemplar identic basoreliefului fragmentar de la Ulpia Traiana. Pe două reprezentări lapidare, unde apare și vulturul, Iuppiter Dolichenus este însoțit de Iunona dolicheniană²¹⁰, iar pe

²⁰⁷ Merlat, *Essai*, p. 40 și urm.

²⁰⁸ C. Daicoviciu, „Dacia”, I, 1924, p. 254, nr. 11, fig. 18/2.

²⁰⁹ H. Seyrig, „Syria”, XVIII, 1937, pp. 29—30.

²¹⁰ Merlat, *Rép.*, nr. 123 și 242.

alta vulturul stephanophor este separat de zeu ²¹¹. În sfârșit vulturul cu coroană în gură mai apare pe o plachetă triunghiulară ²¹² și pe mâna votivă de la Cavarna ²¹³. Vulturul, unul din motivele frecvente în imagistica dolicheniană, este uneori substituit divin, alteori indică și calitățile proprii zeului din Doliche sau formează cu *Sol* și *Luna* o triadă cosmică. Pe monumentele dolicheniene, unde apare cu coroană în gură, vulturul cu capul întors către zeu își păstrează valoarea de simbol divin și indică totodată calitățile de zeu victorios ale lui Iuppiter Dolichenus indiferent de natura acestei victorii ²¹⁴. Deși mediocru ca realizare artistică, basorelieful de la Sarmizegetusa nu rămîne doar un indiciu al răspîndirii zeului în capitala Daciei romane, ci îmbogățește tipologia reprezentărilor dolicheniene.

Basorelieful care reprezintă pe zeița Victoria alături de un vultur a constituit unul din punctele de sprijin pentru localizarea *dolichenum*-ului de la Ulpia Traiana ²¹⁵, în colțul sud-vestic al incintei orașului. În această reprezentare, considerăm că vulturul este substituit divin, iar Victoria are semnificația cea mai obișnuită în imagistica dolicheniană, aceea de simbol al succesului.

Recent a fost adăugată monumentelor dolicheniene din Dacia o sculptură avînd interesante implicații în teologia și imagistica zeului din Doliche ²¹⁶. Sculptura (Pl. VI/4), o descoperire mai veche de la Ulpia Traiana, reprezintă o acvilă cu aripile larg desfăcute stînd pe capul unui cervideu. Din sculptură lipsește capul păsării și o parte din capul animalului. Penajul este redat prin motive incizate în formă de solzi. Baza monumentului are o formă dreptunghiulară, iar partea din spate a sculpturii nu prezintă urme de prelucrare. Imaginea sculptată de la Ulpia Traiana este regăsită pe un număr însemnat de monumente din Anatolia, care se succed din epoca hittită pînă în cea greco-romană. Transformarea și supraviețuirea unor elemente hittite din zeul

²¹¹ *Ibidem*, nr. 272.

²¹² *Ibidem*, nr. 313.

²¹³ M. Tăcerea-Hitova, „Arheologia”, 2, 1974, p. 27.

²¹⁴ Merlat, *Essai*, p. 41.

²¹⁵ C. Daicoviciu, „Dacia”, I, 1924, p. 239, nr. 14; Merlat, *Rép.*, p. 34, nr. 34; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1966, p. 33.

²¹⁶ D. Isac, „Banatica”, I, 1971, p. 113, nr. 3, fig. 3 a și 3 b.

cerb, precum și alăturarea cerbului și vulturului au constituit obiectul unor cercetări efectuate de F. Cumont²¹⁷, H. Seyrig²¹⁸, St. Przeworski²¹⁹, ale căror studii apărute succesiv se completează. Cuplul format de vultur și cervideu ar fi reprezentarea simbolică a zeului celest sau solar și a zeiței pământului considerată ca *πότνια θηρών*. De la această atribuire generală au fost reliefate și elementele cultului lui Iuppiter Dolichenus. Cele 3 monumente în care Iunona dolicheniană figurează pe cerb, dar mai ales existența unei sculpturi *ronde bosse*, cu imaginea unui vultur care stă pe coarnele unui cervideu, sculptură ridicată pe o bază cu inscripție dolicheniană, au oferit sugestii, ultima argumente hotărâtoare pentru interpretarea reprezentării de la Roma²²⁰ și implicit pentru stabilirea apartenenței sculpturii descoperite la Ulpia Traiana. Dacă vulturul este substituit al lui Iuppiter Dolichenus, înfîlnit în această calitate și pe alte reprezentări²²¹, se poate admite că și animalul-suport, cerbul, poate fi substitutul simbolic al unei divinități, al Iunonei dolicheniene²²². Și în reliefurile asemănătoare ale epocii hittite zeei erau reprezentați prin animalele-atribut²²³. Desigur, împrumuturile Iunonei dolicheniene nu sînt doar formale, oglindindu-se și în atributele paredrei Baal-ului din Doliche, moștenite în parte de la vechile zeități, îndeosebi de la Zeița-Mamă: calitatea de stăpînă a animalelor, a fiarelor, a pământului etc. Sculptura cu baza anepigrafă de la Ulpia Traiana este printre puținele imagini care arată că nu numai Iuppiter Dolichenus datorează mult prototipului hittit, ci și paredra sa.

Dacă răspîndirea lui Iuppiter Dolichenus în Dacia inferioară este marcată doar printr-un altar cu inscripție, suspectat și el de a fi adus la Sucidava²²⁴, reprezentările ce-i sînt corelate întregesc în bună măsură tabloul propagării

²¹⁷ F. Cumont, „Byzantion“, VI, 1931, p. 521.

²¹⁸ H. Seyrig, „Syria“, XIV, 1933, p. 368 și urm.

²¹⁹ St. Przeworski, „Syria“, XXI, 1940, p. 62 și urm.

²²⁰ CIL, VI, 3699; Merlat, *Rép.*, p. 219, nr. 227. Asemănări cu reliefurile de la Ulpia Traiana prezintă și bronzul din Muzeul din Berlin; Merlat, *Rép.*, pl. XXII/2.

²²¹ Ultima la Majdaniste, -S. Sanie, SCIV, 18, 4, 1967, p. 707 și urm.

²²² Merlat, *Rép.*, p. 220; idem, *Essai*, p. 42.

²²³ R. Dussaud, *Les religions*, p. 340.

²²⁴ Informații prof. D. Tudor.

zeului din Doliche în această parte a Daciei. Același raport între numărul atestărilor epigrafice și reprezentările sculpturale putea fi constatat și cu prilejul cercetării cultelor egiptene. Spre deosebire de cultele egiptene unde, analizând monumentele sculpturale și produsele artei minore, se impunea o separare între cultual și cultural într-o epocă în care curentul egiptizant era puternic, funcția cultuală a reprezentărilor dolicheniene este certă. În 5 așezări ale Daciei inferioare au fost descoperite vestigii dolicheniene: **Cătunele de Sus**, o mână votivă de bronz; **Drobeta**, un cap de marmură dintr-o statuie a zeului; **Răcari**, o placă fragmentară de bronz cu reprezentarea zeului și a paredrei sale (?); **Amărăștii de Sus**, o statuie de marmură, în stare fragmentară; **Desa**, o statueta de bronz.

c) O mână de bronz turnat, asemănătoare celei de la Myszkov, a fost găsită și în castrul roman de la Cătunele de Sus (jud. Gorj) ²²⁵. Mîna de la Cătunele de Sus reprezintă de asemenea palma dreaptă și o parte a antebrațului și are o margine la baza inferioară (Pl. V/1). Degetele mîinii sînt răsfirate și întinse în sus iar între degetul mare și arătător ține o bilă pe care pot fi observate urmele statuetei zeiței Victoria. S-a amintit că aceste ofrande dolicheniene deși toate reprezintă *dextra elata* a zeului nu sînt identice. Mîna votivă de la Cătunele de Sus este anepigrafă dar asemănătoare cu exemplarele de la Myszkov și Cavarna (Bizone), toate avînd și imaginea Victoriei pe glob ²²⁶. Mîinile votive amintite provin din mediul militar din această zonă a Dunării de Jos. Ca și celelalte ofrande dolicheniene de acest tip erau atașate la o tijă sau lance. Urmele acestei fixări pot fi observate în stînga feței exterioare a mîinii.

d) Un cap de marmură (0,30 m), fragment dintr-o statuie de mari dimensiuni a lui Iuppiter Dolichenus a fost găsit în castrul de la Drobeta ²²⁷. Boneta frigiană a zeului, știrbită la extremitate, are marginea puțin răsfrîntă. Părul abundent

²²⁵ D. Tudor, AISC, II (1933–1935), 1936, p. 185, fig. 5; idem, *OltR*³, p. 226.

²²⁶ Mîinile de la Brigetio (?), Mauer-an-der-Url, Heddernheim, Roma, cu sau fără reprezentări sau inscripții au toate degetele răsfirate și întinse în sus.

²²⁷ Al. Bărcăcilă, „Arhivele Olteniei“, XIII, 71–73, 1934, p. 105, fig. 50; D. Tudor, *OltR*³, p. 394, fig. 110.

de pe frunte este aranjat în bucle. Mustața căzută se unește cu barba scurtă și despărțită pe mijloc. Protoma statuii zeului este deteriorată în direcția ochiului drept și a nasului. Până acum, fragmentul de statuie a rămas singurul semn al răspîndirii cultului lui Iuppiter Dolichenus la Drobeta, oraș în care alte culte orientale sînt bine atestate²²⁸.

e) Un fragment dintr-o placă triunghiulară dolicheniană a fost descoperit în castrul de la Răcari (jud. Dolj)²²⁹ (Pl. V/4 și II/3). Fragmentul este din zona mediană a plachetei, spațiu în care obișnuit apar imaginile lui Iuppiter Dolichenus și a paredrei sale. Din reprezentarea zeului lipsesc complet capul, gîtul și mîna dreaptă, iar din mîna stîngă s-a păstrat doar antebrațul. Zeul, cu greutatea corpului lăsată pe piciorul stîng, stă pe un taur, în atitudine de repaus în profil spre dreapta. Din ținuta militară a zeului se disting cu claritate *lorica segmentata* și fustanela cu lambrechine. De *balteus*, care vine în diagonală de la umărul stîng, este atîrnat un *gladius*²³⁰. În fața protomei taurului poate fi observat botul înălțat, foarte probabil al unei căprioare, unul din animalele pe care stă zeița paredră²³¹. Spațiul cuprins între capetele celor două animale și antebrațul zeului este acoperit în mare parte de un altar de pe care se ridică o flacăra. Altarul, se pare de formă cilindrică, este ornamentat la bază și la extremitatea superioară cu o dublă profilatură crestată. Altarul cu flacăra de pe reprezentările dolicheniene a fost interpretat în mod diferit. Vom menționa că F. Cumont îl considera simbol al focului etern, apropiindu-l de epitetul *aeternus* al zeului din Doliche²³², în timp ce P. Merlat admite doar că este un simbol obișnuit de sacrificiu²³³. Se poate presupune că în afara scenei păstrate, placheta, care prezintă asemănări cu piesele aceleiași categorii și în special cu cea

²²⁸ Ne referim la culte egiptene, microasiatice și iraniene.

²²⁹ D. Tudor, „Apulum“, IV, 1961, p. 145 și urm.; I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes*, p. 10, pl. XII.

²³⁰ Starea de conservare a plachetei nu a permis să se observe dacă și picioarele sînt protejate.

²³¹ Merlat, *Rép.*, p. 415; idem, *Essai*, p. 36. Pe alte reprezentări Iunona dolicheniană mai este reprezentată avînd ca suport alte animale: șap, bovideu, cervideu sau leu.

²³² Cumont, *ÉtSyr.*, p. 186.

²³³ Merlat, *Rép.*, p. 5.

de la Kömlöd²³⁴, avea în registrul inferior acoliții și în registrele superioare *Sol, Luna* și acvila.

O nervură verticală mediană de pe spatele plachetei a servit pentru fixarea ei. Între elementele deosebite ale acestei plachete triunghiulare de menționat că-i lucrată din bronz prin turnare²³⁵.

f) O statueta de marmură reprezentînd pe Iuppiter Dolichenus (în. 27 cm; lț. max. 19 cm; gr. 5,5 cm) a fost descoperită la Amărăștii de Sus (jud. Dolj)²³⁶ (Pl. V/5) — comună pe teritoriul căreia au fost găsite diferite materiale care indică existența unui *vicus* și a altor complexe de locuire romană²³⁷. De sub boneta frigiană cu extremitatea ruptă, zeul, privit din față, ca în cea mai mare parte a reprezentărilor culturale romane, se revarsă părul buclat și abundent care-i încadrează fruntea. Figura sa, avînd ochii cu locurile pupilelor marcate, nasul drept, mustața arcuită, gura închisă, barba scurtă despărțită pe mijloc, exprimă zbucium și amenințare. Zeul este îmbrăcat în costum militar roman: *tunica* cu mâneci scurte este acoperită de *lorica* cu lambrechine compusă dintr-un *thorax* perfect mulat pe corp și o fustanelă. Fibula rotundă care poate fi observată pe umărul stîng încheia un *paludamentum*. De *balteus* atîrnă la șoldul drept un *gladius*. Din mîna dreaptă s-a păstrat doar brațul în poziție orizontală, lipsind antebrațul și mîna în care ținea securea dublă, iar mîna stîngă înclinată este ruptă tot în apropierea cotului sugerînd doar direcția antebrațului și a mîinii în care ținea fulgerul. Lipsește de asemenea întreaga parte inferioară a reliefului începînd de deasupra genunchilor zeului. Statueta fragmentară, valoroasă și ca realizare artistică este o parte dintr-un relief dolichenian de dimensiuni mijlocii, prezentînd asemănăr

²³⁴ *Ibidem*, p. 59, nr. 65, pl. IV/2; Z. Kádár, *KlasyrK*, p. 31 și urm.

²³⁵ Posibil ca și această plachetă să fi fost la început aurită sau argintată.

²³⁶ D. Tudor, *OltR³*, p. 394; C. C. Petolescu, „Apulum”, IX, 1971, p. 647.

²³⁷ D. Tudor, *OltR³*, p. 228.

cu unele reliefuri întregi sau fragmentare găsite în diferite provincii ale Imperiului ²³⁸.

b) Statueta de bronz reprezentînd pe Iuppiter Dolichenus, găsită la Desa (jud. Dolj) ²³⁹ (Pl. V/2), are lipsă partea inferioară. Zeul, privit din față, poartă boneta frigiană de sub care-i iese părul separat în bucle ce-i încununază fruntea; are pupilele ochilor marcate, nasul drept, gura închisă, mustața arcuită și barba scurtă despărțită pe mijloc. Iuppiter Dolichenus este îmbrăcat în costumul de militar roman, fără *paludamentum* și *gladius*, ține în mîna stîngă fulgerul. Din mîna dreaptă ridicată lipsește securea dublă. Se presupune, la fel ca în cazul altor reprezentări dolicheniene, că statueta zeului era montată pe figurina unui taur acum pierdută. Execuția statuetei este considerată „destul de primitivă, de caracter provincial” ²⁴⁰. Artizanul a reușit să redea mulțumitor îmbrăcămintea dar nu și expresia feței mai curînd rustică decît divină. Două statuete dolicheniene din Belgica (?) și Germania inferioară prezintă unele asemănări cu statueta de la Desa ²⁴¹.

Cercetările de la Desa, unele cunoscute după publicarea piesei, altele efectuate în ultimele decenii, atestă existența unui castru și a unei așezări civile, complexe în contextul cărora descoperirea statuetei dolicheniene este mai puțin surprinzătoare ²⁴².

II. În interpretarea monumentelor sculpturale fragmentare considerate în general a aparține unor împărați sau militari romani, mai ales în situația unor reprezentări ajunse, datorită deteriorării, acefale și fără brațe, trebuie menționată și eventuala lor apartenență dolicheniană. Între aceste monumente am aminti un fragment de relief (13,9 × 9 cm) provenit de la Ulpia Traiana ²⁴³. Din relief s-a păstrat partea inferioară a unui personaj cu *lorica* și fustanela cu lambrechine care suprapune o *tunica*. Mîna stîngă este mai apropiată de corp și nu se observă fragmente din reprezentarea fulgerului. Ținuta loricată și faptul că are dimensiuni apro-

²³⁸ Merlat, *Rép.*, pl. I/1; II/2; IV/1; XI/1; XX/1.

²³⁹ V. Pârvan, ARMSI, XXXVI, 2, 1913, pl. 26, pl. 9, fig. 1 a și b.

²⁴⁰ *Ibidem*, p. 27.

²⁴¹ Merlat, *Rép.*, nr. 297 și 343.

²⁴² D. Tudor, *OlR³*, p. 230 și 277.

²⁴³ C. Pop, „Apulum”, IX, 1971, p. 568, fig. 8/6.

piate de relieful dolichenian descoperit la Ulpia Traiana permit totuși includerea între monumentele dolicheniene *incerte*.

În aceeași clasă am considera și statueta fragmentară de bronz descoperită la Gherla (jud. Cluj), întrucît personajul descris ține în mîna dreaptă un *gladius* ²⁴⁴.

În sfîrșit, unul din reliefurile semnalate ca posibil dolicheniene ²⁴⁵ a fost succint prezentat, relativ recent, alături de alte inscripții și monumente sculpturale din bogata colecție a Muzeului de istorie și artă Zalău ²⁴⁶.

Relieful (lg. 105 cm ; lț. 55 cm ; gr. 25 cm) (Pl. VI/1) are aspectul unei secvențe dintr-o friză, mărginită la bază și la partea superioară de un chenar lat de 5 cm. În partea dreaptă a reliefului este reprezentat un personaj călare, cu capul descoperit și fața întoarsă spre privitori. Călărețul, îmbrăcat cu o *tunica* ce coboară pînă la genunchi, ține în mîna stîngă dîrlogii calului. Deteriorarea reliefului pe direcția extremității superioare în stînga și lipsa unei mari porțiuni către bază ne împiedică să precizăm ce ținea cavalerul în mîna dreaptă și micșorează numărul elementelor definitorii ale caracterului și apartenenței imaginii. Poziția ușor avîntată a calului ca și unele detalii ale harnașamentului sînt redată cu exactitate și măiestrie. Reprezentarea descrisă este asemănătoare cu cele cunoscute pe numeroase reliefuri culturale, mai ales cu reprezentarea Cavalerului trac ²⁴⁷. Pe majoritatea imaginilor cunoscute, cavalerul este în mers spre dreapta, sînt atestate însă și reliefuri în care cavalerul apare în mers spre stînga ²⁴⁸. Celelalte atribute care însoțesc în general Cavalerul trac, dacă au existat, puteau fi în continuare în fața calului sau, cum s-a amintit, în zona infe-

²⁴⁴ H. Daicoviciu, în *Römer in Rumänien*, Köln, 1969, p. 205, F 62.

²⁴⁵ I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 183.

²⁴⁶ N. Gudea, V. Iucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de istorie și artă Zalău*, Zalău, 1975, p. 44, nr. 150, fig. 150; S. Sanie, *SCIVA*, 30, 1, 1979, pp. 25-27.

²⁴⁷ Numărul reprezentărilor Cavalerului trac pe teritoriul Bulgariei a depășit cifra de 2000. Pentru răspîndirea acestui cult în Dacia: I. I. Russu, *ActaMN*, IV, 1967, p. 85 și urm.

²⁴⁸ K. Šcorpil, „Izvestija“, Sofia, 13, 1939, p. 131, fig. 136; C. Scorpan, *Cavalerul trac*, Constanța, 1967, p. 70, nr. 35 și 36.

rioară. Imaginea poate fi însă parte dintr-o scenă a eroizării ecvestre întâlinită pe numeroase monumente funerare ²⁴⁹.

În stînga, călare pe un taur în mers spre dreapta, apare un personaj corpulent, cu capul mare. Starea actuală a reliefului nu permite precizarea unor detalii asupra coafurii și trăsăturilor feței. Personajul poartă o *tunica* cu mâneci scurte a cărei margine inferioară nu poate fi observată, iar restul îmbrăcăminții era probabil mulat pe corp. În mîna dreaptă ridicată ține toporul cu două tășuri, iar cu stînga se ține de cornul taurului.

Ce ar îndreptăți apartenența dolicheniană a imaginii? Singurele elemente certe în sprijinul acestei apropieri sînt taurul în mers spre dreapta și toporul cu două tășuri. Dar personajul nu *stă* pe taur, ci este călare. Dacă există o reprezentare dolicheniană în care *Iuppiter Dolichenus* este doar cu un picior pe taur și unul jos sau cu acoliți dolichenieni apozi, nu sînt considerate imagini ale zeului din Doliche cele cu personaje călărind pe taur. În acest caz este evidentă apropierea de *Mithras*, în iconografia căruia pot fi întâlinite scene asemănătoare ²⁵⁰, reamintind totuși că *Mithras* nu cunoaște între simbolurile cultului său toporul dublu. În sfîrșit ținuta personajului nu este cea specifică unui *cultarius* sau *victimarius*. Imaginea este compozită, prezentînd unele elemente care pot aparține și zeilor microasiatici *Men* și *Sabazios*. Scena din stînga ar reprezenta eroizarea ecvestră frecvent întâlinită pe monumentele funerare din zona carpato-ponto-danubiană; cea din dreapta, de certă factură orientală, nu poate fi omologată ca reprezentare dolicheniană. Toporul cu două tășuri, simbol cultural cu vechime milenară, nu era nici în epoca romană atribuit exclusiv dolichenian ²⁵¹. Interesantă, unică după materialele de care dispunem, imaginea de pe relieful de la Porolissum pe care-l considerăm *perete al unei edicule funerare* ²⁵² con-

²⁴⁹ F. Benoit, *L'héroïsation équestre*, Aix en Provence, 1954, p. 44 și urm.

²⁵⁰ M. J. Vermaseren, CIMRM, II, nr. 1920, 1935, 1972, 1985, 2018, 2062, 2159. Pe sarcofagul cu simboluri, unele mithraice, de la Galați: M. Alexandrescu-Vianu, RÊSEE, 5, 1967, 1-2, pp. 229-233; *ibidem*, 8, 1978, 2, p. 294, nr. 27.

²⁵¹ Merlat, *Essai*, p. 65, nr. 6.

²⁵² Un monument funerar cu reprezentarea unui personaj călare pe un taur. F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942, p. 226, n. 1, pl. XVIII/1.

ține ilustrarea unei eschatologii solare sau luni-solare, rod al îmbinării unor credințe locale privitoare la viața de apoi, cărora le sînt alăturate alte credințe pătrunse prin intermediul cultelor orientale ²⁵³.

III. a) Cercetarea răspîndirii monumentelor dolicheniene pe teritoriul provinciei duce la următoarele constatări: 1) *inscripțiile* provin, cu excepția epigrafei de la Sucidava, din teritoriul Daciei superioare; 2) Cele două *temple* ale zeului se aflau la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Apulum, orașele cu cele mai însemnate descoperiri de inscripții și reprezentări dolicheniene sigure și probabile; 3) Un număr important de inscripții au fost descoperite la Ampelum, Napoca, Micia, iar multe monumente epigrafice și sculpturale punctează granița de nord și nord-vest a Daciei, zona de *limes* a provinciei și Imperiului; 4) În Dacia inferioară sînt mai numeroase reprezentările și ofrandele găsite de asemenea în castre sau în preajma lor.

b) Inscripțiile se grupează *cronologic* într-o perioadă de aproximativ un secol, cuprinsă între Antoninus Pius (1) și Gordianus III (13), limite care marchează în general epoca de răspîndire a lui Iuppiter Dolichenus în întreg Imperiul. Între inscripțiile cu indicii cronologice, 4 datează din secolul al II-lea (1, 20, 21, 33) și 7 din prima jumătate a secolului al III-lea (11, 13, 14, 17, 18, 19, 25). Epoca Severilor și domnia lui Gordianus III sînt perioadele în care propagarea cultului dolichenian atinge amplitudinea maximă.

c) 1. O parte din inscripții, ne referim în primul rînd la cele cu apartenență sigur dolicheniană, conțin și informații asupra profesiei dedicanților. Astfel un număr de 14 dedicanți sînt **militari** sau foști militari (2, 11, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 25, 26, 33, 35, 37). Între veterani, Aelius Valentinus este și preot al zeului, la Apulum. Dacă admitem accepția „militară“ a cuvîntului *contubernium* în inscripția de la Tibiscum (32) ar rezulta că și Iulius Valentinus provine dintre elementele militare. În stadiul actual al descoperirilor se poate constata că zeul era răspîndit într-o mai mare măsură printre militarii din legiuni (11, 13, 14, 15, 17, 19, 21, 35, 37) decît printre cei din trupele auxiliare (20, 26, 33), fie ele originare din patria zeului. Ca număr de dedicanți urmează: 6 sa-

²⁵³ *Ibidem*, p. 226 și urm.

cerdotes; 4 *negotiatores* și 2 din *collegium fabrum*. Gaius Gaianus este menționat aici, ca și în inscripții și ca *negotiator* și între *fabri* cu toate că-i foarte posibil ca omonimii să fie identici ca persoană. Despre alți doi dedicanți știm că au îndeplinit funcțiile de *decurio coloniae*, probabil la Ulpia Traiana (34) și *flamen municipii* la Tibiscum (32).

În sfârșit, inscripțiile posibil dolicheniene ar adăuga un militar și cel puțin 5 preoți ai zeului. Între personalitățile din Dacia cunoscute de pe epigrafele dolicheniene, P. Aelius Sempronius Lycinus, procurator al Daciei Porolissensis prin anii 208—209, deține funcția cea mai însemnată. Originar din Ancyra, P. Ael. Lycinus este unul din personajele al cărui *cursus honorum* bine cunoscut s-a încheiat cu importante demnități în provinciile orientale ale Imperiului²⁵⁴. În ierarhia acestor personalități ar urma Quintus Petronius Novatus (33), a cărui carieră a fost reconstituită grație inscripției descoperite în Algeria, în locurile de baștină ale lui Q. P. Novatus, pe teritoriul fostei colonii Tubusuctitana²⁵⁵. După misiunile îndeplinite în legiunea a XIII-a Gemina și la conducerea unor trupe auxiliare din Dacia, Q. P. Novatus urcă ultimele trepte ale carierei sale în provinciile microasiatice. Numele unui alt *praefectus*, cel al cohortei de commageni, apare fragmentar pe o inscripție (26). Dacă admitem că el este M. Arruntius Agrippinus, asupra lui vom avea prilejul să revenim fiind prezent între dedicanții către Iuppiter Turmasgades²⁵⁶.

Între funcțiile deținute de militari, 5 sînt *beneficiarii*, între aceștia 4 *beneficarii consulares* (11, 13, 14 și 17) și unul, de la Potaissa, *beneficiarius legati legionis* (15). Din marea diversitate a însărcinărilor îndeplinite de acești beneficiari, numai despre Scantius Lucius știm că era *agens curam stationis* la Samum (14). Alți trei militari din legiuni au avut gradele de *signifer* în leg. XIII Gemina (19), *librarius* (?) în leg. X Fretensis (21) și *centurio* în leg. I Italica, după opinia profesorului D. Tudor (37)²⁵⁷. Din legiunea a

²⁵⁴ PIR, III, p. 194, nr. 258; H. G. Pflaum, *Les carrières procuratorien- nes équestres sous le Haut-Empire romaine*, II, Paris, 1960, pp. 700—701, nr. 262.

²⁵⁵ Vezi *supra*, p. 61, n. 161.

²⁵⁶ *Infra*, p. 102.

²⁵⁷ D. Tudor, *Sucidava*, p. 36.

XIII-a Gemina a făcut parte veteranul Veturius Marcianus (35) și posibil din aceeași trupă să provină și Aelius Valentinus, devenit și *sacerdos*. Inscripțiile cu apartenență dolicheniană incertă cuprind numele unui singur militar, un *beneficiarius consularis* pe nume C. Iulius Gracilis. În afara celor doi *praefecti*, de la cohors II Commagenorum și la cohors V Gallorum (26 și 33), singurul militar de rînd cunoscut din trupele auxiliare este Gaius, *optio* în cohors I Hispanorum (20).

Cei patru *negotiatores*: Aurelius Alexander, Aurelius Flavs, Gaius Gaianus și Proculus Apollofanes sînt, după cum specifică și inscripțiile, sirieni la origine. Trebuie menționați dar nu și adăugați acestui grup doi dedicanți originari din Dacia, stabiliți la Augusta Traiana: Aurelius Sabinus, negustor și preot al zeului, și Aurelius Primus Asteo zis și Iulianus, fost decurion al municipiului Porolissum²⁵⁸. Inscripția greacă aflată acum în Muzeul din Stara Zagora, fiind o mențiune indirectă, ne oferă prilejul să relevăm că spre deosebire de Thracia, toate inscripțiile dolicheniene din Dacia sînt redactate în limba latină.

Multitudinea sarcinilor și domeniilor de activitate pe care le avea un *collegium fabrorum* fac dificilă stabilirea exactă a meseriilor practicate de un *faber* atunci cînd acestea nu sînt specificate în inscripție. M. Bassus Aquila pare să fie ca și Gaius Gaianus sirian la origine.

Preoții au jucat un rol deosebit în răspîndirea cultului, organizarea adepților, edificarea unor temple și probabil în conservarea cultului în formele lui originare²⁵⁹. Faptul acesta este relevat și de frecvența acestor *sacerdotes* în inscripțiile din Imperiu, situație regăsită și în epigrafele dolicheniene ale Daciei. Numărul lor ar fi substanțial sporit dacă nu am ezita în legătură cu una din inscripțiile de la Ulpia Traiana²⁶⁰. Inscripțiile din Imperiu arată că preoții nu sînt în exclusivitate orientali, dar se pare că funcția le era de preferință atribuită. Din cei 6 preoți ai lui Iuppiter Dolichenus, Aelius Valentinus are nume roman, incomplet însă, trădînd o posibilă origine peregrină, Oceanus Socratis

²⁵⁸ G. Mihailov, IGB, nr. 1590.

²⁵⁹ K. B. Angyal, „Könyv és Könyvtár“, VIII, 2, Debretin, 1971, p. 22.

²⁶⁰ *Infra*, p. 170.

este grec după nume, iar ceilalți 4 sînt sirieni. Se poate constata deci că cel puțin 5 din cei care au calitatea de *sacerdos* ai cultului în Dacia sînt sirieni sau din provinciile orientale ale Imperiului. Procentual numărul preoților cunoscuți poate fi considerat mare în raport cu situația din inscripțiile cultelor iraniene sau egiptene. Cu excepția inscripțiilor de la Napoca²⁶¹ și Ampelum²⁶², unde ar putea fi eventual menționat vreun grad în ierarhia sacerdotală a lui Iuppiter Dolichenus, în Dacia nu au apărut încă inscripții cu asemenea indicații, asemănătoare celor din vestita inscripție de pe Aventin.

c) 2. Analiza antroponimelor dedicanților oferă unele indicii în privința originii și gradului de romanizare. Unele antroponime orientale de tipul Barhadades (5), Barsemei (7) sînt tocoforice semito-siriene foarte clare, formate din *bar* (fiu) și numele zeului *Hadad* sau în cel din urmă caz corelat foarte probabil la *Scmia* din triada hierapolitană²⁶³. Semitismul altora ca Marinus (6, 9) nu este unanim acceptat, deși noi îl considerăm, cel puțin în contextul discutat, ca nume sirian derivat de la cuvîntul *mar* (domn)²⁶⁴. În grupul orientalilor am inclus și pe cei a căror origine siriană este indicată în textul inscripției.

Numărul celor cu *tria nomina* (1(?), 13, 17, 19, 21, 25, 26 (?), 28, 33), aproximativ o pătrime, poate fi considerat relativ redus. Despre unii știm că nu sînt italici dar tendința de romanizare dezvăluită de nume este confirmată și de ocupații. Cu o singură excepție (28), cei menționați sînt militari în legiuni și personaje care au avut acces la înalte funcții civile și militare. Cei patru *Aurelii* (3, 4, 6, 11), împreună cu alte nume formate prin alăturarea a două *praenomina* (14) sînt o mărturie privitoare la epoca și modul în care acești dedicanți se integrează și sub acest aspect al adoptării antroponimelor latine în societatea romană. **Statistic** se poate constata că din cei 34 dedicanți cunoscuți ai zeului 27 (1, 2, 10, 11, 13—15, 17, 19—26, 32—35, 37),

²⁶¹ *Supra*, p. 57.

²⁶² *Supra*, p. 48.

²⁶³ S. Sanie, „Dacia“, NS, XIV, 1970, p. 236.

²⁶⁴ *Idem*, ActaMN, X, 1973, pp. 163—164.

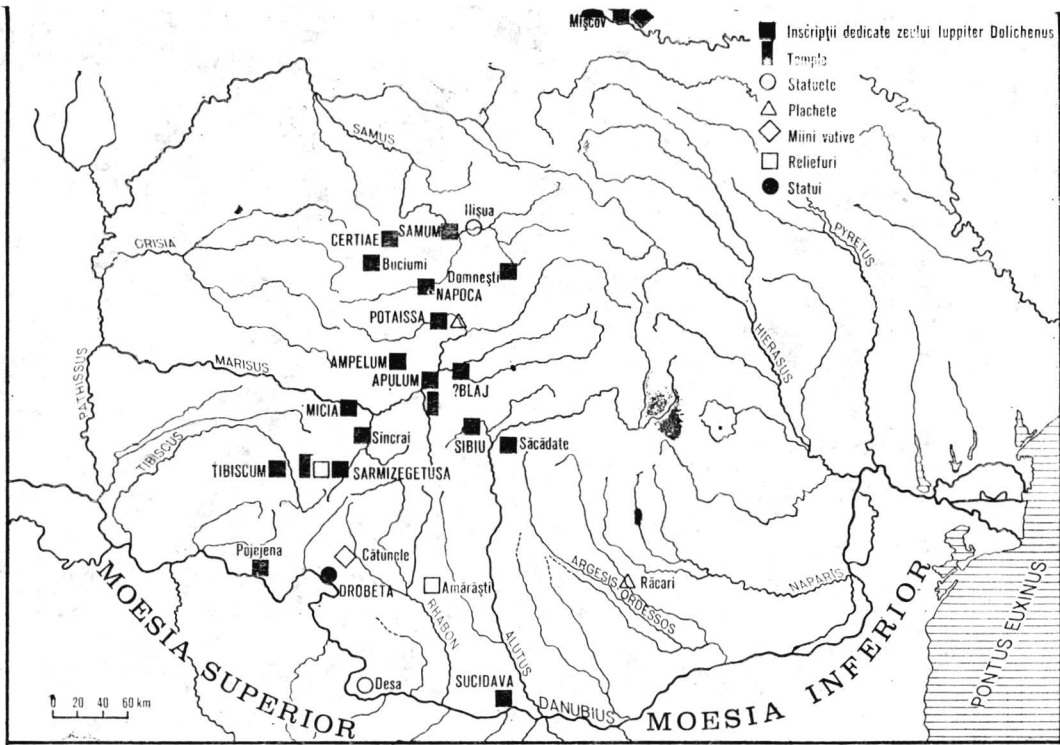
adică 61,76% au nume romane; 9 (3—7, 9, 28(?)—30),
 adică 26,47% sînt sirieni și 4 (8, 27, 31, 38), respectiv
 11,77%, au nume grecești. Ar mai fi de adăugat că în inscripțiile
 posibil dolicheniene, numele siriene și elenizate sînt mai
 numeroase în raport cu cele romane. Statistica are însă
 deficiențele ei, căci sînt nume romano-orientale și romano-
 elene. Oricum, se constată că zeul a putut avea propagatori
 îndeosebi din mediul oriental, dar majoritatea dedicantilor
 sînt romani și romanizați din diverse provincii ale Imperiului.

Altar cu inscripție de la
 Sucidava

Mina dolicheniană de la
 Myszkov

Răspindirea monumentelor de cult ale zeului Iuppiter Dolichenus în Dacia romană

TABEL
cu inscripțiile dolicheniene

Nr. crt.	Numele dedicantului	Localitatea descoperirii	Locul publicării			Datare	Profesiunea dedicantului sau funcția	Gradul în ierarhia sacerdotală	Origine
			CIL, III	Merlat, <i>Rép.</i> , nr.	Altă publicație				
1	...Terentiu(s)	Apulum	1128	24	Rev.Phil., XXVI, 1902, p.6 și urm.	138 — 161	—	—	roman
2	Aelius Valentinus	Apulum	7660	25	—	—	veteranus	sacerdos	roman
3	Aurelius Flaus	Apulum	7761	26	—	sec. III	negotiator	—	sirian romanizat
4	Aurelius Alexander	Apulum	7761	26	—	sec. III	negotiator	—	sirian elenizat
5	Flavius Barhadades	Apulum	—	—	„Apulum“, V, 1964, p. 172	sec. III	—	sacerdos	sirian
6	Aurelius Marinus	Ampelum	1301-b	29	—	sec. III	—	sacerdos	sirian
7	Adde Barsemei	Ampelum	1301-b	29	—	sec. III	—	sacerdos	sirian
8	Oceanus Socratis	Ampelum	1301-b	29	—	sec. III	—	sacerdos	grec
9	Marinus Marianus Bas(sus)	Ampelum	1301-a	28	—	sec. III	—	sacerdos	sirian

10	...Modestus...?	Ampelum	1302		—	—	—	—	roman
11	Aurelius Gaius	Ampelum	—	—	„Apulum“, VII, 1968, p. 401	238— 243	beneficiarius consularis	—	roman
11b	—	Ampelum	7832	27	—	—	—	—	—
12	—	Cășei	7630	18	—	—	—	—	—
13	P. Ael(ius) Proculinus	Cășei	—	—	ActivMuz., II, 1956, p. 131, nr. 9	243	beneficiarius consularis	—	roman (italic)
14	Scantius Lucius	Cășei	—	—	ActivMuz., II, 1956, p. 123	224	beneficiarius consularis — agens curam stationis	—	roman
15	... Titintius	Potaissa	—	—	JÖAI, V, 1902, col. 105	Post 167	beneficiarius legati legionis	—	roman
16	?	Potaissa	—	—	„Apulum“, VI, 1967, p. 189	—	—	—	—
17	P. Iulius Firminus	Buciumi	7645	19	—	211— 212	beneficiarius consularis	—	roman
18	?	Certiae (Romita)	—	—	ActaMN, V, 1968, p.457	241	—	—	—

Nr. crt.	Numele dedicantului	Localitatea descoperirii	Locul publicării			Data	Profesiunea dedicantului sau funcția	Gradul în ierarhia sacerdotală	Origine
			CIL, III	Merlat, <i>Rtp.</i> , nr.	Altă publicație				
19	C. Valerius Ingenus	Sîncrai	—	22	Dolg, II, 1911, p. 269	211	signifer Leg. XIII Geminae	—	roman
20	Gaius	Myszkov (Mișcov)	—	41	JÖAI, VII, 1904, col. 149 — 154	174	optio Coh. I Hisp.	—	roman
21	P. Gaius Valerianus	Domnești	7625	17	—	180	lil.rarius (?) Leg. X Fret.	—	roman
22	refer (?) Neridonis	Domnești	7625	17	—	180	—	—	roman
23	Ulpus Pater(nus)	Napoca	7660	21	—	—	—	?	roman
24	Ulpus? Iustinus	Napoca	7660	21	—	—	—	—	roman
25	P. Aelius Sempronius Lycinus	Napoca	7659	20	—	208 — 209	procurator Daciae Porolissensis	—	roman
26	M. Arruntius Agrippius?	Micia	—	31	ACMITr (1930 — 1931) 1932, p. 36	—	Praefectus Coh. II Com.	—	roman
27	Iulius Trophimus	Micia	—	—	„Materiale“, I, 1953, p. 762	—	—	—	greco-oriental
28	M. Bassus Aquila	Ulpia Traiana	1431	32	—	—	Din Collegium fabrorum	—	oriental

29	Gaius Gaianus	Ulpia Traiana	1431	32	—	—	Din Collegium fabrorum	—	sirian
30	Gaius Gaianus	Ulpia Traiana	7915	33	—	—	negotiator	—	sirian
31	Proculus Apollofanes	Ulpia Traiana	7915	33	—	—	negotiator	—	greco-oriental
32	Iulius Valentinus	Tibiscum	7997	36	—	—	flamen municipii Tibisci	—	roman
33	Q. Petronius Novatus	Pojejena de Sus	—	39	AnB, 1930, 7, p. 12; SCIV, 21, 1970, 1, p. 155; <i>Lapidarul</i> , p. 34	160	Praefectus Coh.V Gall.	—	roman
34	Ael. Sept(imius)..?	Ulpia Traiana?	—	—	EmKel, 1957, p. 78	—	dec. col.	—	roman?
35	Veturius Marcianus	Apulum	1614 = 8044	—	—	—	veteranus	—	roman
36	?	Săcădate	—	—	Forsch. z. Volks u. Landeskunde, 13, I, 1970, p. 71	—	—	—	—
37	Probus	Sucidava	14490	38	—	—	centurio	—	roman
38	Apollonia	Sucidava	14490	38	—	—	—	—	roman

TABEL

cu reprezentările și ofrandele dolicheniene sigure (1—4, 6—11, 13—14, 16) și posibile (5, 12, 15)

Nr. crt.	Tipul reprezentării sau ofrandei	Locul descoperirii	Locul depozitării	Publicația în care a apărut	Merlat. R ^{ep.} nr.
1	Mână votivă cu inscripție	Myszkov (R. S. S. Ucraina)	Muzeul de istorie Lvov (R.S.S. Ucraina)	JÖAI, V, 1902, Bblt., col. 105	41
2	Mână votivă anepigrafă	Cătunele (jud. Gorj)	Muzeul de istorie a R. S. România	AISC, II, 1936, p.185	—
3	Statuetă de bronz	Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud)	Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca	Az Erdelyi, Múz., 3, 1865, p. 58; ArchÉrt., 19, 1890, p. 297; ActaMN, 8, 1971, p. 571	—
4	Statuetă de bronz	Desa (jud. Dolj)	Muzeul de istorie a R. S. România	ARMSI, 36, 2, 1913, p. 26	—
5	Statuetă de bronz	Gherla (jud. Cluj)	Muzeul de istorie Gherla	<i>Römer in Rumänien</i> , Köln, 1969, p. 205	—
6	Plachetă triunghiulară	Potaissa	Muzeul de istorie Csongrád (R.P.Ungară)	ArchÉrt., 30, 1910, p. 181	23

7	Plachetă triunghiulară	Răcari (jud. Dolj)	Muzeul de istorie a R. S. România	„Apulum“, 4, 1961, p. 145	—
8	Relief	Ulpia Traiana Sarmizegetusa	Muzeul Sarmizegetusa	„Dacia“, I, 1924, p. 254, nr. 11	33
9	Relief	Ulpia Traiana Sarmizegetusa	Muzeul Sarmizegetusa	„Dacia“, I, 1924, p. 230, nr. 14	34
10	Relief	Ulpia Traiana Sarmizegetusa	Muzeul de istorie Lugoj	„Banatica“, I, 1971, p. 118, nr. 3	—
11	Relief	Ulpia Traiana Sarmizegetusa?	Muzeul de istorie Blaj	Semnalat în EmlKel, 1957; ActaMN, 6, 1969, p. 182	—
12	Relief	Porolissum	Muzeul de istorie Zalău	Semnalat ActaMN, 6, 1969, p. 183	—
13	Statuie marmură	Amărăștii de Sus (jud. Olt)	Muzeul de istorie Caracal	OltR ³ , p. 228	—
14	Protomă-statue	Drobeta	Muzeul Porțile de Fier Drobeta-Turnu Severin	Arh.Olt., 13 (71-73), 1934, p. 105	—
15	Relief	Ulpia Traiana Sarmizegetusa	Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca	„Apulum“, 9, 1971, p. 568	—
16	Taur de bronz dintr-un grup statuar	Porolissum	Muzeul de istorie Zalău	inedit	—

IUPPITER HELIOPOLITANUS

1. Originea și propagarea în secolele II—III e.n. 2. Răspîndirea lui Iuppiter Heliopolitanus în Dacia; Dedicanți; Cronologie; Concluzii.

1. Originea și evoluția lui Baal din Heliopolis-Baalbek este relativ bine cunoscută grație surselor literare, inscripțiilor, monumentelor arheologice și sculpturale¹. Numele pe care-l purta zeul local din Baalbek a fost probabil *Hadad*, zeu întâlnit în mai multe localități de pe teritoriul anticei Mesopotamii asociat cu *Shamash*. Dezvoltarea teologiei solare, cucerirea de către Sol a primului rang între divinități au avut drept consecință tendința divinităților locale de a se identifica cu soarele. situație consemnată și pentru zeul din Heliopolis². H. Seyrig este singurul care consideră că nu există probe care să confirme „solarizarea“ lui Hadad din Baalbek, ci doar a lui Mercurius Heliopolitanus³. Coincidența numelui Heliopolis și unele elemente comune l-au determinat pe Macrobius să afirme că zeul din Heliopolis-Baalbek ar întruchipa întronarea unui cult din Egipt. Fără

¹ R. Dussaud, RE, VIII, col. 50—57; idem, RHR, 107, 1933, p. 26; idem, *Les religions*, p. 398 și urm., la p. 402 fiind menționată și principala bibliografie anterioară. S. Ronzevalle, *Jupiter Héliopolitanus, nova et vetera*, în „Mélanges de l'Université Saint Joseph“, XXI, 1, Beirut, 1937, rezumat amplu în „Syria“, XIX, 4, 1938, pp. 362—365. Bibliografia referitoare la Iuppiter Heliopolitanus este abundentă, dar cele trei inscripții din Dacia nu conțin mențiuni deosebite cu implicații în teologia zeului; O. Eissfeldt, *Tempel und Kulte*, p. 46 și urm.

² Macrobius, *Saturnalia*, I, 23, 10: „Assyrii quoque solem sub nomine Jovis quem Δία Ἡλιουπολίτην cognominant. maximis caeremoniis celebrant in civitate quae Heliopolis nuncupatur...“.

³ H. Seyrig, „Syria“, XLVIII, 1971, p. 345.

a fi excluse unele influențe egiptene, mai evidente în imagistica zeului, s-a dovedit că Iuppiter Heliopolitanus, cunoscut în secolele II—III e.n., este rezultatul evoluției cultului local al lui Hadad⁴. Dealtfel același Macrobius remarcă caracterul precumpănitor sirian pe care-l are cultul zeului: „rituque Assyrio magis quam Aegyptio colatur“⁵. La Heliopolis-Baalbek, *Iuppiter Heliopolitanus* era în fruntea unei triade din care făceau parte *Venus Heliopolitana* și *Mercurius Heliopolitanus*, triadă echivalentă cu *Hadad*, *Atargatis* și *Simios*. Inscripțiile și reprezentările au relevat că Iuppiter Heliopolitanus era un zeu al furtunii și cerului; atributele agrare de zeu al grâului le-a păstrat totuși pînă la sfîrșitul păgînismului⁶.

Zeul care avea la Baalbek unul din cele mai grandioase temple⁷ era vestit și prin oracolele sale. Între profețiile sale celebre se situează și răspunsul dat împăratului Traian în anul 114 în preajma războiului cu parții.

Fără a cunoaște o răspîndire comparabilă cu Iuppiter Dolichenus, zeul din Heliopolis este menționat pe aproximativ 60 inscripții grecești și latine, precum și pe monedele unor orașe siriene.

2. Monumentele arheologice și epigrafice dedicate lui Iuppiter Heliopolitanus în Dacia sînt: două altare cu inscripție descoperite la Micia⁸ și un *titulus sacer* care provine de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁹.

Dedicanții Q. Licinius Macrinus, L. Licinius Messalinus și C. Domitius Valens sînt *centuriones*, primul în legiunea a IV-a Flavia Felix¹⁰, ceilalți doi în legiunea a XIII-a Gemina. Toți trei au *tria nomina* și pot fi considerați eventual de origine italică. Limita superioară a perioadei de staționare în Dacia a legiunii a IV-a Flavia Felix nu depășește cu mult

⁴ R. Dussaud, *Les religions*, p. 396.

⁵ Macrobius, *op. cit.*, I, 23, 11. Ca și în pasajul anterior este notat *Assyrii* pentru *Syrii*.

⁶ R. du Mesnil du Buisson, *Études sur les dieux phéniciens hérités par l'Empire romain* (ÉPRO XIV), Leiden, 1970, p. 4.

⁷ Stau mărturie și impresionantele ruine de la Baalbek; M. Alouf, *History of Baalbek*, Beirut, 1941, p. 57.

⁸ CIL, III, 1353 și 1354.

⁹ O. Floca, AISC, I, 1 (1928—1932) 1932, p. 102, fig. 1.

¹⁰ CIL, III, 1353.

ultimii ani ai domniei lui Traian, eventual și primii ani din timpul domniei lui Hadrian¹¹. Faptul acesta oferă posibilitatea unei încadrări cronologice precise pentru inscripția datorată lui Q. Licinius Macrinus. Inscripția dedicată lui Iuppiter Heliopolitanus este singurul document referitor la legiunea a IV-a Fl. Felix, descoperit la Micia¹² (Pl. II/2). Lipsa altor urme face posibilă și ipoteza conform căreia Q. Licinius Macrinus a servit probabil ca *praepositus* al vreunei unități militare cantonate în castrul de la Micia¹³. Un Q. Licinius Macrinus ne mai este cunoscut printr-o inscripție de la Sinope, din care aflăm că a fost centurion și în legiunea a XXII-a Primigenia¹⁴. Legiunea a IIII-a Flavia Felix nu și-a recrutat efectivele din provinciile orientale ale Imperiului¹⁵ dar între centurionii legiunii întâlnim și personaje ca *T. Claudius Tib. f. Quir. Ulpianus dom(o) Laodi(ceae) Syriae*¹⁶. Dacă nu admitem că dedicația lui Q. Licinius Macrinus a fost prilejuită de gestul împăratului, de prezența centurionului la Sinope, deci într-o zonă mai apropiată de patria zeului, posibil ca ea să fie datorată coabitării la Micia cu trupele de commageni. Valoarea ultimei presupuneri este diminuată de faptul că pînă în momentul de față în Dacia nu au fost descoperite inscripții către zeul din Heliopolis cu dedicații sirieni ca la Roma sau în alte provincii ale Imperiului.

Cel de-al doilea altar cu inscripție de la Micia datorat lui L. Licinius Messalinus a fost încadrat aproximativ în aceleași limite cronologice cu altarul precedent, ținînd seama de perioada în care o *vexillatio* din legiunea a XIII-a Gemina a staționat în castrul micicens¹⁷.

¹¹ Menționăm totuși că mulțimea vestigiilor datorate acestei legiuni a determinat pe unii cercetători să nu excludă o posibilă activitate ulterioară anilor 117—118. Cf. I. Glodariu, *ActaMN*, II, 1965, p. 132, n. 54; D. Protase, *ActaMN*, IV, 1967, p. 65, n. 58.

¹² C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 174, n. 28.

¹³ D. Protase, *op. cit.*, pp. 60—61.

¹⁴ CIL, III, 14402-b.

¹⁵ Ritterling, art. *Legio*, în RE, XII (1925), col. 1540.

¹⁶ CIL, III, 6186; RE, XII, col. 1548.

¹⁷ N. Gostar. AȘUI, XIX, S. III, f. 2, 1973, p. 254, n. 5 citează izvoarele care indică cu multă probabilitate prezența legiunii la Micia în epoca împăratului Traian.

În sfârșit C. Domitius Valens este cunoscut din textul unui *titulus sacer* descoperit în curtea bisericii din Peșteana (jud. Hunedoara)¹⁸ între monumentele arheologice și epigrafice aduse de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Deși în stare fragmentară, din monument lipsește partea dreaptă și sînt distruse unele litere sau semne cu numărul legiunii și menționarea funcției lui C. Domitius Valens, lectura dată de ęditor este completă. Pentru această ultimă inscripție nu dispunem de elemente sigure pentru datare.

Se poate observa că cei trei dedicanți către Iuppiter Heliopolitanus sînt toți trei *centuriones* în legiuni și că cel puțin pentru primii doi închinările către zeul din Heliopolis, identificat cu Iuppiter, datează din primele decenii ale secolului al II-lea. Pentru C. Domitius Valens datarea aceasta timpurie este mai greu de demonstrat și grafia nu oferă certitudinea unei încadrări în limite cronologice foarte reduse. În alte provincii ale Imperiului, Iuppiter Heliopolitanus este atestat și în secolele următoare și nu avem deci motive să considerăm că răspîndirea lui în Dacia ar fi avut loc *numai* la început ca un ecou al presupusei prețuriri din partea împăratului Traian. Caracterizînd atitudinea lui Traian față de religie, Jean Beaujeu afirma că ea reflectă trăsăturile personalității sale: raționalism și tradiționalism; prudență tolerantă și clarviziune realistă¹⁹. În această largă toleranță și oarecare indiferențism religios se înscrie și poziția sa față de cultele orientale, inclusiv față de zeul din Baalbek.

Primele două inscripții ar putea fi contemporane cu o importantă epigrafă descoperită la Puteoli²⁰ închinată împăratului Traian de către *cultores Jovis Heliopolitani*. Și în Italia zeul este mai puțin răspîndit în comparație cu Iuppiter Dolichenus dar este prezent în principalele centre ale cultelor orientale la Ostia²¹ sau în vestitul sanctuar al zeilor sirieni de la Janiculum²².

¹⁸ O. Floca, AISC, I, 1 (1928—1932) 1932, p. 102, fig. 1.

¹⁹ J. Beaujeu, *La religion romaine*, p. 58 și 104.

²⁰ CIL, X, 1634.

²¹ M. Floriani Squarciapino, *I culti orientali ad Ostia* (ÉPRO, III), Leiden, 1962, p. 62.

²² V. von Graeve, JÖAI, 87, 1972, p. 314 și urm.

În cele trei documente epigrafice de care dispunem pînă în prezent Iuppiter Heliopolitanus a primit epitetul cel mai frecvent *optimus maximus*. Se constată că răspîndirea lui Iuppiter Heliopolitanus în Dacia nu s-a datorat siriienilor, ci unor militari din legiunile provinciei.

Prezența celor două altare la Micia și a celui *titulus sacer* la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, centre în care cultele orientale cunosc o importantă răspîndire, nu poate fi considerată cu totul întîmplătoare.

IUPPITER ERAPOLITANUS

1. Altarul cu inscripție de la Micia. Dedicantul; 2. Hadad din Hierapolis; 3. Vestigiile templului de la Micia; 4. Concluzii.

1. O inscripție descoperită la Micia și rămasă deocamdată singulară între epigrafele cu divinități siriene atestă prezența în Dacia a cultului lui Iuppiter Hierapolitanus¹. Modestul altar găsit în punctul numit „La Hotar“, situat la aproximativ 400 m de castru, are o inscripție cu o scriere neglijentă și stingace, fără respectarea formulelor consacrate atât de des întâlnite pe altarele votive. Textul și scrierea sînt o ilustrare a cunoștințelor limitate și a lipsei de iscusință a scribului lapicid. Numele localității de origine a lui Hadad identificat cu Iuppiter este notat *Erapolis* în loc de *Hierapolis*. În ceea ce privește forma Erapolitanus pentru Hierapolitanus trebuie avută în vedere frecvența cădere a lui *H* inițial în inscripțiile latine, faptul că și în *Itinerarium Antonini* numele localității apare *Ierapoli*² (Pl. IV/1).

Numele dedicantului Casius Rufus este doar aparent roman. Un *nomen* Casius scris cu un singur *s*, avînd funcție de *praenomen* poate fi un indiciu al originii neromane, foarte probabil orientale a dedicantului. Dealtfel și antroponimia orientală cunoaște nume a căror transcriere este asemănătoare³. Profesia dedicantului rămîne necunoscută.

¹ O. Floca, „Materiale“, I, 1953, p. 773 și urm.; AnnÉp, 1952, nr. 196.

² Honigmann, art. *Syria*, în RE, IV A₂, Stuttgart, 1932, col. 1656; S. Sanie, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 362.

³ Wuthnow, *Die semitischen Menschnennamen*, pp. 164—166.

2. Cultul zeului Hadad era răspândit în toate orașele Siriei de nord, dar, între baalimii sirieni, Hadad din Hierapolis ocupă un loc deosebit. Numele metropolei cultului lui Hadad și Atargatis, Ἱεράπολις, ascundea veritabilul nume Mambog din care a derivat grecescul Βαμβόκη și arabul Membidj. Datorită informațiilor literare destul de numeroase, cele datorate lui Lucian și Macrobius se situează pe primul plan, ne sînt cunoscute caracteristicile zeului și mai ales ale paredrei sale Atargatis-Dea Syria, dispunem de o descriere amănunțită a templului de la Hierapolis, iar izvoarele epigrafice, sculpturale și numismatice completează știrile literare asupra zeului dintr-o perioadă mai îndepărtată (sec. VIII—VII î.e.n.) pînă în primele secole ale erei noastre. Dacă Hadad din orice oraș al Siriei, alături de trăsăturile generale de zeu al furtunii căpăta și o valență proprie, Hadad de la Hierapolis la fel ca cel de la Sendjirli era definit ca un „Baal al apei“. Lucian descrie ritul vărsării apei în templul de la Hierapolis, rit magic destinat între altele să aducă ploaia care să asigure o recoltă bună⁴. Hadad din Hierapolis face parte din triada: *Hadad*, *Atargatis* și *Semia*. În fruntea procesiunilor care aveau loc pe malul Eufratului era purtat un *semeion*-simulacru al zeiței *Semia*, fiica lui Hadad și Atargatis. Miturile în legătură cu această triadă siriană sînt numeroase și asupra lor vom reveni atunci cînd vom prezenta răspîndirea zeiței Dea Syria în Dacia. Deși nu a cunoscut în epoca imperială o propagare comparabilă cu a altor divinități siriene iar sincretizat cu Iuppiter este atestat pentru prima dată prin inscripția micienă, trebuie remarcat că triada hierapolitană în afara Siriei este menționată încă din anii 128—127 î.e.n. la Delos⁵.

3. Între descoperirile din același sector de la Micia, O. Floca menționează unele monumente arhitectonice și două reprezentări sculpturale⁶. Este descrisă statuia acefală a unei divinități pe tron. Între atributele divinității s-au păstrat *patera* din mîna stîngă și *acvila* cu corpul vertical și aripile desfășurate, aflată în partea dreaptă jos, lipită

⁴ Lucian, *De dea Syria*, 48; M. J. Lagrange, *Études*, p. 166.

⁵ F. Cumont, *Les religions orientales*, p. 154; R. Dussaud, *Les religions*, p. 395; G. Siebert, BCH, XCII, 1968, p. 359 și urm.

⁶ *Ibidem*.

Templul zeului Bel din Palmira

**Templul zeului Bel din Palmira – intrare
spre curtea interioară**

de tron. O. Floc a remarcă prezența unor atribute caracteristice lui Iuppiter în plastica greco-romană și faptul că reprezentarea nu are nimic orientalizant care să înfățișeze sincretizarea celor două divinități.

Reprezentările lui Hadad sînt relativ bine cunoscute prin imaginile zeului pe monedele de la Hierapolis⁷ și prin descoperirile de la Palmira⁸, Dura Europos⁹ și Roma¹⁰. Statuia de la Micia nu are elemente comune cu tipul lui Hadad care apare obișnuit împreună cu pãedra sa Atargatis și de fapt nu subscriem la ipoteza că ea îl reprezintă pe zeul sirian de la Hierapolis. La 3 m distanță de locul găsirii altarului au fost descoperite resturile unor construcții care pot fi delimitate pe o suprafață de 3,5 × 2,00 m, țigle, numeroase elemente arhitectonice: fragmente de coloane și capitele. Pe baza materialelor găsite, a altarului cu inscripție, precum și a altor altare anepigrafe, descoperitorul a presupus că vestigiile amintite au aparținut unui *templu* dedicat lui Iuppiter Hierapolitanus. Templul ar fi fost de dimensiuni mijlocii *in antis* sau *pro stylos*.

4. Prezența la Micia a altarului cu inscripție și a templului dedicat lui Iuppiter Hierapolitanus poate fi considerată normală, ținînd seama îndeosebi de componența trupelor garnizoanei permanente de la Micia. În afara altor divinități siriene: Iuppiter Dolichenus, Iuppiter Heliopolitanus, Iuppiter Tuřmasgades, Sol Invictus, de la Micia provine și unul din puținele altare cu inscripție pentru Dea Syria, zeița pãedrã a lui Hadad de la Hierapolis.

Prezența unor sirieni din Hierapolis este atestată atît în Dacia cît și în alte provincii romane dunãrene¹¹.

⁷ Art. Syria, în *Roscher's Lexikon*, IV, col. 1638, zeul este înfățișat cu *calathos* și sceptru, uneori între două animale. Legenda monedei: ΘΕΟΥ CYPIAC ΙΕΡΟ ΠΟΛΙΤΩΝ.

⁸ M. Rostovtzeff, *AJA*, 37, I, 1933, p. 60; idem, *Città carovaniere*, Bari, 1934, p. 112, pl. XXI/2.

⁹ *Ibidem*, p. 160, pl. XXX/2.

¹⁰ V. von Graeve, *JÖAI*, 87, 1972, 332, fig. 17.

¹¹ J. Dobiaș, *op. cit.*, p. 19. Amintim inscripția CIL, III, 11076 și pentru scrierea localității de origine a zeului: *D(is) M(anibus) Aelius Domitius veteranus) leg (icnis) II Adi(utricis) dcmo Erapuli(cives) Surus vivos sibi fecit*.

Într-o inscripție tibiscensă ¹², alături de numele orientale *Aninas*, *Gaddes* apare și cel al *Marciei Erapoles*, cognomenul indicînd desigur localitatea de origine a celei care a pus monumentul. Atribuirea inscripției zeului sirian din Hierapolis și nu de la Heliopolis ¹³ ni se pare certă. De asemenea și faptul că supremația în localitatea ciliciană omonimă este deținută de o zeiță ¹⁴ credem că exclude o origine microasiatică a divinității menționate. Dacă dedicațiile către Hadad sînt cunoscute atît la Hierapolis ¹⁵ cît și în afara Siriei, epigrafa micicensă rămîne în continuare unica atestare a sincretizării lui Hadad din Hierapolis cu Iuppiter.

¹² CIL, III, 8000. Se poate constata și de această dată grafia *Erapoles* pentru Hierapolis.

¹³ În afara căderii lui *H* sînt inscripții la care numele localității e scris cu *AE*. Fr. Wagner, „Bericht der RGK“, 1956—1957, p. 233, n. 69: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Ael(iopolitano) [T] Fl. Cast[us] [[m(i)]l(es)] leg(ionis) XIII G(eminæ)*.

¹⁴ A. Dupont-Sommer și Louis Robert, *La déesse de Hierapolis Castabala* (Cilicie), Paris, 1964, passim. Deosebit de instructive sînt și însemnările lui Louis Robert asupra semnificației numelui localității, *Ἱερα Πόλις*.

¹⁵ H. Seyrig, „Syria“, XX, 1939, p. 193, inscripția în grecește *τῷ Ἀδα/τῷ* datată în 545 era seleucidă, adică 233—234 e.n.; M. Avi-Yonah, IEJ, 9, 1, 1959, pp. 1—12.

TURMASGADES

I. Răspîndirea: A. Altare și reprezentări cu inscripții (1. Micia; 2. Romula); B. Reprezentări anepigrafe (Romula, Micia?).

II. Considerații asupra zeului, originii și profesiei dedicantilor.
Concluzii.

I. Originea și atributele lui Turmasgades, o divinitate siriană mai puțin răspîndită, pentru cunoașterea căreia nu dispunem de informații literare antice, au fost stabilite pe măsura descoperirii inscripțiilor și reprezentărilor sculpturale ce-i aparțin și mai ales a clasificării lor corecte.

În această încercare de reconstituire a caracteristicilor zeului sirian contribuția textelor și imaginilor, epigrafelor și monumentelor descoperite în Dacia a fost deosebită. Lipsa de analogii pentru sculptura cu inscripție descoperită la Romula îl determina pe Gr. G. Tocilescu, în ultimele decenii ale secolului trecut, să considere că Turmasgades ar putea fi o divinitate autohtonă dacică al cărei cult s-a perpetuat în epoca romană¹. Pînă la publicarea cercetărilor din Dolicheum-ul de la Dura Europos, în Dacia erau 4 din cele 6 monumente epigrafice și sculpturale ale zeului Turmasgades cunoscute în întreg Imperiul. În afară de J. Keune² și F. Heichelheim³, autorii unor succinte prezentări a zeului în enciclopediile privind antichitatea, la cunoașterea lui

¹ Gr. G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, pp. 351—352.

² J. Keune, în *Roscher's Lexikon*, V, col. 1289—1291.

³ F. Heichelheim, în *RE*, VII a, 2, col. 1392—1393.

Turmasgades și-au adus contribuții D. Tudor⁴ și recent J. F. Gilliam⁵.

A. 1. Prima din cele două inscripții atribuite zeului sirian, găsite la Micia, are ca dedicant pe Aurelius Dionisius, personaj care era *curator*, titulatură care putea indica faptul că deținătorul ei făcea parte din cadrele armatei sau că avea o slujbă prin care desfășura o activitate de cult. Grupul de litere *G. T. MAZ ...* din r. 1 al inscripției este completat în *Corpus* conform lecturii lui Th. Mommsen: *G(enio) T(urmae) Maz ...*⁶. Încercînd să aducă precizări în direcția aceleiași descifrări și luînd în considerație prezența maurilor la Micia, J. Jung presupunea că *Maz* ar putea fi o abreviere pentru *Mazicum*⁷. Existența în diferite centre militare din Imperiu a unui număr de inscripții care încep cu *Genio turmae* arată că ipoteza nu era lipsită de oarecare fundamentare⁸. Lectura s-a perpetuat încă mulți ani dacă ținem seama că în 1927 L. W. Jones mai propune citirea *turris* în loc de *turmae*, cuvînt pe care-l consideră preferabil, fiind, după opinia sa, mai apropiat de funcția de *curator*⁹. Admiterea lecturii *G(enio) T(ur.) Maz(gadae)* este oarecum sprijinită și de modul curios de abreviere și despărțire în restul inscripției: Aure pentru Aurelius și D/ionisiu/s.

În cazul primei inscripții confuzia putea fi alimentată de abrevierile neîntîlnite în alte epigrafe. Trebuie remarcat însă că ezitățile continuă și la publicarea celei de-a doua inscripții miciense cu mențiunea completă a lui Turmasgades identificat cu Iuppiter. Pentru R. Münsterberg și J. Oehler, dedicația cohorței a II-a a commagenilor aflați sub comanda lui M. Arruntius Agrippinus ar fi o închinare lui *I(ovi) tur(mae) Mazgadi*¹⁰ (Pl. IV/5). În observația privitoare la originea numelui Mazgaduș cei doi autori emit prima ipoteză

⁴ D. Tudor, „Dacia”, IX—X (1941—1944), p. 412 și urm.; idem, „Dacia”, XI—XII (1945—1947), p. 271.

⁵ J. F. Gilliam, în *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les frontières romaines*, București, 1974, p. 309 și urm.

⁶ CIL, III, 1338.

⁷ J. Jung, *Fasten*, p. 96.

⁸ A. von Domaszewski, *Die Religion*, p. 107.

⁹ L. W. Jones, *The cults*, p. 255.

¹⁰ R. Münsterberg și J. Oehler, JÖAI, V, 1902, Bblt., col. 124.

despre zona de proveniență a zeului ¹¹. Se ajunge la lectura corectă a celor două inscripții cunoscută și răspândită mai ales prin culegerea de inscripții a lui H. Dessau ¹². Considerațiile finale privitoare la epigrafele de la Micia se răsfrâng și asupra reprezentării cu inscripție de la Romula.

2. Publicarea amplă, acum trei decenii, a descoperirii de la Romula a readus zeul sirian în atenția cercetătorilor ¹³. Prezentările anterioare, din cel de-al optulea deceniu al secolului trecut, aveau în vedere îndeosebi inscripția. Relieful cu inscripție de la Romula, deși fragmentar, este unul din cele mai frumoase și interesante vestigii ale cultelor siriene în Dacia. De pe o bază paralelipipedică (29×17×14,5 cm) se ridică un grup sculptural, reprezentând un vultur cu aripile desfășurate care stă pe un animal, foarte probabil un cerb. Din monument lipsește capul vulturului și o parte din aripi. Penele aripilor sînt bine reliefate prin incizii verticale adînci. Penajul pe corpul vulturului are forma unor solzi, aspect cunoscut la sculpturile orientale de-a lungul a trei milenii ¹⁴. S-a remarcat că forma recurbată a capetelor superioare ale aripei va fi regăsită în schemele medievale a reprezentării acestei păsări atît de frecvent întîlnită apoi în heraldică ¹⁵. Animalul pe care stă vulturul are botul întredeschis, limba atîrnînd, picioarele întinse într-un ultim efort de a fugi. Este imaginea unei victime. Simbolistica scenei și direcția de interpretare sînt sugerate și de dimensiunea vulturului în raport cu cerbul.

Inscripția de pe bază, clară, bine conservată, arată că relieful a fost închinat lui Turmasgades de către Max(imus) Maximinus și Iulianus Maximinus (Pl. III/5).

B. Tot de la Romula provine o sculptură care, deși se află într-o stare de conservare precară, permite totuși stabilirea certă a similitudinii cu relieful cu inscripția dedicată lui

¹¹ *Ibidem*.

¹² ILS, 4074 a și 9273 inscripțiile micienese și 4074 cea de la Romula.

¹³ D. Tudor, „Dacia”, IX—X, p. 271.

¹⁴ G. Contenau, *Manuel d'archéologie orientale*, I, 1927, p. 200, fig. 121; *ibidem*, II, 1931, p. 593.

¹⁵ G. Bordenache, *Sculture greche e romane*, I, București, 1969, pp. 79, 157.

Turmasgades. Ultima descoperire romulensă reprezintă jumătatea inferioară a unui relief cu imaginea zeului sirian¹⁶.

Descoperirea recentă de la Micia: un grup sculptural fragmentar, reprezentînd un vultur pe care se încolăcește un șarpe, deși de factură siriană, considerăm că nu se încadrează în imagistica turmasgadiană care înfățișează vulturul pe un quadrupe¹⁷. În reprezentările zeului, vulturul, inițial simbol al unui zeu al înălțimilor devenit apoi zeu al cerului, este considerat și simbol iovian odată cu identificarea lui Turmasgades cu Iuppiter.

II. În cele trei inscripții către Turmasgades, dedicații cunoscuți sînt: Aurelius Dionisius din *cohors II Commagenorum*, avînd *praefectus* pe M. Arruntius Agrippinus și Maximus Maximinus împreună cu Iulianus Maximinus. Aurelius Dionisius poate fi numele unui greco-oriental din secolul al III-lea. Nu dispunem de știri referitoare la funcțiile deținute de M. Arruntius Agrippinus după comanda coortei miciense. Între cei care au același *praenomen* și *nomen gentile*, de menționat M. Arruntius Frugi, originar din Iconium, fost tribun al legiunii a XIII-a Gemina la jumătatea secolului al II-lea¹⁸. În alte provincii din Imperiu sînt cunoscute personaje M. Arruntius în perioade anterioare sau ulterioare existenței provinciei dunărene. Maximus Maximinus și Iulianus Maximinus au nume de rezonanță romană dar lipsa celor *tria nomina* indică situația de peregrini a dedicanților altarului romulens. În sprijinul unei posibile obîrșii orientale a celor doi Maximini poate fi invocată adoptarea frecventă a lui Maximus în antroponimia orientalilor: Maximus Gora, Maximus Barsemia din grupul acelor *sacerdotes* de la Ulpia Traiana ca și porecla Maximus a lui Audeo¹⁹ din aceeași localitate.

Descoperirile dedicațiilor către Turmasgades la Micia și Romula au fost puse pe seama prezenței în aceste localități a unităților: *cohors II Commagenorum* și respectiv *numerus Surorum sagittariorum*.

¹⁶ D. Tudor, „Dacia”, XI—XII, p. 271; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 80, nr. 158.

¹⁷ C. C. Petolescu, StCl, 17, 1977, pp. 157—158; *infra*, p. 167.

¹⁸ H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I, Paris, 1960, p. 373, nr. 157.

¹⁹ CIL, III, 1471.

În provinciile romane europene, Turmasgades mai este atestat prin alte două inscripții descoperite la Trier²⁰ și Roma²¹, ultima avînd menționat numele întreg al divinității. Descoperirea în *dolichenum*-ul de la Dura Europos a lui Turmasgades împreună cu alți zei, precum și consemnarea epigrafică alături de *Mithras*, au fost considerate prețioase indicii pentru stabilirea unei posibile origini commageniene a zeului²². În sprijinul acestei ipoteze poate fi invocat și faptul că între dedicanții siguri sau ipotetici figurează *cohors II Flavia Commagenorum* și *leg. IV Flavia firma*, legiune care a staționat vreme îndelungată la Samosata, principalul oraș din Commagene.

*

Numele zeului Turmasgades a fost tradus prin „muntele sanctuarului”²³ în diferite variante cu sens apropiat. Într-un studiu recent²⁴ pe care noi îl cunoaștem doar printr-un rezumat, *Mazgadâ* (MSGD') este tradus de asemenea prin „lieu d'adoration”, subliniindu-se frecvența zeului „altar” în aria semitică, iar *Mazgadâ* fiind identificat cu Zeus Turmasgada²⁵.

În inscripțiile latine descoperite pînă în prezent putem remarca următoarele: numele zeului apare ca o transcriere a dativului grecesc *Turmasgade* la Trier, dativul latin *Turmasgadi* la Micia și păstrează forma arameeană *Turmasgada* la Romula.

În loc de concluzii: a) Originea siriană a lui Turmasgades este confirmată de numele zeului, de reprezentări și în parte prin numele și obîrșia dedicanților; b) În lipsa știrilor literare, interpretarea reprezentărilor rămîne ipotetică; c) Dedicățiile care-i aparțin în Dacia trebuie corelate prezenței elementelor militare siriene la Micia și Romula; d) Inscripțiile și reprezentările turmasgadiene din Dacia datează de la sfîrșitul secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea.

²⁰ CIL, XIII, 3645.

²¹ CIL, VI, 3095 a.

²² J. F. Gilliam, *op. cit.*, p. 311.

²³ *Ibidem*, p. 310, n. 10.

²⁴ J. T. Milik, „Biblica”, 48, 1967, pp. 577—580.

²⁵ J. Teixidor, „Syria”, XLVI, 1969, p. 331.

IUPPITER BALMARCOCDES

1. Balmarcodes; 2. Inscripția de la Potaissa

1. **Balmarcodes** este numele unui zeu de origine feniciană cunoscut doar prin inscripții din epoca romană¹. Dacă am considera că atributul principal al divinității este inclus în numele pe care-l poartă, adică în semnificațiile cuvântului *MRKD*, rezultă că Balmarcodes este „Baal al dansului”, posibil cel care prezida dansurile sau dansa el însuși. Numele său astfel explicat, diferit de cel al majorității baalimilor sirieni, acela de Baal al unui oraș², a rămas în continuare în circulație³, cu toate că în descrierea ritualului mai multor zei sirieni sînt consemnate și procesiuni însoțite de dansuri culturale.

Balmarcodes a fost identificat cu *Iuppiter* așa cum arată majoritatea inscripțiilor latine cunoscute în Siria sau în diverse provincii romane europene⁴. Ca și alte divinități siriene, Balmarcodes avea o zeitate pateră al cărei nume este cunoscut numai în *interpretatio romana* ca *Iuno regina* sau *Iuno filia Iovis*⁵. Cu tot numărul relativ însemnat al inscripțiilor care-i sînt dedicate, a faptului că un templu al

¹ Steuding, *Balmarcodes*, în *Roscher's Lexikon*, I, col. 749; F. Cumont, *Balmarcodes* (Βαλμαρκώδης, Βαλμαρκώθ), în *RE*, II-4, col. 2834-2835; E. de Ruggiero, *Balmarcodes Iuppiter*, în *Diz. ep.*, I, p. 963.

² Lagrange, *Études*, p. 84.

³ N-am reușit să cunoaștem opinia lui J. T. Milik la care face aluzie J. Teixidor în „*Syria*”, XLVI, 3-4, 1969, p. 325, nr. 37.

⁴ *CIL*, III, 155, 159, 6677, 6678, 12098.

⁵ *CIL*, III, 159.

lui Balmarcodes aflat la Deir el-Qala lângă Beirut a fost bine cercetat, atributele zeului sînt mai puțin cunoscute.

2. Dedicăția care i se atribuie în Dacia este incizată pe o bază de marnă gălbuie a unei statui de mici dimensiuni. Din inscripția de pe baza găsită la Potaissa s-au păstrat doar fragmente din partea dreaptă: [I. O. M.] *Bal(marcodi) et Iuno[ni] / ... Ianua[r]ius vet. leg. ... / ..... P*⁶.

Abrevierea *BAL* pentru Balmarcodes atunci cînd urmează *Iuno* poate fi considerată sigură. Zeul sirian este cunoscut în unele inscripții doar prin litera inițială⁷ dar și cu numele întreg, atît în inscripții latine cît și grecești⁸. Dedicantul, veteranul Ianuarius (?), fusese foarte probabil militar în legiunea a V-a Macedonica, care-și avea garnizoana la Potaissa. Originea etnică și poziția socială a dedicanților către Balmarcodes sînt așadar diferite⁹.

Inscripția fragmentară de la Potaissa, singura atestare în Dacia a cultului lui Balmarcodes sincretizat cu Iuppiter, este interesantă îndeosebi ca mărturie a varietății credințelor siriene din Dacia.

⁶ G. Téglás, AEM, IX, 1885, p. 242, nr. 33; idem, ErdMúz, NS, V, 1888, p. 64; CIL, III, 7680; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 181.

⁷ RA, VII, 1906, nr. I. O. M. ET/IVNONI SAL/VIVS IVLIVS etc.

⁸ *Ibidem*, nr. 189 SACRVM DEI/BALMARCODIS etc.; D. Schlumberger, *La Palmyrène du Nord-Ouest*, Paris, 1951, p. 136 amintește dedicația [K]υρίω Γενναίω Βαλμαρκωδι.

⁹ Un alt militar este *P. Verginius Basus centurio legionis IIII Scythicae* dintr-o dedicație de la Roma, CIL, VI, 403.

DEA SYRIA

I. Originea și răspîndirea în Imperiu. Atributele zeiței în secolele II—III e.n.

II. Propagarea în Dacia. A. Altare, lespezi votive și alte obiecte cu inscripții: 1. Micia; 2. Porolissum; 3. Napoca; 4. Apulum; 5. Romula. B. Reprezentări.

III. Concluzii.

I. Numele sub care s-a răspîndit în Imperiul roman *Atargatis*, zeița paredră a lui *Hadad* din Hierapolis, era designat la fel ca în cazul altor divinități semite printr-un apelativ, intenționat vag, *Syria dea* pentru a nu divulga adevăratul nume¹.

Apelativul devenit însăși numele zeiței cunoaște în inscripții ca și în literatura epocii numeroase variante: *Dea Syria*, *Suria dea*, *Dasuria*, *Iasura* etc.². Datorită surselor literare destul de bogate³ în rîndul cărora scrierea lui Lucian, *De dea Syria* ocupă un loc deosebit, cunoaștem aspectul sanctuarului din Hierapolis în descrierea unui vizitator și martor la procesiunile desfășurate. Lucian din Samosata a fost după aprecierea lui F. Cumont „observator superficial și ironic“⁴. Fr. Engels are însă cuvinte de laudă față de Lucian, numindu-l „Voltaire-ul antichității clasice, care avea o atitu-

¹ P. Perdrizet, în *Mélanges Franz Cumont*, II, Bruxelles, 1936, p. 885 (= *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientale et Slave*, IV, 1936).

² F. Cumont, *DA*, IV₂, p. 1590; idem, *RE*, IV₈, col. 2236—2243; H. Ostern, *Roscher's Lexikon*, I₂, col. 1630; E. Honigmann, *RE*, IV A-2, col. 1578; P. Perdrizet, „Syria“, XII, 1931, p. 267. Lucrarea lui H. A. Strong și J. Garstang, *The Syrian Goddess*, Londra, 1913, nu ne-a fost accesibilă.

³ În colecția *ÉPRO*, t. XXVIII, a apărut deja primul din volumele unui proiectat *Corpus Cultus Deae Syriae*, lucrarea lui Paul-Louis van Berg, *Étude critique des sources mythographiques grecques et latines*, Leiden, 1972.

⁴ F. Cumont, *DA*, IV-2, p. 1591.

dine la fel de sceptică față de toate superstițiile religioase...⁵. Ironia amintită de Cumont s-ar explica din textul lui Fr. Engels prin aceea că „din punctul său de vedere plat-rationalist, toate felurile de superstiții sînt la fel de neghioabe“⁶. Lucian ne-a lăsat așadar însemnate pagini utile reconstituirii teologiei și cultului zeiței din Hierapolis.

În limba arameeană Dea Syria se numea 'TR'TH, „A(t)ar soția zeului Ate“, de unde numele *Atargatis*, avînd și acesta diferite variante atît în inscripțiile în scriere semitică cît și în cele grecești. Nu cunoaștem inscripții latine în care zeița să fie numită *Atargatis*. După cercetarea componentei numelui și a unor aspecte de cult pot fi remarcate influențe ale celor mai însemnate culte microasiatice.

Au existat desigur echivalări și identificări ale zeiței siriene în cadrul panteonului sirian în primul rînd cu *Astarte*, apoi în cadrul panteonului grec și roman: *Hera*, *Demeter*, *Rhea*, *Afrodita-Venus* sau cu alte divinități orientale cum ar fi *Cybele* și *Dea Caelestis*.

Raportul cu apa și cu peștii atît de clar descris de Lucian ⁷ a fost interpretat în sensul că zeița ar întruchipa principiul umidității — care produce viața în univers. Alteori ea era adorată ca o Diană siriană.

Imaginile zeiței sînt de o mare diversitate, încercînd să-i ilustreze multiplele atribute, oglindind și influența divinităților cu care s-a identificat. Sînt cunoscute reprezentări total grecizate, altele identice cu ale *Cybele*i, adică pe tron *inter leones* sau cu diferite simboluri între care mai frecvente porumbelul și oul.

Templul de la Hierapolis era loc de pelerinaj nu numai pentru sirieni, ci și pentru capadocieni, arabi și babilonieni. Reamintim acest fapt pentru că dintre acești pelerini se vor recruta probabil și cei care vor propaga cultul zeiței în mediu roman. Zeița este atestată epigrafic în mai multe orașe ale Siriei, în Egipt și Liban iar la Palmira este inclusă între „zeii strămoșești“. Răspîndirea cu totul deosebită pe care-o cunoaște cultul zeiței se datorește și preoților itineranți. Atar-

⁵ Fr. Engels, în *Marx-Engels-Despre religie*, ed.3, București, 1963, pp. 270—275.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Lucian, *De dea Syria*, 44, 47—48.

gatis a cunoscut o prezență timpurie — secolul II î.e.n. — în mediul sclavilor⁸, treptat ajungînd în cele mai înalte cercuri ale societății romane. În timpul lui Nero, deși favorizată, templul ei nu este încă în *pomoerium*. Cercetările arheologice de la Roma au relevat bogăția templului zeiței în vremea lui Commodus⁹. În sfîrșit, Dea Syria este atestată și către sfîrșitul secolului al IV-lea sub Iulian. Dar nu numai Roma sau Italia reprezintă zonele de răspîndire ale zeiței. *Dea Syria* a avut la Delos unul din importantele centre de cult. În inscripțiile descoperite la Delos scrise în grecește *Hadad* și *Atargatis* sînt venerați ca πατρώοις θεοίς ai dedicantilor. Zeița este cunoscută și în Dalmația, Thracia, Moesia inferioară¹⁰, Pannonia, Britannia și Dacia, prin epigrafe care-i aparțin în exclusivitate sau alături de alți zei. Această răspîndire puțin obișnuită poate fi pusă pe seama sirienilor ajunși în numeroase provincii ale Imperiului principalii propagatori ai divinității, dar mai ales a atributelor cumulate în secolele II—III e.n. cînd Atargatis nu mai era doar o protectoare a unor triburi, ci o zeiță care devenise patroana orașelor (Πολιούχος)¹¹. Dea Syria era considerată divinitatea binefăcătoare căreia i se datorau toate invențiile utile, succesul bunei organizări a vieții orașului, a justiției și cultului, iar ca soție a lui Hadad era zeița generării și fecundității. Sînt doar o parte din calitățile zeiței devenită, după expresia lui Apuleius, „*omnipotens et omniparens dea Syria*”¹², așa cum rezultă și din cîteva inscripții și texte literare¹³.

II. A. 1. Pe primul din cele două altare cu inscripție descoperite la Micia care se consideră că-i aparțin (Pl. III/4),

⁸ Se cunoaște că sirianul Eunous, conducătorul răscoalei sclavilor din Sicilia din 137 î.e.n., se dădea drept profet al zeiței. Diodor, XXXIV, 2, 7; Florus, II, 7, 4; J. Vogt, *Die Struktur der antiken Sklavenkriege*, Mainz, 1957.

⁹ V. von Graeve, *JDAI*, 87, 1972, p. 314, n. 1, este citată întreaga bibliografie referitoare la descoperirile templelor zeilor sirieni la Janiculum. Asupra cronologiei, p. 316 și urm.

¹⁰ Descoperirile din provinciile amintite sînt menționate în lucrările citate la n.l. În ceea ce privește descoperirea din Moesia inferior: am fost informați de dr. A. Rădulescu.

¹¹ F. Cumont, *DA*; IV-2, p. 1593.

¹² Apuleius, *Metamorphose*, VIII, 25.

¹³ M. Avi-Yonah, *IEJ*, 9, 1, 1959, p. 1 și urm.

numele zeiței este scris *Dea Syria*¹⁴. Dedicantul M. Ulpius Phoebus are un nume greco-oriental frecvent în secolul al II-lea e.n. M. Ulpius Phoebus mai este cunoscut și prin altă inscripție micienă înălțată lui Iuppiter Optimus Maximus¹⁵, dar și pe ultima epigrafă numele său nu este însoțit de alte indicații privind originea și profesiunea sa.

Un alt altar cu inscripție de la Micia, din care s-a păstrat doar jumătatea stângă, rămîne în continuare sub semnul incertitudinii în ceea ce privește atribuirea¹⁶. Descoperitorii inscripției și apoi editorii *Corpus*-ului au completat în primele două rînduri ale inscripției *Deae [I]s[idi] reg(inae)*. Relativ recent I. I. Russu a revenit asupra acestei lecturi, propunînd *Deae S[yriae] reg(inae)*¹⁷. Lectura *Deae [I]s[idi]* era într-adevăr incertă și încă acum șase decenii O. Seeck adăuga ca o altă probabilitate și citirea *Deae s(anctae) reg(inae)*¹⁸. Epitetul *regina* îi este alăturat Isidei pe 28 inscripții, fiind atestate și epigrafe în care este numită *dea regina*¹⁹ sau *sancta regina*²⁰. Isis este cunoscută și în texte literare ca *Dea regina*, numele zeiței fiind uneori substituit prin acest apelativ²¹. Pentru oricare din aceste divinități, atestate pe unele epigrafe împreună²², altarul cu inscripție ridicat de *ala I Hispanorum Compagonum*, aflată pe atunci sub comanda lui M. Plautius Rufius, ar reprezenta singura dedicație. Înscrierea altarului cu inscripție între monumentele închinare zeizei siriene rămîne doar ca o posibilitate, în sprijinul acestei atribuirii pledînd mai ales, dar nu hotărîtor, prezența importantă a elementelor siriene la Micia.

¹⁴ CIL, III, 7864.

¹⁵ CIL, III, 7851 (= 1348).

¹⁶ CIL, III, 1342.

¹⁷ I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 183.

¹⁸ O. Seeck, *RE*, IA, col. 472.

¹⁹ *SIRIS*, Indice, p. 344.

²⁰ *Ibidem*, nr. 536.

²¹ Apuleius, *Metamorphose*, XI, 5.

²² CIL, IX, 6099 de la Brundisium, unde L(ucius) Pacilius este *sacerdos Matris Magnae et Suriae deae et Sacrorum Isidis*, Articolul lui R. Turcan, *Cybèle et la Déesse Syrienne*, *REA*, 63, 1961, p. 45 nu ne-a fost accesibil.

2. Altarul cu inscripție descoperit la Porolissum²³ a fost închinat zeiței siriene de către Aurelius Gaianus²⁴. Personajul, cu nume frecvent atestat printre sirieni²⁵, era *decurio municipii Porolissensis* și *sacerdos* al zeiței siriene. Epoca lui Septimius Severus, când Porolissum-ul a fost ridicat la rangul de *municipium*²⁶, poate fi data *post quem* pentru datarea inscripției. Altarul ar putea aparține eventual primelor decenii ale secolului al III-lea, perioadă în care se remarcă o creștere însemnată a frecvenței *Aureliilor*. Menționarea unui *sacerdos Deae Suriae* este unică în Dacia, iar inscripțiile latine cu nume de preoți ai zeilor sînt în general rare. În provinciile apropiate ar fi de amintit inscripția greacă cu un *ἱερεὺς Συρίας θεᾶς* la Philippopolis în Thracia²⁷. Ca și alți preoți ai unor divinități orientale Aurelius Gaianus este și decurion, funcțiile acestea nefiind incompatibile. Dealtfel aceste activități în administrație și cult foarte probabil că erau asociate cu cele comerciale sau în cadrul unor *collegia*.

3. Tot din Dacia Porolissensis, de astă dată din capitala ei, provine o inscripție fragmentară, deosebit de interesantă prin textul existent și pentru completările posibile²⁸. Din epigrafa napocensă aflăm că dedicația către Dea Syria a fost făcută: *pro salute... Imperatoris Caesaris Marci Aurelii Antonini ... et Iuliae Domnae matri domini nostri et castrorum senatusque*. Inscripția conține de asemenea menționarea legatului celor trei Dacii, Lucius Marius Perpetuus²⁹ dar starea altarului și stadiul actual al descifrării textului nu permit încă precizarea dacă importantul personaj urmează a fi alăturat familiei imperiale, puțin probabil sau dedicantului, al cărui nume incomplet, Aur(elius) Claudius Nepo[tianus ?]), îl aflăm din textul păstrat în r. 6 al inscripției. Alături de celelalte elemente utile stabilirii datei la care a fost pusă

²³ C. Daicoviciu, „Dacia“, VII—VIII (1937—1940), 1941, p. 325 (AnnĖp., 194, nr. 50).

²⁴ În loc de *Aur(elius) [Ste?]fanus* ca în inscripția greacă CIL, III, 7782. Emendarea aparține lui I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 183.

²⁵ IGL Syrie, II, p. 280, nr. 505; H. Seyrig, „Syria“, XIV, 1933, p. 162.

²⁶ C. Daicoviciu, RE, XXII, col. 268; D. Tudor, Orașe, p. 247.

²⁷ H. Ostern, *op. cit.*, col. 1633.

²⁸ A. Buday, Dolg., IV, 1913, p. 255; I. I. Russu, „Materiale“, VI, 1961, p. 876; AnnĖp., 1960, nr. 226.

²⁹ A. Stein, *Die Reichsbeamten*, pp. 67—68.

lespedea votivă: titlurile pe care le are Caracalla și anii în care a ocupat funcția de guvernator al celor trei Dacii Lucius Marius Perpetuus, inscripția se încheie cu menționarea celor doi consuli din anul 214, Messala și Sabinus. Această lespede votivă napocensă poate fi considerată și un indiciu al sprijinului acordat propagării cultului zeiței în anii când Caracalla a vizitat zona nord-vestică a Daciei³⁰.

4. În sfârșit, ultima dintre epigrafele latine dedicate divinității siriene provine de la Apulum, o inscripție în care Dea Suria apare împreună cu Iuppiter Dolichenus pe altarul înălțat de Flavius Barhadadi (filius), preot al zeului din Doliche³¹. Numelui *Dea Suria* îi este alăturat *Magna Caelestis*, zeița siriană fiind identificată cu zeița cartagineză. Epitetul *Magna* însoțește obișnuit numele *Cybelei* — *Magna Mater*, așa că nu poate fi total exclusă alăturarea celor trei divinități: *Dea Suria*, *Magna Mater* și *Caelestis*. Amintim totuși că *Caelestis* are între numeroasele epitete și pe cel de *Magna*³². La Apulum, Dea Suria apare pentru prima dată alături de Iuppiter Dolichenus dar zeița siriană este atestată pe o epigrafă alături de *Iuppiter*³³. Există de asemenea inscripții unde-i atestată alături de *Cybele*³⁴ și vestita inscripție din Britannia unde apare împreună cu *Caelestis*³⁵. Identificarea cu *Caelestis* nu pare surprinzătoare și pentru că inscripția datează dintr-o perioadă în care unirea panteonului sirian cu cel african era cu totul normală. Această asociere este sprijinită de faptul că în marea diversitate a atributelor ce le avea Atargatis-Dea Syria au rămas constante echivalarea cu Venus și titlul de *regina*. S-ar mai putea adăuga că apropierea între cele două divinități a putut avea loc la Palmira. În panteonul Palmirei, Atargatis a jucat un rol deosebit³⁶, iar *Caelestis* este de asemenea bine atestată.

³⁰ Problemele referitoare la prezența lui Caracalla în Dacia, mai recent A. Bodor, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, p. 39 și urm.

³¹ I. Berciu și Al. Popa, „Apulum”, V, 1964, pp. 172—179 (= „Latomus”, XXIII, 3, 1964, pp. 473—482); *supra*, p. 43.

³² F. Cumont, RE, III-5, col. 1247; St. Gsell, *Histoire ancienne*, IV, p. 261; U. Antonielli, „Notiziario archeologico”, III, 1922, pp. 41—58.

³³ CIL, VI, 399.

³⁴ CIL, VI, 30970.

³⁵ CIL, VII, 759 (= Domaszewski, *Abhandlungen*, p. 148).

³⁶ J. G. Férrier, *La religion*, p. 135 și urm.; M. du Buisson, *Les tessères*, p. 367.

5. Ultima dedicație către vestita zeiță de la Hierapolis apare pe un suport de statueta de argilă descoperit la Romula, pe care sînt incizate două rînduri cu scriere cursivă siriacă ³⁷.

În textul sirian numele zeiței este 'TR'TH ³⁸ la fel ca pe cunoscuta monedă emisă la Hierapolis în vremea dinastului Abdhadad ³⁹. Numele dedicantului Ragysbel este cunoscut în antroponimia siriană. Prezența modestei statuete la Romula se datorește în primul rînd militarilor din *numerus Surorum sagittariorum* ⁴⁰.

B. Nu dispunem de nici o reprezentare care să aparțină fără dubiu zeiței siriene. Posibil ca unele monumente atribuite Cybelei să fi fost ale lui Atargatis. De asemenea pentru unele protome de divinități feminine încununuate cu coroana crenelată există și probabilitatea de a fi aparținut unor statui ale zeiței siriene. Pe un perete de aediculă funerară de la Optatiana apare figura unei femei ținînd în mîna dreaptă un măr și în stînga un porumbel. Imaginea a fost interpretată ca reprezentînd-o pe Dea Syria ⁴¹ asimilată cu Venus ca divinitate psychopompă. Ipoteza nu s-a bucurat de o accepție unanimă. Astfel, s-a presupus că personajul feminin amintit este de fapt soția defunctului, reprezentat și el în registrul superior ⁴². Cu toată rezerva ce se impune în analiza acestei reprezentări anepigrafe și cu certă destinație funerară, nu trebuie exclusă ipoteza că imaginea ilustrată a putut fi inspirată de cultul lui Atargatis. „Mărul“ din mîna dreaptă poate fi de fapt un ou, simbol al nașterii lui Atargatis și al zeilor sirieni în general dar și cunoscut simbol funerar.

III. Se poate remarca faptul că inscripțiile închinete zeiței siriene provin din localități în care elementele etnice și cultele orientale sînt bine atestate.

Dintre dedicanți, *M. Ulpus Phoebus* are nume greco-oriental iar *Aurelius Gaianus*, *Flavius Barhadades* și *Ragysbel*

³⁷ S. Sanie, *ArhMold*, IV, 1966, p. 355 și urm.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ W. H. Waddington, „*Revue Numismatique*“, NS, VI, 1861, p. 10, pl. II, fig. 1.

⁴⁰ D. Tudor, „*Annales archéologiques arabes syriennes*“, XXI, 1 și 2, 1971 (IXème Congrès International d'archéologie classique, Damasc, 11–20 oct. 1969), pp. 72–73.

⁴¹ Em. Panaitescu, *ACMIT*, 1930, pp. 101–102.

⁴² M. Macrea, *Viața*, pp. 371–372.

au antroponime siriene. Mai trebuie adăugate teoforicele din Dacia care conțin numele divinității Atargatis: *Athenatan*⁴³, „dăruit de zeița Athe (= Atargatis)” și *Gadates* (Γαδάθης)⁴⁴. În legătură cu ultimul nume, de notat că una din variantele semnificației sale e „Athe este Fortuna”. Trebuie de asemenea corelate divinității siriene și numele *Barsemia*⁴⁵, *Semia* fiind fiica cuplului divin Hadad și Atargatis.

Lucius Marius Perpetuus este personajul cel mai important dintre cele întâlnite pe inscripțiile dedicate în Dacia către Dea Suria, dar nu putem preciza dacă guvernatorul celor trei Dacii apare în calitate de dedicant. Se poate presupune cel puțin că răspîndirea cultului zeiței nu-i era indiferentă și avea motive să spere că lespeda votivă napocensă era în concordanță cu politica religioasă a împăratului Caracalla. Aurelius Claudius Nepo[tianus?] este după nume un neroman a cărui apartenență etnică este greu de stabilit. Oricum, trebuie relevat rolul deosebit al sirienilor în propagarea cultului zeiței siriene în Dacia.

În măsura în care există posibilitatea stabilirii unei cronologii pe baza datelor conținute de inscripțiile latine și a formei literelor din inscripția romulensă se constată că dedicațiile se grupează în ultimele decenii ale secolului al II-lea și primele decenii ale secolului al III-lea.

Prezența zeiței Atargatis — Dea Syria pe inscripția doli-cheniană apulensă dar mai ales identificarea cu *Caelestis* sînt mărturii ale sincretismului interoriental. Numeroasele atribute pe care le avea Dea Syria, unele comparabile cu ale Isidei, altele cu ale Cybelei sau cu cele ale lui Tanit-Caelestis, au contribuit la propagarea relativ însemnată a zeiței în Dacia.

⁴³ C. Daicoviciu, L. Groza, *ActaMN*, II, 1965, pp. 135—139.

⁴⁴ D. Tudor, „*Annales*”, p. 73, pl. XII/4.

⁴⁵ S. Sanie, „*Dacia*”, NS, XIV, p. 236.

1. Inscripția Balti Caelest[i] de la Apulum; 2. Baltis; 3. Semnificația alăturării divinităților siriene și africane.

1. Pe un bloc de piatră de formă paralelipipedică descoperit la Apulum se află gravată inscripția *Balti Caelest[i]*¹. Judecând după forma și dimensiunile pietrei, posibil să fi fost încastrată deasupra ușorului sau să reprezinte o parte din arhitrava templului zeiței menționate în inscripție (Pl. VIII/3).

În lucrarea lui L. W. Jones asupra cultelor din Dacia, Baltis a fost inclusă între divinitățile celtice². Eroarea a fost corectată de către H. Zeiss³ care amintește cercetătorului american clasificarea și descrierea sumară a acestei divinități *orientale* făcute în urmă cu decenii de F. Cumont⁴. Inscripția apulensă conține singura atestare a lui *Baltis* în Dacia și o identificare cu Caelestis unică în epigrafele latine. Editorii inscripției nu au comentat această alăturare *Baltis — dea Caelestis*. Într-un scurt text, impus de economia unei lucrări care încerca să cuprindă toate problemele Daciei romane, M. Macrea afirmă că Caelestis ar putea fi considerat mai degrabă epitet al zeiței oshroene, oglindind însă contaminarea cu divinitatea feniciano-africană⁵.

2. Pentru aprecierea semnificației epigrafei apulense se impune menționarea originii și atributelor lui Baltis, precum

¹ R. Münsterberg, J. Oehler, JÖAI, V, 1902, Bblt., p. 113; AnnÉp, 1903, nr. 58; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 181.

² L. W. Jones, *The Cults*, p. 290.

³ H. Zeiss, AISC, II (1933—1935) 1936, p. 258.

⁴ F. Cumont, RE, II (1896), col. 2842.

⁵ M. Macrea, *Viața*, p. 372.

și a unor succinte referiri la Caelestis. La origine *Ba'alath* însemna „doamna“, „stăpîna“-*Κυρία*, cuvîntul fiind urmat de un determinativ, de obicei un toponim, Ba'alat Gebal, la Byblos sau în alte localități⁶. Ca și Bel-Bôl-Bal, Ba'alat a devenit o zeitate de-sine-stătătoare, considerată „mamă a zeilor și a oamenilor“; avea calitatea de zeiță celestă, era prin excelență „doamna“ — înainte de a fi mamă sau „virgina celestă“. O doamnă a tribului, a unei grupări sociale mai mari sau a orașului, căci fiecare oraș își avea zeița sa. De asemenea fiecare mare zeu avea parea sa. *Belus*, primul între divinitățile panteonului palmirian, zeu originar din Babilon, avea ca parea pe *Bêlit*⁷. *Belti*, cunoscută din inscripțiile aflate la Palmira, înseamnă „doamna mea“ sau „stăpîna mea“, cuvinte comparate de F. Cumont cu expresia italiană „Madona“⁸. *Belti* a fost identificată cu planeta Venus și are în general atributele lui Atargatis. Trebuie remarcat însă că divinitatea menționată la Apulum este *Balti* (B'LTY) și nu *Belti* (BLTY) ca la Palmira⁹. Forma *Bal* și nu *Bel* poate constitui mărturia unei origini feniciene a acestei *Ba'alat-Baltis* amintită ca atare și în texte literare antice¹⁰.

3. În secolele II—III e.n. *Baltis* apare ca o divinitate propagată în afara Siriei de către oshroeni. În Pannonia, unde alături de alte trupe auxiliare de origine orientală a staționat și *numerus Oshroenorum*¹¹, au fost descoperite mai multe inscripții în care zeița *Baltis* apare singură, împreună cu *dea Syria* la Aquincum sau cu o divinitate locală la Arrabona¹². Această *Baltis* este cvasiechivalentă prin funcții cu *Dea Syria* fără a fi totuși identică cu aceasta de vreme ce în amintita inscripție panonică cele două divinități apar împreună dar ca entități distincte. Pronunțate asemănări au fost constatate de altfel și între *Dea Syria* și *dea Caelestis*,

⁶ M. J. Lagrange, *Études*, p. 120.

⁷ J. G. Février, *La religion*, p. 64; R. du Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 59.

⁸ F. Cumont, RE, II, col. 2842.

⁹ Ultima literă *y* indică adjectivul posesiv persoana I singular.

¹⁰ O prezentare a miturilor feniciene, inclusiv a pasajului referitor la *Baltis*, Lagrange, *Études*, p. 424: „Sur cela Kronos donne la ville de Byblos à la déesse *Baltis*, qui est *Dioné*...“; R. Dussaud, *Les religions*, p. 359; R. du Mesnil du Buisson, *Études*, p. 58.

¹¹ W. Wagner, *Die Dislokation*, p. 211.

¹² Z. Kádár, *KlasyrK*, p. 60 și 80.

rezultat al sincretismului interoriental¹³. Există inscripții în care *Atargatis* este numită *domina*¹⁴, după cum sînt epigrafe latine¹⁵ și mii de inscripții în punică în care *Tanit-Caelestis*¹⁶ are acest apelativ corespunzător sensului primar al lui *Baalath*.

Puțin probabil ca pe inscripția apulensă *Caelestis* să fie doar epitet, după cum n-a fost considerată ca atare pe epigrafele în care apar: *Iuno Caelestis*¹⁷, *Diana Caelestis*¹⁸, *Venus Caelestis*¹⁹, *Fortuna Caelestis*²⁰ sau în inscripția de la Apulum în care este atestată alături de *dea Syria*²¹. Dacă a fost accentuat caracterul uranic al divinității este bine stabilit și datorită surselor epigrafice că *Caelestis* a fost una din marile beneficiare ale sincretismului, fiind și divinitate a războiului, aducătoare de ploaie, protectoare a călătorilor, zeița paredră a lui *Saturnus* alături de care continuă cuplul Baal Hammon-Tanit, de unde și acest impresionant număr de inscripții și multitudinea identificărilor²². Apulum este principalul centru al cultului zeiței *Caelestis* în Dacia²³ și inscripția *Balti-Caelestis* este o alăturare necunoscută în alte provincii ale Imperiului.

Sincretismul interoriental siriano-african a putut avea loc în vremea lui Septimius Severus și Iuliei Domna sau în timpul împăratului Elagabalus cînd răspîndirea cultului zeiței africane a fost puternic sprijinită²⁴.

¹³ M. Leglay, *Sat. afr.*, p. 218.

¹⁴ *AnnÉp*, 1930, nr. 17.

¹⁵ *CIL*, VI, 77.

¹⁶ St. Gsell, *Histoire ancienne*, p. 226; *Baltis* este de asemenea atestată într-o inscripție semită nord-africană alături de *Adonis*: H. Stocke, „Berytus”, III, 1, 1936.

¹⁷ *CIL*, III, 10407; VIII, 1424.

¹⁸ *CIL*, VIII, 999; V, 5765; XIV, 3536.

¹⁹ *CIL*, V, 8137; VI, 780; X, 1596.

²⁰ *CIL*, VIII, 6943; XIII, 7616.

²¹ I. Berciu și Al. Popa, „Apulum”, V, 1964, p. 172 și urm.

²² U. Antonielli, „Notiziario archeologico”, III, 1922, p. 41 și urm.; M. Leglay, *Sat. afr.*, pp. 171, 215 și urm.; A. Illuminati, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei* (S. VIII), XXVII, 7—12, 1973, p. 477.

²³ I. I. Russu, *StCl*, XII, 1970, pp. 163—164.

²⁴ I. Mundle, „Historia”, X, 2, 1961, p. 237.

AZIZOS

1. Originea zeului; expresii calificative, apelative, epitete și semnificația lor; 2. Răspîndirea lui Azizos în Dacia (Apulum; Potaissa; Suceagu -jud. Cluj); 3. Calitatea socială și originea etnică a dedicanților; 4. Considerații asupra cronologiei. Concluzii.

1. Principala sursă literară antică asupra lui *Azizos* (formă latinizată pentru '*Aziz*') este un text din Iulian¹ care reproduce însemnările lui Iamblichos. Amintitul pasaj menționează faptul că locuitorii Edesei adoră Soarele din timpuri imemorabile și că-i plasează alături ca „asesori” (πάρεδροι) pe *Monimos* și *Azizos*. Echivalările propuse de Iamblichos: *Monimos-Hermes* și *Azizos-Ares* au fost contestate de F. Cumont² care a remarcat că *Azizos* „cel puternic” este un epitet comun multor zei orientali. Identificarea *Azizos* — *deus bonus puer Phosphorus* a putut fi susținută și pe baza inscripției de la Potaissa³, singura din Dacia pe care apare numele oriental al zeului alături de cel latin. Numele zeului este însoțit uneori de expresii calificative: *puer* cu apelative elogioase, epitete: *bonus*, *conservator*, *invictus* etc., avînd semnificații particulare sau reîntîlnite și la alte divinități siriene.

Azizos designează pe *Lucifer* al romanilor, *Phosphoros* al grecilor, zeul stelei de dimineață care precede soarele și anunță venirea luminii și a vieții⁴. Zeul era reprezentat ca un adolescent (*puer*) purtînd o torță. Textul lui Iulian îl numește pe *Azizos* ca Ἡλίου προπομπεύει — prevestitorul.

¹ Julian, *Oratio*, 4, p. 150, ed. Spanheim (cf. M. J. Lagrange, *Études*, p. 135, n. 6).

² F. Cumont, RA, XI, 1888, p. 97.

³ CIL, III, 875.

⁴ F. Cumont, *loc. cit.*

soarelui⁵. În această situație sînt desigur apropieri cu funcțiile dadophorilor mithraici. Pe de altă parte, J. G. Février apreciază că cuplul Azizos-Monimos constituie o dedublare a aceleiași divinități corespunzătoare planetei Venus, reprezentată uneori ca steaua de dimineață alteori ca steaua de seară⁶.

Originea arabă a lui Azizos indicată de numele zeului, a populației în mediul căreia au fost descoperite cele mai vechi inscripții, de teoforicele arabe cu Azizos, este cvasiunanim acceptată⁷. În epigrafele semitice pot fi regăsite doar unele apelative și epitete cunoscute și în inscripțiile latine ale Daciei, cum ar fi de exemplu *bonus*. Într-o inscripție de la Palmira este numit „ZYZW 'LH TB WRHMN“, adică: „zeului Azizos bun și milos“⁸. Alături de *Arsu*, *Geneas*, *Ma'anu* și *Manafos* formează un grup de zei cavaleri arabi bine cunoscut în inscripțiile și reprezentările din Palmira între zeii specifici mediului caravanelor, crescătorilor și trupelor care însoțeau caravanele. Azizos era printre zeii „care trebuiau să păzească convoaiele pe traseu, animalele pe pășune, detașamentele armate“⁹.

Epitetul *conservator* pe care-l are Azizos în inscripția de la Potaissa este atestat și la alți zei siriieni, mai ales cei deveniți zei ai militarilor ca Iuppiter Dolichenus dar și la Apollo care apare alături de Azizos pe două inscripții¹⁰. Se consideră că epitetul sintetizează un simbol al stabilității — o garanție a reușitei oferită de divinitate. Dacă avem în vedere că lui Azizos și Monimos li se atribuiau și funcții asemănătoare celor îndeplinite de *Castores conservatores* din cultul dolichenian, prezența epitetului *conservator* pare normală.

2. Cele 12 inscripții care-i sînt dedicate în Dacia provin din următoarele localități: nouă la *Apulum*¹¹; una la *Naḫoca*¹²;

⁵ Idem, RE, II₄, col. 2644.

⁶ Février, *La religion*, p. 16.

⁷ Excepție face M. Rostovtzeff, *Città carovaniere*, p. 129: „Azizu probabilmente non è un arabe, perchè era adorato a Edessa“.

⁸ Février, *La religion*, p. 22.

⁹ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 350.

¹⁰ CIL, III, 1133 și 1138.

¹¹ CIL, III, 1130—1138.

¹² I. Mitrofan, *ActaMN*, I, 1964, p. 207.

una la Suceagu (jud. Cluj)¹³ și una la Potaissa¹⁴. În inscripțiile descoperite zeul este numit: *Deus Azizus bonus puer conservator*¹⁵; *Bonus deus puer Phosphorus*¹⁶; *Deus bonus puer Phosphorus*¹⁷; *Bonus puer Phosphorus*¹⁸; *Puer Phosphorus*¹⁹; *Puer bonus*²⁰; *Bonus puer*²¹.

De menționat că doar în câteva inscripții *Phosphorus* este scris complet. Pe două inscripții lui *deus bonus puer Phosphorus* îi este alăturat *Apollo Pythius*²². Prezența lui Apollo alături de o divinitate care prefața cursa diurnă a marelui astru nu este surprinzătoare pentru o zeitate care între numeroasele sale valențe are și pe aceea de zeu solar (Pl. IV/3,6).

3. **Profesia** și calitatea socială a dedicanților este menționată pe 5 epigrafe. Cea mai însemnată dintre dedicațiile descoperite în Dacia este inscripția votivă găsită la temelia unui templu de la Potaissa²³. Această epigrafă care consemnează terminarea lucrărilor de refacere a *templului* divinității Azizos a fost închinată zeului pentru prosperitatea lui Valerianus, Gallienus și a familiei imperiale de către legiunea a V-a Macedonica în frunte cu comandantul ei Donatus. Inscripția de la Potaissa din anii 259/260, mărturie a prezenței lui Azizos în panteonul oficial, se adaugă celorlalte epigrafe care au determinat clasificarea acestui zeu între *dii militares*²⁴. Pe alte două inscripții de la Apulum²⁵ și Suceagu (jud. Cluj)²⁶ cei doi dedicanți: D. Iulius Russonius și Firminius Bellicus sînt *custos armorum*, respectiv *veteranus ex c(orniculario?)* sau mai probabil *ex c(ustode) a(rmorum)*. Dacă L. Fl(avius) Valens *flamen*, dintr-o epigrafă apulensă în care numele

¹³ CIL, III, 7652.

¹⁴ CIL, III, 875.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ CIL, III, 1132.

¹⁷ CIL, III, 1130.

¹⁸ CIL, III, 1137.

¹⁹ CIL, III, 1135.

²⁰ I. Mitrofan, ActaMN, I, p. 207.

²¹ CIL, III: 1131, 1134, 1137, 7652.

²² CIL, III, 1133 și 1138.

²³ CIL, III, 875.

²⁴ A. von Domaszewski, *Die Religion*, p. 64, n. 45.

²⁵ CIL, III, 1138.

²⁶ CIL, III, 7642.

zeului apare abreviat *B(onus) P(uer)*²⁷, este același cu omonimul dintr-o altă inscripție de la Apulum²⁸, personajul acesta a trăit pînă la 80 ani și a avut funcția de *patronus collegii fabrorum*. În sfîrșit, T. Fl(avius) Italicus se afla printre magistrații din Apulum unde deținea funcția de *primus IIII vir municipii A(urelii) A(puli)*²⁹.

Originea etnică a dedicantilor, atît cît poate fi stabilită prin analiza antroponimelor, arată că 8 din cei 13 care figurează în inscripțiile către *Azizos au nume de tip roman* și cei mai mulți sînt foarte probabil romani: T. Fl(avius) Italicus și Statilia Lucia³⁰, T. Fl(avius) Titus³¹, L. Fl(avius) Valens³², Iulia Secunda³³, Laelia Curillia³⁴, D. Iulius Russonius³⁵, Firminius Bellicus³⁶. Donatus³⁷ comandantul legiunii din Potaissa foarte probabil să fi fost originar din provinciile africane. Alte patru antroponime indică originea greacă sau *greco-orientală* pentru Aurelius Chrestus³⁸, T. Fl(avius) Philetus³⁹, Aphrodisius Alexander⁴⁰ și Arimo⁴¹ singurul cu nume propriu-zis oriental⁴². Desigur că în cazul lui T. Fl(avius) Titus, originea sa romană nu este cu totul certă deoarece cognomenul celuilalt T. Flavius este Philetus — antroponim grecesc. Preponderența dedicantilor de origine romană, aproape 60%, arată că în Dacia orientaliu nu au deținut un rol însemnat în răspîndirea acestui zeu. În secolul al III-lea *Azizos* pare a fi beneficiat și de o propagare oficială⁴³.

²⁷ CIL, III, 1134.

²⁸ CIL, III, 955.

²⁹ CIL, III, 1132.

³⁰ CIL, III, 1132.

³¹ CIL, III, 1133.

³² CIL, III, 1134.

³³ CIL, III, 1135.

³⁴ CIL, III, 1137.

³⁵ CIL, III, 1138.

³⁶ CIL, III, 7652.

³⁷ CIL, III, 875.

³⁸ CIL, III, 1131.

³⁹ CIL, III, 1133.

⁴⁰ CIL, III, 1137.

⁴¹ I. Mitrofan, ActaMN, I, p. 207.

⁴² S. Sanie, ActaMN, X, 1973, p. 154.

⁴³ I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 181.

Inscripție dedicată zeului
Bonus Puer (Azizos)

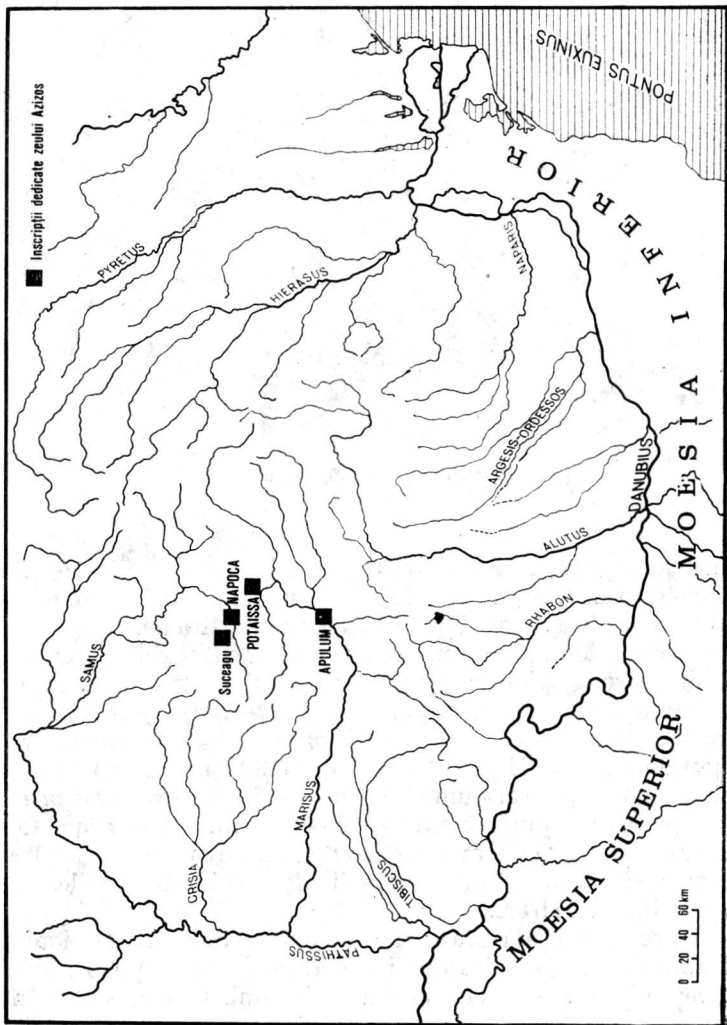
Unele dedicații sînt datorate femeilor sau menționează și femei: Iulia Secunda, Laelia Curillia, Statilia Lucia, situație constatată la majoritatea cultelor siriene.

4. Doar două inscripții conțin elemente certe pentru stabilirea **cronologiei**: epigrafa apulensă datorată lui T. Fl(a-vius) Italicus care era *primus IIII vir m (unicipii) A (urelii) A (puli)*. Un *municipium Aurelium Apulense* a existat în timpul domniei lui Marc Aureliu (161—180) și se menționează transformarea acestui municipiu în *colonia Aurelia Apulensis* într-o perioadă cuprinsă între 180—193 e.n.⁴⁴. Inscripția de la Potaissa datează din anii 259/260 și se pare că toate celelalte dedicații sînt din ultimele decenii ale secolului al II-lea și din secolul al III-lea.

În provinciile alăturate sau apropiate doar în Pannonia și Dalmația au fost descoperite dedicații către Azizos, sub numele original sau cu una din denumirile cunoscute în Dacia ⁴⁵.

⁴⁴ D. Tudor, *Orașe*, p. 152.

⁴⁵ Z. Kádár, *KlaSyrK*, p. 20 și 23.

Localitățile din Dacia cu altare închinăte zeului Azizos

SOL ȘI SOL INVICTUS

1. Aspecte generale ale relațiilor *Sol Invictus-Mithras* și posibilitatea separării dedicațiilor către *Sol* în Dacia; 2. Răspîndirea cultului lui *Sol Invictus* în Dacia; 3. Profesia și funcția dedicanților; 4. Originea etnică; 5. Cronologia răspîndirii; 6. Temple; preoți; concluzii.

1. Includerea lui *Sol Invictus* între divinitățile siriene n-a obținut încă adeziunea tuturor cercetătorilor care s-au ocupat de cultele orientale. O lucrare recentă datorată lui Gaston H. Halsberghe readuce în discuție originea, evoluția lui *Sol Invictus* și încearcă să stabilească și unele criterii de clasificare a inscripțiilor cu *Sol Invictus*¹. Inscripțiile care cuprind după mențiunea completă sau abreviată a lui *Sol Invictus* numele lui *Mithras*, *Elagabalus* sau al altor zei, oferă posibilitatea unor clasificări sigure. Un număr însemnat de epigrafe în care figurează doar *Sol* cu vreunul din epitetetele sau apelativele sale au fost atribuite lui *Mithras* fără vreo justificare prealabilă, ci mai mult pentru că zeului iranian îi fuseseră dedicate peste 2 300 altare². F. Cumont a exclus cîteva inscripții cu *Sol* sau *Sol Invictus* dintre dedicațiile mithraice dar n-a operat cu consecvență dificila despărțire care se impunea.

Care ar fi argumentele pentru caracterul oriental sirian al unor epigrafe cu *Sol Invictus* ? *Sol* apare pe monedele romane încă în epoca republicană dar tipul plastic, *Sol* în quadriga trasă de 4 cai, simbol al celor 4 anotimpuri sau al

¹ H. Halsberghe, *The Sol Invictus* (ÉPRO, XXIII), Leiden, 1972.

² Așa cum notează cu umor F. Cumont, *Textes et Monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, I, Bruxelles, 1896, p. 47 și urm.: „Mais à fin sans doute de justifier le dicton qui veut qu'on ne prête qu'aux riches...”.

celor 4 elemente este împrumutat de la greci ³. Locul modest pe care *Sol* îl avea în vechea mitologie romană în comparație cu ascensiunea sa după pătrunderea cultelor orientale ar îndreptăți aserțiunea că *Sol* din secolul al II-lea e.n. reprezintă mai curînd o divinitate siriană a soarelui decît una romană ⁴.

Epitetul *Invictus* alăturat lui *Sol* certifică îndeosebi orientalismul divinității căreia îi este închinat altarul, nu și apartenența siriană sau iraniană. Epitetul *Invictus* este un epitet întîlnit în primul rînd la zeii cu caracter solar *Sol* și *Mithras*, dar a fost atașat ulterior și altor zei identificați cu aceștia. Acest epitet poate fi constatat rareori alături de *Diana*, *Hercules*, *Dionysos* etc. dar cu o frecvență notabilă la unele divinități africane (*Saturn*), microasiatice (*Men*) sau siropalmiriene (*Malagbel*, *Iarhibol*). Răspîndirea acestui epitet a fost explicată și prin apariția încă în epoca elenistică a ideii de *militia dei* transpusă plastic și în reliefulile culturale greco-romane cu imaginile unor zei în uniforme militare, înfățișați ca niște comandanți supremi ⁵.

Sol Invictus și *Mithras* au multe elemente comune: în cult și dogme; simbolism; purificarea prin botez; respectarea zilei a șaptea; celebrarea la 25 decembrie a zilei nașterii Soarelui neînvins etc. Zeul iranian a fost influențat de religiile Orientului Apropiat. Astfel, F. Cumont a arătat că misteriiile lui *Mithras* nu sînt doar o alterare a zoroastrismului avestic profesat de clerul sasanid și că ele au fost supuse de la început influenței doctrinelor caldeene de la care împrumută adorarea astrelor divinizate ⁶. Dar între cei doi zei *Mithras* și *Sol Invictus* au existat totdeauna numeroase deosebiri generate de originile lor diferite și de transformările divinității persane în secolele II—III e.n. Cele două culte au avut o organizare sacerdotală diferită, alte tipuri de temple și o situație deosebită față de statul roman. Cu toate că între aderenții la cultul mithraic sînt menționate personalități din cele mai înalte pături ale societății romane,

³ Idem, *Sol*, DA., IV, p. 1381.

⁴ G. H. Halsberghe, *op. cit.*, p. 54.

⁵ E. Will, *Le relief culturel gréco-romain*, p. 255.

⁶ F. Cumont, *Mithra*, DA, III, p. 1944 și urm.

zeul persan n-a fost niciodată inclus între *di publici populi romani*⁷.

Baal din Emesa — Elagabal, numit adeseori deformat și Heliogabal, a putut câștiga adepți sub Severi. Ascensiunea lui Varius Avitus Bassianus, *sacerdos dei Solis Elagabali* de la Emesa pe tronul de la Roma, a adus și zeului sirian o poziție specială. M. Aurelius Antoninus Elagabalus a întreprins importante acțiuni pentru implantarea și propagarea zeului preferat, pentru a transforma zeul din Emesa cu noul său nume *Sol Invictus Elagabal* în prima divinitate a Imperiului. Operele istorice și literare ale epocii conțin descrieri amănunțite asupra transportării fetișului de la Emesa la Roma și a altor manifestări corelate zeului⁸. Tentativa de a subordona lui Sol Invictus ceilalți zei ai panteonului roman a eșuat, iar modul în care a încercat să-și realizeze intențiile era în total dezacord cu spiritul roman. Poziția privilegiată a lui *Sol Invictus* a durat atît cît prețul-împărat a rămas pe tronul Imperiului. Sol Invictus continuă să fie adorat, fără a fi sprijinit și după dispariția împăratului Elagabalus.

Reluat pe alt plan după aproape jumătate de secol, *Sol* va sta la baza reformei religioase a lui Aurelianus. Dacia transdanubiană nu va mai fi multă vreme teritoriu de propagare a noii credințe. Politica religioasă a lui Elagabal și cu mai multă claritate a lui Aurelianus era subordonată unor factori mai importanți prin care religia urma să devină unul din lianții Imperiului.

2. Încercarea de a efectua o selecție a monumentelor epigrafice dedicate în Dacia lui *Sol Invictus* întîmpină însemnate dificultăți. Spre deosebire de Pannonia vecină unde, îndeosebi datorită militarilor din Emesa, sînt mai numeroase epigrafele în care apare numele divinității solare siriene, *nici una* dintre inscripțiile Daciei nu conține mențiunea completă și explicită a dedicației către *Sol Invictus Elagabal*. Dificultățile sînt amplificate și de lipsa unui acord unanim în ceea ce privește identitatea sau legăturile genetice între Baal din Emesa și *Sol Invictus Elagabalus* și mai departe cu *Deus Sol Invictus* din timpul lui Aurelian.

⁷ G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1912, p. 89.

⁸ Informațiile literare asupra lui *Sol* sau *Sol Invictus* sînt reunite de G. H. Halsberghe, *op. cit.*, pp. 1—29.

Inscripțiile din Dacia a căror apartenență la *Sol Invictus* sirian o considerăm preferabilă clasificării anterioare între inscripțiile mithraice provin din următoarele localități: Apulum și împrejurimi (7)⁹, Ulpia Traiana Sarmizegetusa (2)¹⁰, Napoca (1)¹¹, Potaissa (1)¹², Samum (1)¹³, Micia (1)¹⁴, Păuleni (jud. Harghita) (1)¹⁵, Germisara (1)¹⁶, Ceanu Mic (1)¹⁷, Tibiscum (1)¹⁸, Slăveni (1)¹⁹. Acestor inscripții li s-ar putea adăuga fără deplină certitudine o serie de reprezentări pe ceramică și în gliptică, din care unele recent descoperite la Tibiscum²⁰, Ilișua (?)²¹, Romula²², Locusteni (jud. Dolj)²³ și Dierna²⁴.

Unele altare cu dedicații către *Sol Invictus*, sau forma echivalentă în grecește, pot aparține mai curînd monumentelor mithraice nu atît prin textele epigrafelor cît datorită simbolurilor de pe altar: bucranul, șarpele și meduza ca pe un altar de la Apulum²⁵ sau grupurile sculpturale de la Apulum²⁶ și Sucidava²⁷ pe care, alături de inscripții, se disting fragmentele unor reprezentări sculpturale. Numărul important al reliefulor culturale mithraice și al sculpturilor separate ale lui Mithras și ale acoliților săi Cautes și Cautopates

⁹ CIL, III: 1013, 1107, 1111, 1114, 1118; C. Daicoviciu, „Dacia”, VII—VIII (1937—1940) 1941, p. 306, nr. 4; D. Radu, „Apulum”, IV, 1961, p. 103, nr. 10.

¹⁰ CIL, III, 7952; C. Daicoviciu, AISC, I, 1932, p. 84.

¹¹ CIL, III, 7662.

¹² CIL, III, 879 (= E. Bujor, „Apulum”, VI, 1967, p. 184).

¹³ CIL, III, 828.

¹⁴ I. I. Russu, „Sargetia”, V, 1968, p. 87.

¹⁵ A. Buday, Dolg., IV, 1928, p. 300. Emendare, C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 151.

¹⁶ O. Floca, „Materiale”, I, 1953, pp. 757—758.

¹⁷ I. I. Russu, „Materiale”, VI, 1959, p. 877.

¹⁸ M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 23, nr. 9.

¹⁹ D. Tudor, SCIV, 16, 2, 1965, p. 360.

²⁰ Informație prof. M. Moga.

²¹ V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 68, pl. III, fig. 1.

²² I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes*, p. 15.

²³ *Ibidem*.

²⁴ D. Bene, A. Șchiopu, ActaMN, XI, 1974, p. 116.

²⁵ CIL, III, 7781 (= I. I. Russu, StCom, 12, 1965, p. 60, nr. 18).

²⁶ CIL, III, 14475: [Sol]i Invicto [pro salute i]mperi.

²⁷ D. Tudor, SCIV, 17, 3, 1966, p. 600: [So]li Invicto pro s(alute) [Ma]rinus et Iuli(anus) p(osuerunt).

pledează în favoarea apartenenței grupurilor sculpturale la monumentele închinată zeului iranian.

Între monumentele care ar putea fi eventual considerate ca aparținând lui *Sol Invictus* am include și un altar votiv (Pl. II/5) aflat în stare de conservare precară, recent publicat²⁸. Primele trei litere D.I.S. despărțite prin puncte pot reprezenta *Dis* dar ele pot indica o abreviere pentru *D(eo) I(nvicto) S(oli)*. Ar urma în continuare numele dedicantului *P(ublius) Atr(ius) Marcell(inus)* posibil *de[c? (urio) n(umeri)] Palm(yrenorum) Ti[b(iscensium)]*. Faptul că în ultimul rând apare I.S.L.M., prima literă destul de clar pentru a nu fi confundată cu *V*, considerăm că îndreptățește completarea *I(nvicto) S(oli) l(ibens) m(erito)*. Dacă cele trei litere *ATR* din r.1 sînt sigure și nu sînt *AEL*, dedicantul ar avea un *nomen* cunoscut²⁹, dar mai puțin răspîndit. Nu includem între epigrafele cu *Sol* și *Sol Invictus* inscripțiile cu unele divinități egiptene în care *Invictus Deus* apare ca epitet al lui *Sarapis*³⁰ sau *Iuppiter* sincretizat cu *Sol*, tot pe o inscripție sarapidiană³¹. De asemenea nu formează obiectul prezentei analize epitetele care subliniază caracterul solar al unor divinități solare palmiriene.

În inscripțiile care considerăm că-i sînt dedicate, zeul este numit *Sol*³², *Sol Invictus*³³, *Deus Sol*³⁴, *Deus Sol Invictus*³⁵. Au fost incluse între dedicațiile solare siriene și altarele care conțin doar mențiunea *Invictus Deus*³⁶, *Deus Invictus*³⁷ sau *Invictus*³⁸, evident cele descoperite în afara unor *mithraea*. Pentru ultimele inscripții posibilitatea de a fi mithraice credem că rămîne cel puțin egală.

²⁸ M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 23, nr. 9.

²⁹ PIR, I, p. 177, nr. 1103.

³⁰ C. Daicoviciu, AISC, I (1928–1932) 1932, p. 83.

³¹ CIL, III, 7771.

³² CIL, III, 828 și 1118; D. Tudor, SCIV, 16, 2, 1965, p. 360. Cit de fragilă rămîne totuși certitudinea că includerea acestei inscripții a fost inspirată poate fi ilustrat prin textul epigrafei romulense CIL, III, 1591: *Soli invicto Mithraeafara Solis*.

³³ CIL, III: 1013, 1107, 1111, 7952; A. Buday, Dolg., IV, 1928, p. 300;

C. Daicoviciu, AISC, I, 1932, p. 84; O. Floca, „Materiale”, I, 1953, p. 757.

³⁴ C. Daicoviciu, „Dacia”, VII–VIII (1937–1940) 1941, p. 306, nr. 4.

³⁵ CIL, III, 7662.

³⁶ D. Radu, „Apulum”, IV, 1961, p. 103, nr. 10.

³⁷ I. I. Russu, „Sargetia”, V, 1968, p. 87 și urm.

³⁸ CIL, III, 879; I. I. Russu, „Materiale”, VI, 1959, p. 877, nr. 9.

Principalele informații din conținutul inscripțiilor sînt menționate în tabelul-anexă, ele constituind izvorul fundamental pentru abordarea întregii problematice. Pentru întregirea diferitelor aspecte ale răspîndirii lui Sol în Dacia au fost menționate și produsele ceramice și gliptice cu iconografia lui Sol.

Tipare sau medalioane de ceramică de tipul „*médailon d'applique*” au fost descoperite la Tibiscum³⁹, Ilișua (?)⁴⁰, Romula⁴¹ și Locusteni (jud. Dolj)⁴². Tot de la Romula provine și un opaiț cu bustul radiat al lui Sol⁴³. Pe tiparul de la Tibiscum apare una din variantele reprezentării lui Sol în *quadrigă*. Zeul, văzut din față, are bustul dezgolit și capul încununat cu raze. În mîna stîngă ține biciul și în dreapta globul. Quadriga este văzută în plan, iar caii în poziție rampantă sînt dispuși simetric cîte doi în stînga și dreapta quadrigii.

Pe medalionul de la Locusteni, Sol în *quadrigă* apare în profil cu cei patru cai în fața quadrigii, imagine răspîndită și atestată mai timpuriu. Pe medalionul de ceramică de la Romula apar de asemenea Sol și *quadriga* în profil. Starea de conservare a piesei este relativ bună și se poate distinge cu certitudine mîna în care Sol ține biciul, o parte a *quadrigii* și, foarte clar, cei patru cai. Ceea ce ridică însă valoarea medalionului fragmentar romulens este faptul că Sol în *quadrigă* este încadrat de zodiac. S-au păstrat mai bine semnele pentru zodiile Fecioarei, Leului și Racului. Prezența *quadrigii* cu Sol în centrul celor 12 constelații zodiacale arată că cele înfățișate pe modestul medalion de la Romula simbolizează mai mult decît mișcarea aparentă a sferei cerești, prezentînd soarele ca centru al universului. Ofensiva pentru înfăptuirea monoteismului solar desfășurată pe plan politic, filosofic și religios are în secolul al III-lea momente de amplitudine maximă. Imagini similare, dar cu Sol reprezentat ca pe medalionul de la Tibiscum, înconjurat de sem-

³⁹ Informație prof. M. Moga. Un medalion asemănător reprezentării tibiscense a lui Sol în *quadrigă* a fost găsit la Barboși-Galați, — cf. S. Sanie, „Danubius”, II—III, 1969, p. 81.

⁴⁰ V. Christescu, *op. cit.*, p. 68, pl. III, fig. 1.

⁴¹ I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes*, p. 15.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ D. Tudor, *OltR*³, p. 91, fig. 20/1.

Templul zeului Baalshamin din Palmira

Ruinele Palmirei

nele zodiacale sînt cunoscute în diferite transpuneri plastice. Între cele mai celebre menționăm zodiacul lui Ptolemeu cunoscut prin copii medievale aflate acum între manuscrisele de la Vatican⁴⁴ și mozaicul din sinagoga de la Beth-Alpha⁴⁵.

Tiparul fragmentar de la Ilișua (?) reprezintă foarte probabil bustul lui Sol încununat cu raze. Derivat din compoziția circulară greacă clasică și elenistică, medalionul a fost creat pentru multe obiecte de la kylix-uri pînă la monede⁴⁶. Tehnica vaselor cu reliefuri de aplicat a cunoscut o deosebită înflorire în Gallia pe valea Rhônului, unde în secolul al III-lea e.n. erau însemnate centre de fabricație⁴⁷. Dealtfel numărul medalioanelor descoperite în Gallia este cel mai mare și continuă să crească⁴⁸. Vasele cu medalioane sau medalioanele puteau fi puse pe altare cu ocazia unor sărbători ca *ex-voto*-uri sau ca ofrande⁴⁹.

Gliptica Daciei cunoaște trei piese cu Sol în quadrigă. Două geme provin de la Romula⁵⁰ iar a treia a fost relativ recent descoperită în mormîntul cu inscripție gnostică de la Dierna⁵¹. Pe cele două geme de la Romula, tipul reprezentării este apropiat de imaginea lui Sol pe medalioanele de ceramică de la Romula și Locusteni. Pe prima gemă

⁴⁴ Trebuie amintită și prezența lui Mithras înconjurat de semnele zodiacale. F. Cumont, *Mithra*, DA, III, p. 1952, fig. 5092. Basorelieful de la Sidon; L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden, 1968, p. 45 și urm.

⁴⁵ I. Sukenik, *Sinagogue of Beth-Alpha*, p. 54, fig. 9.

⁴⁶ Cl. Grandjouan, *Athenian Agora*, VI, *Terracottas and plastic lamps of the Roman period*, Princeton, New Jersey, p. 31.

⁴⁷ J. Déchelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, Paris, 1904, p. 237.

⁴⁸ A. Audin și P. Quoniam, „Gallia”, XXI, 1962, p. 111; F. Benoit, „Gallia”, XXII, 2, 1964, p. 589; A. Bruhl, „Gallia”, XXII, 2, 1964, p. 414; P. Wuillemier și A. Audin, *Les médailles d'applique gallo-romain de la Vallée du Rhône*, Ann. de l'Univ. de Lyon, fasc. 22/1952; A. Audin, A. Blanc și A. Dumoulin, „Cahiers Rhodaniens”, 7, 1960.

⁴⁹ Apariția acestor tipare și medalioane, trei din cele menționate aici, inedite la data redactării, reliefează și dezvoltarea producției ceramicii decorative în Dacia. Într-un studiu apărut în perioada antebelică, A. Alföldi, *Tonmodel und Reliefmedalions aus den Donauländern*, DissPann, 2, nr. 10 (= „Laurae Aquincenses”, I, 1938, p. 326) din Dacia erau citate doar 3 exemplare. Numărul lor a ajuns acum la 11 piese cu tematică de o mare diversitate. G. Popilian, Gh. Poenaru-Bordea, SCIVA, 24, 2, 1973, p. 239.

⁵⁰ D. Tudor, „Apulum”, VI, 1967, p. 217, nr. 37 și p. 221, nr. 52.

⁵¹ D. Bene, A. Șchiopu, ActaMN, XI, 1974, p. 116, fig. 2.

apare Sol în quadrigă în profil spre dreapta cu protoma încunată cu 7 raze. Zeul, nud, ține hățurile în mâna dreaptă și biciul în stînga. Cele două stele cu 7 raze, plasate deasupra și dedesubtul cailor, au fost interpretate ca simboluri pentru Phosphoros și Hesperos. A doua gemă romulensă nu mai are semnele care marchează limitele presupusei curse diurne a astrului ceresc. În sfîrșit reprezentarea lui Sol pe gema de la Dierna este asemănătoare cu cea de pe tiparul de la Tibiscum, diferențele fiind datorate în principal unor stîngăcii în execuție. Imaginile lui Sol pe monede sînt considerate în general a fi izvorul de inspirație pentru reprezentările zeului pe medalioane, în glicptică sau pe mozaicuri. Sol în quadrigă înfățișat ca pe tiparul de la Tibiscum și pe gema de la Dierna este cunoscut prin monedele emise în timpul lui Septimius Severus⁵² și Caracalla, pentru a fi mai frecvente în vremea împăraților Gordianus III, Aurelianus și Probus⁵³.

3. Textul unor inscripții cuprinde și specificarea funcției sau profesiei dedicanților. Între cei care au închinat altare lui Sol sînt atestați importanți demnitari ai provinciei: Q. Caecilius Laetus (1), C. Caerellius Sabinus (3) și Q. Marcus Victor Felix Maximilianus (5) *guvernatori*; M. Cocceius Genialis (12) și P. Aelius Hammonius (10) *procuratores*. Alții au o condiție socială relativ modestă: militari cu grade mici; liberti; persoane cu diferite funcții în viața culturală. Cei doi militari sînt: Aurelius Montanus (13) *miles* din *legio V Macedonica* de la Potaissa și P. Atr(ius) Marcellinus (19) *decurio* în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, dacă admitem emendarea inscripției de la Tibiscum (Pl. II/5; III/2; IV/2; VII/2).

C. Iulius Omucio (15) *libertus* și *actor* dedică altarul către Sol Invictus, *pro salute* C. Iuli Valentini (16). Fostul său stăpîn era *conductor salinarum*⁵⁴. Un alt libert, după nume P(ublius) Ael(ius) Euphorus (20), înalță din temelii un templu lui *Deus Invictus*. Altarul cu inscripția care-l menționează pe Euphorus a fost descoperit în satul Șoimușul Mureșan

⁵² H. Mattingly și E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, IV, Londra, 1968, p. 67.

⁵³ H. Seyrig, „Syria“, XVII, 1937, p. 45.

⁵⁴ C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 151 citește *c(onductor)* în loc de *c(urator)* ca în lectura lui Buday.

(jud. Hunedoara) și, după presupunerea editorului inscripției, provine de la Micia ⁵⁵.

C. Iulius Valens (4), conform inscripției de pe altarul găsit la Șard în apropiere de Apulum, este *haruspex coloniae* și *antistes huiusce loci* ⁵⁶. Personajul mai este cunoscut și prin închinările către *Venus Victrix* și *Virtus romana* ⁵⁷. Formula *antistes huiusce loci*, neîntilnită în alte epigrafe, a fost interpretată ca un indiciu că altarul se afla într-un templu. Semnificația principală a lui *antistes* este *sacerdos* dar există texte literare conform cărora un *antistes* poate avea o funcție apropiată de un *haruspex* ⁵⁸. Oricum, atribuțiile lui C. Iulius Valens sînt documente interesante relative la sincretismul religios de la Apulum.

Un Valerius Valerianus (17) omonim cu cel din inscripția de la Ceanu Mic este cunoscut dintr-o inscripție de la Aquileia ca *signifer* în legiunea a XIII-a Gemina ⁵⁹. Omonimii foarte probabil să nu fie identici. Între dedicanți sau cei menționați în inscripții este o singură femeie: Pullaiena Caeliana (6), soția lui Q. Marcius Victor Maximillianus *legatus Augusti leg. XIII Gem.* Inscripția de la Slăveni (21) pusă de *ala I Hispanorum* ar fi singura dedicație colectivă.

Se constată că primul loc între dedicanții către *Sol* este deținut de militari, unii cu cele mai înalte funcții în ierarhia provinciei. Faptul acesta confirmă sprijinul oficial acordat pentru răspîndirea zeului solar și într-o perioadă anterioară domniei lui Elagabal.

4. Originea etnică a dedicanților, așa cum poate fi stabilită după analiza antroponimelor din epigrafe, evidențiază prezența unui număr însemnat de italici și a altor persoane romanizate după nume (1; 3—7; 8; 11—13; 15—19) cu sau fără (13—17) *tria nomina*. De remarcat că între antroponimele orientale există un singur nume sirian, teoforicul Αβεδαλλάθ (2) 'ED 'LT, în traducere „slujitor al (zeiței) Allath“, zeiță

⁵⁵ I. I. Russu, „Sargetia“, V, 1968, p. 87.

⁵⁶ Idem, SCIV, 18, 1, 1967, p. 178, ultima publicare cu starea actuală a inscripției, inclusiv aderarea la lectura *huiusce* în loc de *huiusque*.

⁵⁷ CIL, III, 1115.

⁵⁸ TLL, II, Lipsiae, 1906—1908, col. 184—186: FEST 229, *prophetas...* *Iulius nominat antistes fanorum oraculorumque interpretes.*

⁵⁹ CIL, V, 808 (= O. Ianovitz, *Il culto solare nella „X Regio“, Milano*, 1972, p. 44, nr. 85).

echivalată la Palmira cu Athena⁶⁰. În aceeași grupă de orientali ar putea fi eventual incluși Aelius Iulius (14) cu numele format din două *gentilicia* romane și Septimius Antiochianus (18). Cognomenul lui P. Aelius Hammonius (10), derivat de la numele zeului Amon, este frecvent, cu câteva secole înaintea cuceririi Daciei, în onomastica grecilor din Egipt, de unde s-a răspândit și în alte provincii romane. Pentru demnitarul din Dacia, cognomenul nu mai indica decât o origine greco-orientală foarte îndepărtată⁶¹. În sfârșit, un nume grecesc are libertul Euphorus ajuns la o stare prosperă care-i permite ridicarea unui templu.

Tabloul originii etnice a dedicacțiilor înfățișează aportul modest al elementelor orientale sau greco-orientale la răspîndirea cultului lui *Sol Invictus* în Dacia.

5. Unele inscripții conțin elemente utile pentru o datare certă sau aproximativă. Cea mai timpurie epigrafă menționează refacerea templului lui *Sol Invictus* de la Apulum pe cînd era *legatus Augusti* al legiunii a XIII-a Gemina, C. Caerellius Sabinus, adică în anii 182—185⁶². Alte două inscripții prin care sînt cunoscuți Q. Marcus Victor Felix Maximilianus și C. Cocceius Genialis datează foarte probabil din anii domniei comune a lui Septimius Severus și Caracalla⁶³. Din grupul inscripțiilor în care apar demnitari ai Daciei, cea mai tîrzie, cu P. Aelius Hammonius, datează din timpul domniei celor doi Philippi (247—249), cum considera C. Daicoviciu la publicarea epigrafei⁶⁴ sau din anii altor domnii comune ulterioare, după opinia lui A. Stein, care la fel ca toți cercetătorii anteriori considera pe P. Aelius Hammonius

⁶⁰ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 7; A. Caquot, „Syria“, XXXIX, 1962, pp. 238—239; S. Sanie, „Dacia“, XIV, 1970, p. 235.

⁶¹ Colegul I. Piso a avut amabilitatea de a ne comunica emendarea în ultimul rînd al inscripției: *V(ir) E(gregius)* în loc de *I(unior)*. După opinia D-sale, inscripția din Dacia indică o treaptă anterioară magistraturii în Moesia, concluzie inclusă apoi în studiul din „Dacia“, N.S., XX, 1976, pp. 251—257.

⁶² A. Stein, *Die Reichsbeamten*, p. 115.

⁶³ *Ibidem*, p. 114 și 115.

⁶⁴ C. Daicoviciu, AISC, I, 1932, p. 84.

menționat în Dacia drept fiu al procuratorului Moesiei⁶⁵. Emendarea relativ recentă a inscripției a clarificat situația⁶⁶.

Inscripția de la Cășei, fragmentară și cu abrevieri mai puțin obișnuite, ar putea fi ultima epigrafă închinată lui Sol⁶⁷. Faptul că unul din dedicanții către Sol, L. Domitius Primanus, are același *praenomen* și *nomen* cu Aurelianus poate fi de asemenea întâmplător. Se remarcă, așadar, că toate inscripțiile databile sînt anterioare sau ulterioare perioadei de domnie a lui Elagabalus.

6. Templele lui Sol Invictus s-ar afla conform atestărilor epigrafice la Apulum, cel refăcut pe cînd era *legatus Augusti* C. Caerellius Sabinus (183—185 e.n.) și la Micia (?) cel construit de libertul P(ublius) Aelius Euphorus. Nu sînt cunoscuți prin inscripții sigure și explicite preoții zeului. Pe inscripția de la Cigmău, unde în r. 4 nu apare nici un *V* cum se menționează la publicare⁶⁸, n-ar fi exclus ca *S* să fie abrevierea lui *sacerdos* și nu din obișnuitul *VSLM*.

Cu o singură excepție, inscripția lui P. Aelius Hammonius, Sol cu diferite formule consecratoare apare separat. Cum s-a remarcat la publicare, textul inscripției este o expresie a sincretismului epocii⁶⁹. *Sol Invictus* apare alături de *Iuppiter*, *Iunona*, *Consentes dii*, *Salus*, *Fortuna redux*, *Apollo*, *Diana Victrix*, *Nemesis*, *Mercurius*, *Hercules*, *Aesculapius*, *Hygeia*. O situație asemănătoare se constată și într-o altă inscripție cu Sol⁷⁰.

Faptul că religia este inseparabilă de elementele vieții politice, sociale și economice ale Imperiului roman a fost

⁶⁵ A. Stein, *Die Reichsbeamten*, pp. 81—82.

⁶⁶ I. Piso, „Dacia”, N.S., XX, 1976, pp. 251—257.

⁶⁷ CIL, III, 828. O emendare a acestei inscripții datorată lui I. Piso, AIIA, Cluj, XIX, 1976, p. 262 ar scoate inscripția din grupul dedicațiilor către *Sol Invictus*, incluzînd-o între cele dolicheniene. Subscriind la toate celelalte substanțiale modificări, considerăm totuși că [*Deo S*]ol(i) rămîne la fel de verosimil ca [I O M D]ol(icheno).

⁶⁸ O. Floca, „Materiale”, I, 1953, p. 757.

⁶⁹ C. Daicoviciu, AISC, I, 1932, p. 84 (= *Dacica*, p. 203).

⁷⁰ G. H. Halsberghe, *op. cit.*, p. 147, nr. 2 (= *Corpus Inscriptionum Rhenarum*, nr. 51).

subliniat adeseori de istoricii religiei romane⁷¹. Sînt puține însă momentele în care această constatare devine atît de evidentă ca în perioada domniei lui Elagabalus și Aurelianus, principalii dar nu singurii propagatori ai lui *Sol*. Prezentarea separată de Mithras a documentelor epigrafice și iconografice privitoare la *Sol* oglindește modul în care acest fenomen asociat și cu o pronunțată tendință de solarizare a altor divinități s-a manifestat în Dacia. Cu toate dificultățile și riscurile, considerăm utilă încercarea de separare a dedicațiilor către cele două divinități, ea slujind intenției de a ilustra și posibila prezență a zeului solar sirian într-o epocă în care mithraismul cucerea tot mai mulți adepți.

⁷¹ J. Beaujeu, *La religion romaine*, p. 22.

TABELUL REPREZENTĂRIILOR LUI SOL ÎN QUADRIGĂ

Nr. crt.	Tipul obiectului	Material	Dimensiuni	Locul descoperirii	Locul publicării	Locul depozitării
1	medalion	ceramică	D. 8 cm	Tibiscum	inedit	Muzeul Banatului Timișoara
2	medalion	ceramică	D. 5,7 cm	Romula	inedit	Muzeul de istorie a R.S.R.
3	medalion	ceramică	D. 7,5 cm	Locusteni (jud. Dolj)	inedit	Muzeul de istorie a Olteniei- Craiova
4	medalion	ceramică	fragm.	Ilișua ?	V. Christescu, <i>Viața ec. în Dacia romană</i> , p. 68, pl. III/1	Muzeul de istorie al Transilva- niei. Cluj-Napoca
5	gemă	cornalină	14 × 19 mm	Romula	„Apulum”, VI, p. 217	Col. Dr. St. Niculescu-Bucu- rești
6	gemă	matostat	9 × 16 mm	Romula	„Apulum”, VI, p. 221	Muzeul de istorie Caracal
7	gemă	iaspis	19 × 26,1 mm	Dierna	ActaMN, XI, p. 116	Liceul „Ștefan Plavăț”- Orșova

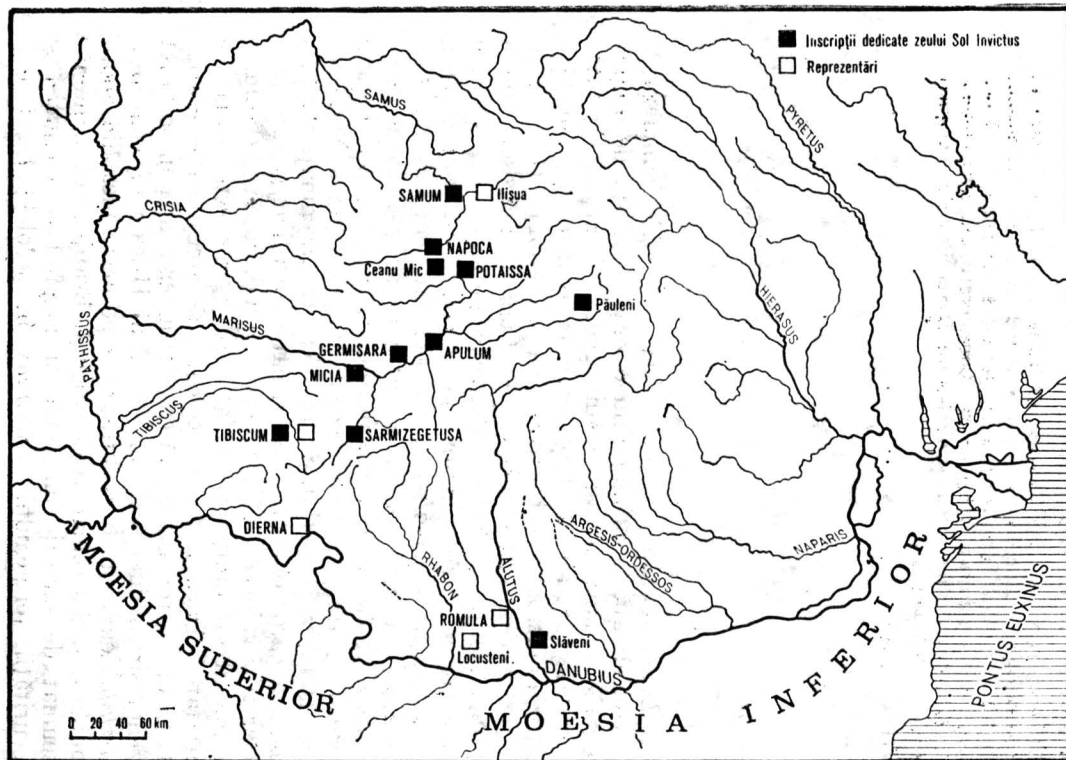
TABEL
cu inscripțiile dedicate lui Sol

Nr. crt.	Numele dedicantului	Locul descoperirii	Locul publicării			Datare	Funcția sau profesia	Origine
			CIL, III	Verma- seren CIMRM	Altă publicație			
1	Q. Caecilius Laetus	Apulum	1013	1969	—	sec. II – III	legatus Augusti leg. XIII Gem.	roman
2	Αβεδάλλαθ	Șard	1107	1999	StCom 12, p. 61, n. 19	—	—	sirian
3	C. Caerellius Sabinus	Șard		1968	—	183 – 185	legatus Augusti leg. XIII Gem.	roman
4	C. Iulius Valens	Șard	1114	1998	—	—	haruspex coloniae et antistes	roman
5	Q. Marcus Victor Felix Maximilianus	Șard	1118	1952	—	Sept. Severus-Caracalla	legatus Augusti leg. XIII Gem.	roman
6	Pullaiena Caeliana	Șard	1118	—	—	Sept. Severus-Caracalla	soția precedentului	roman

7	P. Marcius Victor Maximillianus	Şard	1118	—	—	Sept. Severus-Ca- racalla	flul prece- denţilor	roman
8	L. Val(erius) Felix	Şard	—	—	„Dacia“, VII-VIII, p. 306, n. 4	—	—	roman
9	—	Şard	—	1961	„Apulum“, IV, p. 103, nr. 10	—	—	roman
10	P. Aelius Hammonius	Ulpia Traiana Sarmizege- tusa	—	—	AISC, I, p. 84	247—249 sau post	procurator Augustorum duorum	greco- oriental
11	L. Domitius Primanus	Ulpia Traiana Sarmizegetu- sa	7952	2148	—	—	—	roman
12	M. Cocceius Genialis	Napoca	7662	1916	—	Sept. Severus- Caracalla	procurator provinciae Daciae Porollissensis	roman
13	Aur(elius) Montanus	Potaissa	879	1929	„Apulum“, VI, p. 184	Post 169	miles legi- onis V Macedonica	roman
14	Ael(ius) Iulius	Germisara	—	—	„Materiale“, I, p. 757	—	—	oriental?

nr. crt.	Numele dedicantului	Locul descoperirii	Locul publicării			Datare	Funcția sau profesia	Origine
			CIL, III	Verma- seren CIMRM	Altă publicație			
15	C. Iulius Omucio	Păuleni (jud. Har- ghita)	—	2011	Dolg., 1928, p. 300, <i>Dacica</i> , p. 151	—	libertus actor	roman
16	C. Iulius Valentinus	Păuleni (jud. Har- ghita)	—	2011	—	—	stăpinul preceden- tului	roman
17	V(alerius) Va(lerianus)	Ceanu Mic (jud. Cluj)	—	—	„Materiale“, VI, p. 877	—	—	roman
18(?)	S[e]pt(imius) Antiochian(us)	Cășei	828	—	—	—	—	oriental?
19	P. Atr(ius) Marcell(inus)	Tibiscum	—	—	<i>Lapidarul</i> , p. 23, nr. 9	—	militar	roman
20	P(ublius) Ael. Euphorus	Șoimușul Mureșan	—	—	„Sargetia“, V, p. 87	—	libert	grec

Răspindirea cultului divinităţii Sol Invictus în Dacia
<https://biblioteca-digitala.ro>

DEUS AETERNUS

I. Esența doctrinei divinității *deus Aeternus* și răspîndirea cultului acestui zeu în Imperiul roman.

II. Propagarea lui *deus Aeternus* în Dacia. Localitățile în care au fost descoperite monumente cu inscripție dedicate zeului: 1. Apulum; 2. Ulpia Traiana Sarmizegetusa; 3. Micia; 4. Ampelum; 5. Tibiscum; 6. Germisara; 7. Sighișoara. Considerații asupra epitetelor lui *deus Aeternus* întîlnite în epigrafele din Dacia. Profesia și originea etnică a dedicantilor.

III. Concluzii

I. *Deus Aeternus*, divinitate cu o teologie complexă, a fost considerată în primul rînd o zeităte celestă de origine orientală, siriană sau din mediu geografic sirian. Cu toate că studiile care au ca obiect divinitatea *deus Aeternus* sînt relativ numeroase, echivalarea cu un anume Baal sirian rămîne în continuare incertă. F. Cumont îndeosebi, după o primă lucrare în 1888¹, a revenit periodic asupra temei „zeilor eterni”, adăugînd noi sugestii constatările anterioare, fără a considera vreodată rezolvată problematica lui *deus Aeternus*. Savantul belgian admitea că apariția noțiunii de *eternitate divină* s-ar datora caldeenilor, observatori ai cerului și stelelor care, remarcînd constanța evoluției siderale, au ajuns la ideea perpetuității lor. Cei mai însemnați Baalini sirieni, a căror doctrină s-a format sub influența directă a astrolatriei caldeene, căpătau epitetul de „stăpîn al cerului”; „stăpîn al eternității”; „cel al cărui nume este lăudat în eternitate”. Dacă noțiunea teologică de eternitate este atestată în lumea romană odată cu pătrunderea mai importantă a zeilor sirieni începînd din secolul al II-lea e.n., concepția *Aeternitas* cunoaște o evoluție care pornește încă din epoca republicană. S-a remarcat de către J. Beaujeu² că un număr însemnat de factori contribuie la răspîndirea confuziei și obscurității termenului *Aeternitas* în secolele I—II e.n.

¹ F. Cumont, RA, XI, 1898, p. 184 și urm.

² J. Beaujeu, *La religion romaine*, p. 141.

Dintre factorii citați menționăm: a) eterogenitatea elementelor componente; b) evoluția sinuoasă a noțiunii de „eternitate” luată în sine, ca obiect politic sau geografic; c) atribut al suveranilor; d) eternitatea atemporală cu toate sensurile ei etc.³ Se constată o schimbare a semantismului lui *Aeternitas* din epoca republicană pînă la pătrunderea *Aion*-ului mithraic, căruia adoratorii i se adresează ca unei incarnări a lumii și a timpului etern, entitate imuabilă care garantează puterea Romei și durata misterior⁴. Menționarea evoluției semantice a termenului *aeternitas*, a cîtorva din sferele de manifestare politică, cum ar fi *Roma aeterna* sau din domeniul cultural, este desigur utilă și ea reliefează incontestabil influența cultelor orientale. *Aeternus* sau *deus Aeternus* este însă atestat epigrafic numai odată cu secolul al II-lea e.n. Cercetările actuale caută să stabilească apartenența, atributele esențiale ale zeului, precum și unele aspecte ale cultului lui *deus Aeternus* așa cum rezultă din materialele recent descoperite. Se constată că epitetul *Aeternus* este alăturat îndeosebi unor divinități care s-au identificat cu zeii sirieni: *Iuppiter*, *Sol*, *Apollo*, *Silvanus* ș.a.

Noțiunea de *deus Aeternus* este corelată factorului primar, *principium mundi*, pe care unii filosofi îl plasau în afara timpului. Așa cum observa F. Cumont, teoriile lor n-au pătruns în conștiința populară, pentru popor zeii erau totdeauna frumoși, viguroși și puternici⁵. Preoții sirieni au propagat noțiunea de *zeu fără început și fără sfîrșit*, contribuind paralel cu prozelitismul iudaic la încercarea de a da autoritate dogmei religioase. Baalimii sînt universalii cum sînt eterni, puterea lor fiind fără limită în spațiu și timp. Aceste idei sînt incluse în textele semite ale unor inscripții prin epitetul „MR 'LM'”, a cărui semnificație și traducere poate fi „stăpîn al universului” dar și „stăpîn al eternității”. Titlul acesta este atribuit la Palmira unui „zeu anonim” echivalat și cu *Baalshamin*, un Baal al cerului⁶.

³ *Ibidem*, p. 143.

⁴ H. Sasse, art. *Aion*, în *Reallexikon für Antike und Christentum* (hrsg. Theodor Klauser), Leipzig, 1943, p. 193 și urm.

⁵ F. Cumont, *Les religions orientales*, p. 192.

⁶ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 306.

În cercetările speciale sau ocazionale se constată încercări de echivalare a lui *deus Aeternus* cu alte divinități. *Deus Aeternus* prezintă unele asemănări cu Θεός Ὑψιστος, cu *Yahwe* iudaic care are adeseori acest substitut sau epitet⁷ și în sfârșit cu noțiunea similară din zervanismul persan. Pentru fiecare din aceste trei principale ipoteze au fost aduse argumente dar nu a existat o opțiune unică. A. Reinach și-a exprimat adevărată ipoteza conform căreia *Aeternus* combinat cu *deus* sau *numen* era o divinitate orientală deosebită, comparabilă cu *Caelus aeternus* al mithraismului⁸. O lucrare de excepție asupra lui Mithras datorată lui L. A. Campbell⁹ oferă într-adevăr sugestii interesante și pentru chestiunile referitoare la *deus Aeternus*¹⁰. *Deus Aeternus* apare adeseori în lucrarea lui Campbell¹¹, trebuie subliniată însă prezența sa ca termen de comparație, ca o denumire latină convențională care înglobează și atributele lui *Aion-Saeculum-Kronos-Ianus* etc. Analizele din cartea lui Campbell nu se referă în primul rând la Baal-ul celest sirian, cel care fusese ipotetic echivalat cu *deus Aeternus*, zeu căruia îi sînt consacrate un număr însemnat de inscripții din cîteva provincii romane. Noul apelativ cuprinde esența lui Zervan, zeu al eternității și destinului, focului inițial, zeu al cerului, părinte al zeilor, început al tuturor lucrurilor lumii, al elementelor sale.

Prezența și alăturarea lui *Sol* și *Luna* pe majoritatea reprezentărilor mithraice exprimă eternitatea, una din calitățile divine ale lui Mithras. Această reunire a astrilor care marchează succesiunea constantă a zilei și nopții, emblema timpului fără început și fără sfârșit, a fost remarcată cu aceeași semnificație și pe plăcile triunghiulare dolicheniene. L. A. Campbell arată că a ales acest nume *deus Aeternus*, pentru că *aeternitas* ca și grecescul *aion* implică amîndouă noțiunile viață și timp, fără a conține referiri precise la un

⁷ A. Marmorstein, art. *Gott*, în *Enc. Jud.*, V, col. 568.

⁸ A. Reinach, „*Revue des Idées*”, 15 oct. 1912, p. 26.

⁹ L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden, 1968 (ÉPRO).

¹⁰ Către această interpretare, mai ales cu implicațiile ei în iconografie, gravitează și recenta prezentare a zeului datorată lui D. Isaac, „*Apulum*”, IX, 1971, pp. 537–546.

¹¹ L. A. Campbell, *op. cit.*, pp. 15, 21, 47, 87, 335, 348 ș.a.

element anume cum ar fi apa sau piatra. Campbell face o amplă descriere a iconografiei zeului cu simbolurile *Timpului* fără început și fără de sfârșit¹². Iconografia Aion-ului mithraic, cunoscută prin mai multe reprezentări, este imaginea unui zeu cu corp uman și cap de leu, avînd două sau mai multe perechi de aripioare pe șolduri. Pe corpul zeului este încolăcit un șarpe. Numărul spiralelor, patru sau șapte, este și el interpretat în mod diferit. Există și idoli cu chip uman ai *Timpului infinit* care înghite totul. Între aceștia am menționat cel descoperit la Janiculum, în zona templelor siriene¹³. Fiecare amănunt al acestei figuri, elementele între care sînt plasate, toate sînt corelate ideii de continuitate și eternitate. Discuțiile asupra apartenenței lui *deus Aeternus* continuă să fie foarte animate fără să se fi ivit documente hotărîtoare, apte a transforma una din ipotezele amintite în certitudine. În sprijinul unei atribuirii de esență mithraică s-a pronunțat M. J. Vermaseren cu prilejul analizei inscripției magice și reprezentării de pe o plăcuță de aur din categoria acelor *lamellae aureae* cunoscute în special în grupul sectelor orphice¹⁴. O poziție moderată față de această echivalare au adoptat R. L. Gordon¹⁵ și R. E. Witt¹⁶. Dar nici una din aceste reprezentări nu poartă inscripția *deus Aeternus* și după opinia noastră zeii amintiți nu sînt identici. Influența mithraismului în cultele siriene a fost menționată și în cazul lui *Iuppiter Dolichenus* și mai ales la *Sol Invictus*. Sînt atestate desigur și influențe din direcția inversă — astrolatria caldeeană în mithraism. *Deus Aeternus* ca Baal sirian rămîne deocamdată un zeu aniconic. Există pe o inscripție din Dacia¹⁷ o reprezentare dar semnificația ei, vom avea prilejul să vedem, exprimă doar un atribut al divinității.

Deus Aeternus apare așadar fără echivalent sigur atît în inscripțiile grecești cît și în cele siriene sau palmiriene, dacă nu admitem similitudinea sa cu Θεός "Υψιστος, Baalshamin și succesorul său „zeul anonim de la Palmira“. Apare la Roma și în mai multe orașe din Italia, în Gallia,

¹² *Ibidem*, p. 348.

¹³ V. von Graeve, *JDAI*, 87, 1972, p. 315, fig. 1 și 2.

¹⁴ M. J. Vermaseren, în *Mithraic Studies*, II, p. 456.

¹⁵ R. L. Gordon, în *Mithraic Studies*, I, p. 215.

¹⁶ R. E. Witt, în *Mithraic Studies*, II, p. 487.

¹⁷ *CIL*, III, 7880.

Mauretania, Numidia¹⁸, Pannonia, Moesia începînd cu secolul al II-lea e.n., epocă de importante schimbări în viața religioasă a Imperiului. Cunoscutul savant francez M. Leglay consideră că în provinciile nord-africane dedicațiile: *deo Aeterno* sau *deo magno Aeterno* s-ar raporta la *Saturnus* și nu la un zeu sirian¹⁹.

II. În Dacia, provincie cucerită și colonizată în această perioadă, *deus Aeternus* cunoaște o răspîndire notabilă, altarele închinat acestui zeu fiind atestate în 7 orașe ale Daciei superioare.

1. Cele 10 inscripții de la **Apulum** care conțin vocabula *aeternus* sau numele întreg al zeului pot fi grupate astfel: a) Două epigrafe în care *aeternus* este considerat epitet al lui Iuppiter optimus maximus²⁰; b) O inscripție fragmentară din care se mai păstrează doar literele [*Ae*]terno²¹; c) Șapte inscripții în care numele zeului este scris *deus Aeternus* sau *Aeternus*²².

a) Dedicanții menționați în cele două inscripții ale acestei grupe sînt: T. Flavius Flavianus *Aug(ustalis) mun(icipii) S(eptimii) A(puli) et dec(urio) coll(egii) fabr(um)* împreună cu familia și C. Iul(ius) Valentinus *IIII vir(alis) primus annualis mun(icipii) Sep(timii) Apul(i) et patr(onus) coll(egii) fab(rum)*. Un omonim, posibil același cu C. Iulius Valentinus din inscripția menționată cu acest prilej, apare și în alte două epigrafe²³. Atît T. Flavius Flavianus cît și C. Iulius Valentinus sînt persoane cunoscute în viața social-economică și culturală de la Apulum.

¹⁸ F. Cumont, art. *Aeternus* (deus), în RE, I, col. 696—697.

¹⁹ Leglay, *Sat. afr.*, p. 127.

²⁰ CIL, III, 1082—1083.

²¹ CIL, III, 7738.

²² CIL, III, 988, 990, 7736—7737; E. Zefleanu, „Apulum”, II (1943—1946) 1946, p. 98, fig. 2 și p. 99, fig. 3; V. Wollmann, *ActaMN*, VII, 1970, pp. 165—166. Am inclus și această ultimă inscripție în grupa c, deoarece *IOM* este o completare a textului pe fragmentul distrus. O lectură *Deo Aeterno* este la fel de verosimilă.

²³ CIL, III, 1338 și Dolg., Szeged, 1928, p. 300.

c) Dedicantii cunoscuți din textele inscripțiilor grupei a treia sînt: L. Aquila Ambrosius²⁴, Ul(pius) Proculinus²⁵, Ael(ius) Gal(l)icanus²⁶, Clodia Maxima și Flavia Valeria²⁷, C(aius) Bet(ulo) sau Bet(ius) Galato²⁸ și C(aius) Iul(ius) Diocletianus²⁹.

Textele unor inscripții conțin și indicații privitoare la profesia și poziția socială a dedicantilor. Ulpius Proculinus este *speculator leg(ionis) XIII G(eminae) Gordianae*; Aelius Gallicanus *re[(eranus)] ex b(ene) f(iciario) co(n)s(ularis)* iar Caius Iulius Diocletianus este dedicantul apulens cu o poziție socială deosebită: *eq(uo) p(ublico) dec(urio) et augur col(oniae) Sarmiz(egetusae), dec(urio) col(oniae) Apul(i) patronus causerum*³⁰. În sfîrșit, dintr-un *titulus operis publici* pus cu prilejul refacerii din temelii a unui *tabularium*, aflăm că dedicantul, al cărui nume ne rămîne necunoscut, era *centurio leg(ionis) XIII G(eminae)*.

În ceea ce privește originea etnică trebuie remarcat că majoritatea dedicantilor de la Apulum au nume romane: C. Iulius Diocletianus, L. Aquila Ambrosius, Ulpius Proculinus, Clodia Maxima și Flavia Valeria. Lipsa celor *tria nomina* poate fi pentru ultimii și indiciu al originii peregrine. Aelius Gallicanus are nume celtic iar C. Betulo Galato poate fi microasiatic³¹.

Din textul unor epigrafe pot fi relevate elemente utile cunoașterii unor aspecte ale doctrinei și cultului zeului. *Virtutes* din textul altarului închinat de L. Aquila Ambrosius nu se referă la sensul comun al cuvîntului. Argumentația lui F. Cumont la întregirea cunoscutei inscripții dolicheniene apulense se baza și pe epigrafa cu *Virtutibus dei aeterni*. *Virtutes* erau considerate, cum s-a amintit, forțele care servesc ca intermediar între zeu și lume, cu ajutorul cărora zeul

²⁴ CIL, III, 988.

²⁵ CIL, III, 990.

²⁶ CIL, III, 7736.

²⁷ CIL, III, 7737 și Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 743 E la (sic!) Valeria; Inf. prof. I. I. Russu, Fla(via) Valeria. N-ar putea fi total exclusă și o scriere mai puțin obișnuită pentru [A]EL(I)A.

²⁸ E. Zefleanu, *op. cit.*, p. 99.

²⁹ *Ibidem*, p. 98.

³⁰ În legătură cu atribuțiile acestei ultime funcții N. Gostar, „Materiale”, II, 1956, p. 632 și urm.

³¹ L. Zgusta, *KIAPN*, p. 123, § 167.

guvernează oamenii și lucrurile³². Din textul altei inscripții aflăm că Ulpius Proculus a refăcut din temelie (de la pământ) fântâna lui *Aeternus* din porunca zeului Apollo. Fântâna era probabil la templul zeului *Aeternus* și trebuie eventual corelată unor momente din desfășurarea cultului. Consemnarea faptului că Ulpius Proculus a refăcut fântâna „ex iussu dei Apollinis“ nu este surprinzătoare, deoarece Apollo, care era considerat și zeu al Soarelui, poate fi rezăsit și în alte inscripții ale zeilor sirieni.

În dedicația către *Aeternus* gravată pe coloana înălțată de Caius Iulius Diocletianus, zeul primește epitetele *sanctissimus* și *pientissimus*. *Sanctus* (grecescul ἅγιος) sau superlativul acestuia este atestat în mod curent în secolele II—III e.n. mai ales la divinitățile de origine orientală³³ și se consideră că exprimă puritatea rituală sau spirituală. Treptat majoritatea zeilor au fost împodobiți cu acest epitet care-i aureola. Ca epitet al divinității este însă întâlnit foarte rar *pientissimus*, superlativul adjectivului *pius*. Singura inscripție din Dacia apropiată ca sens este cea din templul zeilor palmirieni de la Ulpia Traiana³⁴. Inscripția apulensă, la fel ca cea de la Sarmizegetusa, consemnează aceeași direcție de desfășurare a pietății: *pietas deorum erga homines*. Într-o notă densă, Arthur Betz releva menționarea acestui tip de *pietas* în conținutul celebrei inscripții de la Ulpia Traiana³⁵. Pentru analogii savantul vienez apelează la textul unor inscripții funerare, la poezia latină citind îndeosebi *Aeneida*, epigrafa apulensă descoperită în urmă cu trei decenii fiindu-i necunoscută.

Între inscripțiile cu indicii cronologice, de amintit cea în care legiunea a XIII-a Gemina are epitetul *Gordiana*³⁶ sau altele în care găsim mențiunea unui *Augustalis municipii Septimii Apuli*³⁷, ultima indicând o perioadă cuprinsă

³² F. Cumont, *Revue Phil.*, XXVI, 1902, p. 9.

³³ *Deus sanctus Malagbel* (CIL, III, 7955); *deus sanctus Baliddir* (CIL, VIII, 19122—19123); *dea Sancta Caelestis* și *sanctissima Caelestis* (CIL, VIII, 8433 și 22686).

³⁴ CIL, III, 7954.

³⁵ A. Betz, în *Omăgiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, pp. 33-36.

³⁶ CIL, III, 900.

³⁷ CIL, III, 1082.

de la Septimius Severus la Decius cînd municipiul a devenit Colonia Nova Apulensis.

Una din rarele inscripții votive datorate numai unor femei este cea în care apar Clodia Maxima și Flavia Valeria ³⁸, cu toate că la cultele orientale accesul femeilor inclusiv la funcțiile sacerdotale era mai direct și obișnuit.

2. Inscripțiile **Ulpiei Traiana Sarmizegetusa** în care-i prezent *Aeternus* pot fi împărțite în trei grupe: a) *Aeternus* apare alături de *Iuppiter optimus maximus* ³⁹ — semn al identificării celor două divinități sau ca epitet al zeului suprem; b) Dedicățiile aparțin exclusiv lui *deus Aeternus* ⁴⁰; c) *deus Aeternus* este însoțit de *Iuno* și de *angeli* ⁴¹.

a) Dedicanții celor trei inscripții sînt: Fl(avius) Bellicus, a cărui închinare este făcută *pro salute Ianuari Aug(usti) (vernae sau servi) ex arcario* și a soției sale Vitia Threpte; Q. Atius Anthimus *Aug(ustalis) col(oniae)* și T. Fl(avius) Aper, *scriba coloniae*, binecunoscut și prin alte inscripții ⁴². Alături de numele de factură romană, fără a echivala cu o certă origine romană: Flavius Bellicus, T. Flavius Aper și Ianuarius, întîlnim și altele grecești sau cu cognomina de această origine: Q. Atius Anthimus și Vitia Threpte. Se poate constata că dedicanții sau cei în cinstea cărora au fost înălțate altarele lui *deus Aeternus* au funcții și poziții sociale diferite.

b) Cele două inscripții către *deus Aeternus* sînt datorate lui Aur(elius) Marinus Marini (filius) *vexillarius collegii fabrorum* ⁴³ și Herennius Gemellinus *v(ir) e(gregius) procurator Daciae Apulensis* împreună cu soția sa Aelia Saturnina și fiii Herennius Super Saturninus și Herennius Ursus.

Personajele ambelor inscripții mai sînt menționate și în alte epigrafe din Dacia. Așa cum aflăm dintr-o inscripție de la Ampelum, Aurelius Marinus este și *sacerdos Iovis Dolicheni*. Inscripția de la Ulpia Traiana este printre documentele citate de F. Cumont pentru a argumenta strînsa

³⁸ CIL, III, 7737.

³⁹ CIL, III, 7912—7914.

⁴⁰ CIL, III, 7900 și 7901.

⁴¹ B. Jánó, ArchÉrt, XXXII, 1912, p. 401.

⁴² CIL, III, 1512 și 7917.

⁴³ CIL, III, 7900.

apropiere dintre Iuppiter Dolichenus și *deus Aeternus*⁴⁴, cum arată și originea siriană a dedicantului și zeilor cărora le-a închinat altarele.

În ceea ce privește dedicația lui Herennius Gemellinus, ea se adaugă acelor documente care arată că *deus Aeternus* avea aderenți și în rîndurile celor cu importante funcții în viața provinciei. Herennius Gemellinus, cunoscut și prin alte două inscripții⁴⁵, a deținut funcția de *procurator provinciae Daciae Apulensis* în timpul domniei comune a lui Septimius Severus și a celor doi fii ai săi Caracalla și Geta, deci în perioada 198—209 (211 ?)⁴⁶.

Placa votivă închinată lui *deus Aeternus* datează din deceniul amintit. Gentiliul Herennius este etrusc și se poate deduce așadar că Herennius Gemellinus a fost un roman din Italia.

c) Textul dedicației datorate lui M. Procilius Aphrodisius *Aug(ustalis) col(oniae)* împreună cu soția Seximia Hermione și fiica sa Procilia: *deo Aeterno et Iunoni et angelis* continuă să fie, la peste șase decenii de la descoperire, o inscripție cu conținut unic. Care sînt elementele ce conferă epigrafei din capitala Daciei o valoare singulară în analiza unor interesante probleme ale istoriei religiilor? Ar fi de relevant îndeosebi trei aspecte: este singura inscripție din Imperiul roman în care *deus Aeternus* apare alături de *Iuno*; este unica mențiune epigrafică a lui *deus Aeternus* alături de *angeli* și conține singura mențiune a îngerilor în textele votive ale Daciei romane.

Prin faptul că există o inscripție cu o *dea Aeterna*⁴⁷, descoperirea unei epigrafe cu o zeiță paredră este mai puțin surprinzătoare. În ultimă instanță *deus Aeternus* pare a fi un Baal sirian și această *Baalat*, *Iuno in interpretatio romana*, ar putea fi eventual *Dea Syria-Atargatis* care are și atribute celeste. Pentru aceeași echivalare ar pleda unele nume și

⁴⁴ F. Cumont, RA, XI, 1888, p. 189. De asemenea, pentru partea finală a inscripției aflată într-o stare precară F. Cumont propune: *Fa[us]ti[no] et Ruf[ino]*] *col(n)s(ulibus) dedit dica]vit*, lectură care ar fixa inscripția la anul 210 e.n.

⁴⁵ CIL, III, 1625 și ArchÉrt, XXXII, 1912, p. 51.

⁴⁶ A. Stein, *Die Reichsbeamten*, pp. 61—63.

⁴⁷ CIL, VIII, 336.

epitete pe care le are zeița în numeroase dedicații ale triadei heliopolitane.

Unele elemente referitoare la *deus Aeternus* pot fi sugerate și de epigrafa descoperită la Intercissa ⁴⁸ dedicată lui *Deus Aeternus pro salute d(omini) n(ostri) Severi Alexandri* de către Cosmius, *pr(ae)positus st(ationis), spondilla synagog(ae) Iud(a)eorum*. În primele secole ale erei noastre au loc încercări de modificare, de adaptare a religiei iudaice ⁴⁹ concomitent cu pătrunderea unor credințe iudaice în numeroase culte. AngelolatRIA iudaică a fost adeseori ținta atacurilor literaturii creștine. Una dintre problemele în disputa dintre principalele secte ale iudaismului din sec. I e.n.: fariseii și saduheii, a constituit-o și cea referitoare la îngerii, a căror existență era negată de saduhei ⁵⁰. Sincretismul religios dominant în această perioadă ar fi putut genera o situație în care apariția unei inscripții ca cea din capitala Daciei să se datoreze și unor influențe iudaice ⁵¹. Echivalarea cu Yahwe nu poate fi o ipoteză exclusivă deoarece *deus Aeternus* este însoțit de Iunona iar îngerii sînt menționați și în epigrafe dedicate altor divinități. Noțiunea de zeu unic care nu poate fi cunoscut, prin esență inaccesibil și care comunică cu umanitatea prin intermediul mesagerilor, al îngerilor, nu era cu totul străină păgînismului. Dealtfel, în afara inscripției de la Ulpia Traiana, mai sînt cunoscute epigrafele de la Viminacium, în Moesia Superior către *Dis Angelis* ⁵² și cea de la Ostia *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) angelo Heliopolitano* ⁵³. După I. Lévy acest epitet sugerează caracterul psychopomp al lui Baal din Heliopolis ⁵⁴ iar F. Cumont considera că *Iuppiter Angelus* adorat de sirienii de la Ostia corespunde lui Malachbelus al cărui nume înseamnă „mesager al zeului Bel”. Descoperirile epigrafice din întreg Im-

⁴⁸ A. Scheiber, *Corpus Inscriptionum Hungarice Iudaicarum*, Budapesta, 1960, nr. 1; F. Fülep, *ActaArch*, XVIII, 1966, pp. 93–98; CIL, III, 10321.

⁴⁹ B. S. Wittmayer, *A Social and Religious History of the Jews*, II, New York-Londra, 1952, p. 23.

⁵⁰ M. Simon, *CRAI*, 1971, p. 120.

⁵¹ C. Daicoviciu, *AISC*, I, 1932, p. 86.

⁵² JŌAI, VIII, 1905, Bblt, p. 9, nr. 11; despre îngerii, cf. D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, pp. 281–283.

⁵³ CIL, XIV, 24 = ILS 4294.

⁵⁴ I. Lévy, „Rev. et. juives”, XIII, 1901, p. 258. Apud R. Dussaud, *RE*, VIII, col. 56.

periuł concordă în a consemna apariția tîrzie a lui *deus Aeternus*. În templele Siriei, în secolele II—III e.n., se ajunsese la o teologie savantă, la o noțiune mai înaltă asupra divinității. Divinitatea era considerată ca o putere eternă, omnipotentă, incognoscibilă, avînd rezidența dincolo de sfera stelelor.

Acest zeu avea nevoie de intermediari pentru a comunica cu oamenii — de mesageri — care au denumiri diferite în diverse credințe. Alături de zei demiurghi erau imaginați și îngeri demiurghi. După unele concepții antice sufletul era considerat de esență divină, căzut din cer în materie și introdus în corp în momentul nașterii. În aceste credințe, îngerii îi însoțeau pe oameni în cele mai importante momente ale vieții. Îngerii erau însărcinați cu coborîrea sufletelor către pămînt și tot ei, în doctrina imortalității celeste, aveau un rol psychopomp, serveau ca ghizi ai morților pe noile tărîmuri.

Iuppiter Heliopolitanus a primit epitetul *angelus*, pentru că astrul de zi este, după credința siriană, cel care atrage sufletele la cer. În afara inscripțiilor de la Viminacium și Ostia, îngerii mai apar pe un număr de inscripții grecești alături de *Theos Hypsistos*, divinitate care prezintă multe elemente comune cu *deus Aeternus*⁵⁵, și în cultul lui *Sabazios*.

Alături de teologia iudaică, o influență puternică în aceeași direcție a putut s-o exercite mazdeismul persan, magul Histanes dînd nume de îngeri și arhangheli spiritelor care prezidau cele 8 sfere ale planetelor. Aceste manifestări substituie *Amshaspanidele* zoroastrismului, în număr de 6 sau 7, îl ajută pe Ormuzd să guverneze lumea. Sub ei, geniile inferioare izedes (*yazatas*) s-au putut transforma în îngeri⁵⁶. Așa cum s-a remarcat omul organizează uneori cerul după imaginea pămîntului și în credința achemenidă zeul suprem era ca un rege, cu demnitari, curieri etc. Deși nu au fost descoperite deocamdată inscripții cu angeli în *mithraea*, influența mazdeismului în cultul îngerilor este considerată ca foarte probabilă.

Dedicanții cunoscuți prin tabla votivă de la Ulpia Traiana, M. Procilius Aphrodisius care îndeplinește funcția de *Augus-*

⁵⁵ Mesnil du Buisson; *Les tessères*, p. 305 și urm.

⁵⁶ F. Cumont, RHR, 72, 1915, p. 163.

talis coloniae și soția sa Seximia Hermione, au nume grecești, deci și o posibilă origine greco-orientală.

Adăugirea titlului de *metropolis* la numele *Ulpiei Traiana Sarmizegetusa*, constatată începînd cu domnia lui Severus Alexander (222—235)⁵⁷, oferă un termen *post quem* pentru datarea inscripției.

În sfîrșit, cuvîntul *colitoribus* de la sfîrșitul inscripției nu este o simplă mențiune a locuitorilor⁵⁸, ci a unei confrerii religioase. *Colitoribus* derivă de la *cultor* sau *colitor*, scrierea cu *o* în loc de *u* și cu *i* fiind frecventă. Menționarea unor *cultores dei Iarchiboli*⁵⁹ de ex., cunoscută pe o inscripție din Africa, al lui Mithras, I. Heliopolitanus sau a altor divinități sugerează posibilitatea unei situații similare, normale în cadrul inscripției votive de la Ulpia Traiana.

3. Două inscripții de la **Micia** consemnează prezența lui *Aeternus* alături de *Iuppiter optimus maximus*⁶⁰ și *Silvanus*⁶¹.

În prima inscripție completarea *aeternus* era considerată incertă de Th. Mommsen dar foarte probabilă de către F. Cumont care întregește [a]ΕΤΕΡΝΟ⁶². Dedicția aparține lui L. Romul(ius) Quintus a cărui profesie nu este specificată.

Prezența lui *Silvanus* alături de o divinitate orientală nu se află la prima mențiune epigrafică. Am aminti inscripția în care *deus barbarus Silvanus* apare împreună cu *Iuppiter Hammon*⁶³. *Iuppiter Hammon* este o entitate divină, foarte apropiată de Saturnus⁶⁴. O serie de apropieri și atribute esențiale ale lui Saturnus și *deus Aeternus* înscriu epigrafa micienă între documentele care sînt și o mărturie a orientalizării vechiului zeu italic. Dedicantul Quintianus este *dec(urio) alae*, foarte probabil *I Hispanorum Campagonum*⁶⁵.

⁵⁷ C. Daicoviciu, *ActaMN*, III, 1966, p. 154 și n. 6.

⁵⁸ D. Isac, „Apulum”, IX, 1971, p. 539.

⁵⁹ M. Janon, *Bull. Arch. Alg.*, 2, 1966—1967, p. 226 și urm.

⁶⁰ *CIL*, III, 1352.

⁶¹ C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 182, nr. 4.

⁶² F. Cumont, *RA*, XI, p. 186.

⁶³ M. Leglay, *Sat. afr.*, p. 242.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 430.

⁶⁵ C. Daicoviciu, *Dacia*, p. 182.

4. În documentele epigrafice de la **Ampelum**, centru important pentru cultul lui Iuppiter Dolichenus, *deus Aeternus* este atestat în două inscripții.

Epigrafa gravată pe fusul de coloană pe care Callistus *Aug(usti) n(ostri) (verna) disp(ensator)* o dedică lui *Iuppiter optimus maximus*, zeul suprem al panteonului roman, are epitetele *aeternus* și *conservator*⁶⁶. Cel de-al doilea epitet *conservator* este și el cunoscut între epitetele lui Iuppiter Dolichenus⁶⁷ și ale altor divinități orientale. Callistus, grec de origine, apare și într-o altă dedicație, pe un altar de la Apulum închinat lui *Iuppiter optimus maximus conservator*⁶⁸.

Cealaltă dedicație lui *deus Aeternus* este datorată lui Zmaragdus *Aug(usti) lib(ertus) tab(ularius)*⁶⁹ împreună cu soția Aurelia Urbica și fiica Matrona. Zmaragdus este un nume grecesc și dedicantul pare a fi oriental ca și C. Domitius Zmaragdus *domo Antiochia* dintr-o epigrafă de la Carnuntum⁷⁰, soția și fiica au însă nume romane.

5. La **Tibiscum** *deus Aeternus* apare pe o singură inscripție⁷¹, cea de pe altarul ridicat de [Au]r(elius) Sec[undinus *dec(urio) coloniarum Sarmizegetusae et Napu[ce]nsium* fiului său Marcus Aurelius Secundus *e(ques) [R(omanus) equ]o publico et dec(urio) [col(oniae)] Sarmizegetus(a)e*. Această unică inscripție tibiscensă aduce mărturia aderării unor însemnate personalități prin origine și funcții la cultul lui *deus Aeternus*.

6. De la **Germisara** provin două dedicații către *deus Aeternus*. Prima, publicată în urmă cu peste două decenii⁷², este datorată lui Aurelius Maximus *decurio coloniae, quaestor m(unicipii) Apul(i)*. Aurelius Maximus este cunoscut și prin alte inscripții, una menționând și funcția de *quaestor* pe care a deținut-o împreună cu Ulpius Artemidorus⁷³.

⁶⁶ CIL, III, 1301.

⁶⁷ P. Merlat, *Essai*, p. 116.

⁶⁸ CIL, III, 1085.

⁶⁹ CIL, III, 1286.

⁷⁰ CIL, III, 14359² (= E. Swoboda, *Carnuntum*, Graz-Köln, 1964, p. 127).

⁷¹ CIL, III, 7996.

⁷² O. Floca, „Materiale”, I, 1953, p. 758, fig. 3.

⁷³ CIL, III, 1218.

După situația juridică a celor două așezări romane de la Apulum, inscripția poate fi datată între anii 200 și 250 e.n.

Tot la Germisara a fost descoperită în urmă cu un secol o placă votivă de marmură avînd în centru o coroană cu un vultur cu aripile desfăcute care ține în ghiare simbolul fulgerului (Pl. VI/2). Întreaga scenă este încadrată de o ramă pătrată care are gravată pe latura inferioară textul inscripției, din care aflăm că dedicația către *deus Aeternus* aparține lui C(aius) Iul(ius) Tato. Cum s-a mai amintit cu prilejul prezentării lui Iuppiter Dolichenus, vulturul poate simboliza unul din atributele zeului, zeul însuși, sau poate fi substituit iovian. Vulturul este prezent atît pe monumentele cultelor orientale, mai ales siriene — Iuppiter Dolichenus, I. Heliopolitanus, Turmasgades, Elagabalus⁷⁴, Malachbelus etc., cît și în cultele grecești sau romane. Dacă se admite că suportul vulturului este fulgerul, cele două simboluri ar putea fi substitutul lui Iuppiter. Una din semnificațiile, în general necontestate, ce se atribuie vulturului este aceea că simbolizează caracterul *celest* și nu doar solar al divinității notate în textul epigrafic. În imaginea care însoțește inscripția către *deus Aeternus* de la Germisara vulturul pe fulger este însă încadrat de o coroană care necesită de asemenea a fi explicată în acest context. Coroana este frecventă în viața religioasă și civilă a anticilor. Aveau coroană și victima și sacrificatorul. Coroana depusă pe morminte sau în inventarul funerar se considera că păstrează onoarea pe care defunctul o avea în viață. Erau de asemenea încoronați și cei vii cu merite deosebite și desigur zeii. Unele religii orientale considerau viața o luptă pentru o cauză dreaptă, în care destinul triumfa asupra puterilor răului, surse ale sărăcirii și morții⁷⁵. „Coroana vieții“, „coroana gloriei“ etc., rezervată celor aleși a pătruns în creștinism din credințele păgîne și iudaism. În credințele eschatologice orientale vulturului i se atribuia un rol psychopomp, ceea ce multiplică sensurile pe care le poate avea reprezentarea care însoțește scurta inscripție de la Germisara. Coroana poate fi eventual interpretată într-o accepție apropiată celei de pe

⁷⁴ CIL, VI, 708: *Aquilam Soli Alagabalo*.

⁷⁵ F. Cumont, *ÉtSyr*, p. 65.

monumentele funerare ca o „coroană a nemuririi“⁷⁶, un simbol al victoriei, al persistenței vieții, datorită zeului. Sînt toate elemente care au contribuit desigur la răspîndirea pe care o cunoaște *deus Aeternus* în Dacia. Dedicantul C(aius) Iul(ius) Tato are un cognomen celtic⁷⁷, posibil din zona microasiatică⁷⁸.

7. Un altar votiv descoperit la Sighișoara în preajma castrului de la Podmoale conține o inscripție, păstrată fragmentar⁷⁹, din textul căreia aflăm că altarul pentru zeul *Aeternus* a fost înălțat de către Aur(elia) [G]alba⁸⁰ pentru soțul ei Aurelius Decimus. Cei doi au nume romane, dedicația lor datînd foarte probabil din primele decenii ale secolului al III-lea.

III. *Deus Aeternus* a cunoscut în Dacia o răspîndire însemnată comparabilă între divinitățile siriene cu Iuppiter Dolichenus. Dedicățiile către *deus Aeternus* din Dacia întrec ca număr și varietate epigrafele din oricare provincie a Imperiului. Prezentarea între monumentele zeului sirian și a inscripțiilor de tip *I O M Aeterno* o considerăm în parte justificată, căci nu poate fi total ignorată existența zeului *deus Aeternus* și prin aceasta a unei sincretizări consemnată în inscripții la fel ca în cazul lui *I O M Dolichenus*, *I O M Heliopolitanus* etc. Mai ales că redus doar la valoarea unui epitet al lui Iuppiter, *aeternus* nu apare înainte de semnalarea epigrafică a zeului *deus Aeternus*, adică în secolul al II-lea al erei noastre.

Numărul însemnat de atestări epigrafice al lui *deus Aeternus* poate fi explicat prin schimbările care au avut loc în religia Imperiului la începutul secolului al II-lea e.n., considerat ca moment crucial în istoria religiilor⁸¹, perioadă care coincide cu cucerirea și colonizarea Daciei.

Între dedicanții din Dacia ai lui *deus Aeternus* nu lipsesc persoane de origine siriană sau greco-orientală: Aurelius Marinus, Caius Betulo sau Bet(ius) Galato, Vitia Threpte,

⁷⁶ Idem, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942, p. 409; M. du Buisson, *Les tessères*, p. 549.

⁷⁷ Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1728.

⁷⁸ L. Zgusta, *Die Pers. gr. St.*, p. 305, § 603.

⁷⁹ CIL, III, 6258.

⁸⁰ Prof. I. I. Russu consideră mai verosimil [G]alba decit, [I]alba.

⁸¹ J. Beaujeu, *La religion romaine*, p. 17.

Q. Atius Anthimus, M. Procilius Aphrodisius, Seximia Hermione, Zmaragdus, Callistus. Se cuvine a fi relevate constatările că doar Aurelius Marinus are nume sirian, iar în ansamblu *orientalii* sînt mai puțin numeroși decît ceilalți dedicanți. De asemenea, cu excepția epigrafei lui M. Procilius Aphrodisius, nu s-ar putea spune că inscripțiile de pe altarele înălțate de orientali prezintă mai multe elemente care să contribuie la cunoașterea cultului divinității *deus Aeternus*.

Dedicanții sînt recrutați din pături sociale diferite: sclavi, liberi, persoane cu diverse însărcinări în cadrul unor *collegia* sau cu funcții culturale dar și personalități ale provinciei ca Herennius Gemellinus, Aurelius Secundinus, Marcus Aurelius Secundus, C. Iulius Diocletianus. Ar mai fi de semnalat faptul că pînă în prezent răspîndirea lui *deus Aeternus* este atestată numai în Dacia Superioară cu toate că elemente siriene au existat și în Dacia Inferioară. Un număr de 5 inscripții au fost gravate pe coloane, altare rotunde, mai apropiate de betyl-ul sirian. În sfîrșit, de menționat două antroponime cu aparente legături cu problemele expuse: Aurelius Eternalis pe două inscripții, de la Potaissa⁸² și Apulum⁸³, iar un Ianuarius Agathangelos apare pe o inscripție de la Sarmizegetusa⁸⁴.

Deus Aeternus se adaugă desigur celorlalte culte orientale, unele atestate încă în urmă cu trei secole în religia romană. Zeul venea cu o teologie savantă, ca o divinitate eternă, omnipotentă și incognoscibilă. Atîta timp cît nu au fost descoperite dovezi hotărîtoare pentru o atribuire mithraică, *deus Aeternus* alături de Theos Hypsistos reprezintă în Dacia un însemnat pas spre monoteism, fiind zeul cel mai apropiat prin atribute de dumnezeul iudaic și creștin⁸⁵.

⁸² CIL, III, 12545.

⁸³ CIL, III, 979.

⁸⁴ CIL, III, 1504.

⁸⁵ S. Sanie, in *Hommages à Maarten J. Vermaseren*, III, Leiden, 1978, pp. 1092—1115.

THEOS HYP SISTOS ŞI IUPPITER EXSUPERANTISSIMUS

I. Cultul lui Θεός Ὑψιστος în secolele II—III e.n. şi răspîndirea lui în Dacia. 1. Ulpia Traiana Sarmizegetusa, singurul oraş al Daciei cu dedicaţii către Θεός Ὑψιστος; 2. Consideraţii asupra epitetului ἐπήκοος; 3. Tabla votivă fragmentară; 4. Epigrafa de la Mytilene a unui personaj originar din Ulpia Traiana.

II. Inscripţia de la Apulum către Iuppiter Exsuperantissimus.

I. Unul din vechile epitete ale lui Zeus, ὕψιστος, a căpătat îndeosebi în lumea semitică o importanţă particulară începînd cu epoca elenistică. Pe teritoriul Siriei au fost descoperite mîini votive cu inscripţiile Θεῷ Ὑψιστῶ la Beirut, iar altare cu epigrafe închinat acestui zeu cîteva la Damasc şi foarte multe la Palmira¹. În inscripţiile bilingve greco-palmiriene pentru Ζεὺς ὕψιστος καὶ ἐπήκοος, corespondentul în textele semitice este: „Acest nume să fie binecuvîntat în veci“, „Bunul şi îndurătorul“ etc. Prin Theos Hypsistos a fost designat în unele traduceri ale *Bibliei*, Yahwe. De asemenea, cum s-a menţionat în textul referitor la *deus Aeternus*, sirienii aveau un Baalshamin, „stăpîn al cerului“, în care se îmbinau influenţele astrolatriei caldeene şi ale mazdeismului persan. Theos Hypsistos a fost considerat dreptat un zeu omnipotent, conducător al lumii, zeu care stă în cea mai înaltă dintre sfere. Rezidenţa divinităţii supreme era plasată aşadar în regiunea cea mai înaltă a lumii, cea mai depărtată de pămînt, deasupra planetelor şi stelelor fixe. Aceasta exprima Theos Hypsistos, epitet şi substituit care se aplica atît Baalimilor sirieni cît şi lui Yahwe².

¹ F. Cumont, RE, IX, 1914, col. 442; J. G. Février, *La religion*, pp. 122—123; H. Seyrig, „Syria“, XIV, 1933, p. 15 şi urm.; *ibidem*, p. 248: „în cultele zeului anonim, bilingvele—aproximativ 15—îl numesc Ζεὺς ὕψιστος ἐπήκοος.

² F. Cumont, *Les religions orientales*, p. 190; A. Marmorstein, in *Enc. Jud.*, V, col. 568 şi 570.

Răspîndirea pe care a cunoscut-o Theos Hypsistos e pusă şi pe seama propagării acestei divinităţi prin evreii din Diaspora, de prozeliţi şi semiprozeliţi ³.

În provinciile occidentale Theos Hypsistos este în general echivalat cu *Iuppiter Summus exsuperantissimus*. Cultul lui *Theos Hypsistos*, divinitate a cărei răspîndire este atestată în Siria, Egipt, Africa, Phrygia, Bithynia, Paphlagonia, Pontus şi alte provincii microasiatice, Bosporus, Grecia continentală şi mai ales în insule, Moesia, Thracia, la Roma ⁴, a avut unele particularităţi în aproape fiecare provincie amintită.

Toate cele trei dedicaţii către Zeùs sau Θεός "Υψιστος provin de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, iar dedicaţia de la Mytilene este datorată unui fost *decurio* în capitala Daciei. În urmă cu peste 4 decenii regretatul profesor C. Daicoviciu menţiona că în privinţa sincretismului Ulpia Traiana oferă unul din exemplele cele mai grăitoare ⁵. Prin numărul templelor şi al cultelor celebrate, capitala Daciei era cel puţin egală centrului politic, militar, economic şi cultural de la Apulum. Unele divinităţi orientale, ne referim în primul rînd la cele palmiriene, sînt mai numeroase la Ulpia Traiana. Inscripţiile din Ulpia Traiana oglindesc *toate* cultele şi tendinţele evoluţiei religiei din Dacia, epigrafele cu Θεός "Υψιστος fiind în această privinţă edificatoare.

1. Din cele trei dedicaţii, două sînt altare cu inscripţie şi una tablă votivă.

Din textul primei inscripţii aflăm că dedicanţii sînt Aelius Apol(l)inarius *procurator Augusti Daciae Apulensis* şi soţia sa Maxima ⁶ (Pl. VII/3). Nu avem alte informaţii asupra acestui Αἴλιος Ἀπολινάριος cu toate că a

³ Idem, RE, IX, 1914, col. 445 şi 449; J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire romain*, I, Paris, 1914, pp. 254, 274—276; Em. Condurachi, ED, IX, 1940, pp. 2—5.

⁴ Roberts C., Th. C. Skeat şi A. D. Nock, HTR, XXIX, 1, 1936, p. 56; W. Blawatski et G. Koschelenko, *Le culte de Mithra sur la côte septentrionale de la Mer Noire*, Leiden, 1966, p. 8 şi urm.; D. M. Pippidi, StCl, XII, 1970, pp. 174—175, n. 15.

⁵ AISC, I, 1, 1932, p. 81; H. Ingholt, „Berytus”, III, 1936, p. 104.

⁶ C. Daicoviciu, ACMIT, IV (1932—1935), pp. 409 şi 392, fig. 38; I. I. Russu, StCom, 12, 1965, pp. 53—54, nr. 6, fig. 6.

deținut amintita funcție, consemnată în textul inscripției printr-un corespondent grec ἐπίτροπος⁷. Relativ recent a fost descoperit un altar cu inscripție în care este menționat M. Aurelius Apollinaris, procurator financiar al Daciei Apulensis⁸. Prin textul inscripției nou descoperite dispunem și în Dacia de transliterarea latină a cunoscutului antroponim grecesc Ἀπολλινάρις⁹. Cognomenul Apollinaris întilnit în textul inscripției de pe un bust funerar de la Palmira a fost interpretat ca reprezentând o traducere a numelui Barnebo¹⁰ dar situația nu poate fi considerată identică cu a dedicantului de la Ulpia Traiana. Într-un amplu studiu asupra lui Zeus Hypsistos¹¹, analizând toate documentele epigrafice dedicate acestei divinități, autorii prezintă și unele observații privind cronologia inscripțiilor. Astfel ei consideră că forma Ζεύς ὕψιστος este mai timpurie decât Θεὸς ὕψιστος¹² cu toate că ele coexistă. Pe teritoriul întregului Imperiu, pentru o epocă ce începe din secolul II î.e.n., concluziile studiului sînt desigur foarte utile și ar putea avea pentru epigrafele din Dacia cel puțin o valoare relativă. Inscripția lui Aelius Apollinarius și a soției sale Maxima ar putea fi așadar mai timpurie.

2. Cea de-a doua epigrafă închinată lui Θεὸς ὕψιστος însoțit de același epitet ἐπήκοος are ca dedicantă pe Αἰλία Κασσία, al cărei nume este format din două gentilicia romane¹³ (Pl. VII/4). În legătură cu antroponimul Κασσία (sau Cassia), în afara numelui roman a fost relevată și posibilitatea unei apartenențe orientale. Κασσία înseamnă scorțișoară în arameană și numele plantei este același și în limbile greacă și latină¹⁴. De remarcat de asemenea că altarul are o dedicantă. În ambele epigrafe zeii sînt însoțiți de epitetul ἐπήκοος, epitet reîntilnit în epigrafele din Imperiu la diferiți

⁷ TLG, III, col. 1864 Ἐπίτροπος are între semnificațiile principale și pe aceea de procurator.

⁸ M. Bărbulescu, ActaMN, X, 1973, pp. 173—179.

⁹ W. Pape, Wörterbuch der griechischen Eigennamen, I, Braunschweig, 1863—1870, p. 107.

¹⁰ H. Seyrig, „Syria“, XIV, 1933, p. 161.

¹¹ Roberts C., Th. Skeat și A. D. Nock, HTR, XXIX, 1, 1936, pp. 39—88.

¹² Ibidem, p. 59.

¹³ C. Daicoviciu, AISC, I, 1, 1932, p. 85, fig. 3 a; I. I. Russu, StCom, 12, 1965, p. 54, nr. 7, fig. 7.

¹⁴ S. Sanie, ActaMN, X, 1973, pp. 157—158, n. 88—101.

zei, fără a aparține așadar în exclusivitate lui Θεός Ὑψιστος, grupul acestor Θεοὶ ἐπήκοοι, zei „care ascultă rugăciunea“, fiind mai numeros¹⁵. Epitetul ἐπήκοος era atașat, în Grecia și apoi în alte provincii, mai ales „zeilor vindecători“ sau „salvatori“, îndeosebi grupului Aesculapius, Telesphoros și Hygeia dar și Artemidei, Aphroditei, lui Apollo și Hercules¹⁶. Epitetul, care însoțește de obicei zeii orientali, este atestat mai rar în Grecia propriu-zisă, fiind însă întâlnit pe inscripțiile din insulele egeene care formează o punte între Grecia și Orient; același, în Thracia alăturat zeului-salvator, „zeul cavaler“ și în orașele nord pontice în legătură cu divinitățile sabaziace care au certe relații cu iudaismul¹⁷, mithraismul dar și cu divinitatea supremă locală¹⁸. În secolul I al e.n. epitetul a fost aplicat și dumnezeului israelit, cum arată o inscripție dintr-o sinagogă din Egipt închinată către Θεῷ [με]γαλῷ ἐ[πηκό]ῳ¹⁹. În secolul I și mai ales în secolul al II-lea e.n. epitetul ἐπήκοος pare a fi rezervat cu puține excepții marii divinități a Orientului. În Siria antică, la Beirut, Damasc dar mai ales la Palmira, ἐπήκοος este întâlnit în dedicațiile către „Zeus cel mai înalt“ (Διὶ ὕψιστῳ) echivalat în general cu *Baalshamin*. O serie de inscripții bilingve de la Palmira, datînd din anii 111—268 e.n., dedicate lui Διὶ ὕψιστῳ καὶ ἐπηκόῳ au în textul palmirian LB'L ŠMN RB' WRHMN', adică lui „Baalshamin cel mare și îndurător“²⁰. Corespondentul latin al lui ἐπήκοος, *propitius*, apare pe un altar de la Marsilia dedicat lui Iuppiter Helio-politanus. Într-o inscripție siriană Baalshamin este echivalat direct cu Ζεὺς Οὐράνιος²¹. Extinderea epitetului ἐπήκοος și la unii zei arabi (*Dushares*), la *Hadad* și *Atargatis*²² etc., oglindește ubicuitatea divinităților orientale care „ascultă rugăciunea“. În Dacia, în afara dedicațiilor

¹⁵ O. Weinreich, „Athenische Mitteilungen“, 37, 1912, pp. 1—68.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 7—11 și 13—14.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 27—39.

¹⁸ W. Blawatski — G. Koschelenko, *op. cit.*, p. 9.

¹⁹ CIL, I, 1432.

²⁰ P. Collart, *Mélanges Michalowski*, Varșovia, 1966, p. 326 și urm.

²¹ A.B. Cook, *Zeus*, II, Cambridge, 1925, p. 486; *ibidem*, III, Cambridge, 1940, p. 945.

²² M. Avi-Yonah, *IEJ*, 9, 1, 1959, pp. 1—2.

către Theos Hypsistos, epitetul amintit mai apare pe o epigrafă apulensă închinată lui Aesculapius și Hygiei²³.

3. O placă votivă, din care s-a păstrat doar jumătatea dreaptă, are gravată o inscripție a cărei lectură este încă în bună măsură ipotetică²⁴ (Pl. VII/1). În r.1 un grup de 6 litere despărțite prin puncte ar fi putut reprezenta numele dedicantului Ιατειμ[ος] sau Ι. Ατειμ[ος]²⁵. Nu a fost încă justificată mulțumitor cauza pentru care literele sînt despărțite, astfel că pot fi la fel de verosimile și alte ipoteze²⁶. În r. 2 s-au păstrat doar literele Θεω Y, litere care A. Buday²⁷ și C. Daicoviciu²⁸ au apreciat că nu alcătuiesc în mod sigur Θεῶ ὕ[ψιστω] deoarece nu pot fi excluse completările: ὕ[πην(α)κόω] sau ὕ[παταίω]. Θεὸς ὑπὴ(α)κοός ar avea ca echivalent latin pe *deus exaudientissimus*, epitet ce-l are Nemesis într-o inscripție apulensă²⁹, iar ὑπάτατος apare adeseori ca epitet al lui Aesculapius. Aceste plăci votive erau oferite divinităților, solicitînd în general vindecarea; sînt însă asemenea *ex-voto*-uri adresate unor zei „neîn-zestrați” cu atribute vindecătoare, în rîndul cărora se înscrie și o frumoasă placă votivă închinată Iunonei³⁰. Urechile reprezentate pe altar arată că divinitatea a ascultat rugă-mintea. Acest mod de a ilustra relațiile solicitant-divinitate este atestat pe vechi monumente egiptene³¹, transmițîndu-se și la alte religii orientale. În Dacia reprezentarea urechilor poate fi reîntîlnită pe diverse plăcuțe anepigrafe, precum și pe o inscripție închinată lui Malachbelus, recent descoperită³². În cazul în care considerăm preferabilă lectura Θεῶ ὕ[ψιστω] credem că reprezentarea urechilor suplinește pe această inscripție epitetul ἐπηκοός întîlnit în celelalte două dedicații.

²³ CIG, III, 6815 (CIL, III, 7740 a): I. I. Russu, StCom, 12, 1965, p. 58, nr. 14.

²⁴ A. Buday, Dolg., 1916, p. 35, fig. 5. Text francez, p. 95.

²⁵ I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 178.

²⁶ S. Sanie, ActaMN, X, 1973, pp. 160–161. De remarcat că toate literele pot fi și din alfabetul latin.

²⁷ A. Buday, *loc. cit.*

²⁸ C. Daicoviciu, AISC, I, 1, 1932, p. 85, n. 3.

²⁹ CIL, III, 1126.

³⁰ A. Buday, Dolg., p. 34, fig. 4. Text francez, p. 95.

³¹ A. Erman, *La religion des Égyptiens*, Paris, 1937, p. 175, fig. 53.

³² M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, pp. 41–42.

4. La dedicării lui Θεός ὑπιστος cunoscuți prin cele 3 inscripții din capitala Daciei am putea să adăugăm numele P(ublius) Aelius Arrianus Alexandros βουλευ(τής) Δακίας κολωνείας Ζερμιζεγ[ε]θούσης cunoscut printr-o inscripție descoperită la Mytilene³³. Dedicantul, fost *decurio coloniae Sarmizegetusae*, are un nume grecesc.

Dedicării către Θεός Ὑπιστος: Aelius Apol(l)inarius, Aelia Cassia, Iateimos (sau varianta I(ulius) Ateim(os), P(ublius) Aelius Arrianus Alexandros au nume grecești. Divinitatea venită din lumea greco-orientală mai avea în această fază cea mai mare parte dintre dedicații recrutați din mediu greco-oriental. Se poate presupune desigur că între aderenți au fost și persoane de alte origini, ca de exemplu Maxima, soția lui Aelius Apol(l)inarius. Ca și în alte zone ale Imperiului, promotorii tendințelor către monoteism erau îndeosebi cei originari din centrele unde contactul filosofiei grecești și teologiei orientale fusese direct și mai îndelungat. S-a remarcat că inscripțiile către Theos Hypsistos au fost descoperite mai ales în locurile în care există și mențiunea unor colectivități iudaice, a unor prozeliți sau semi-prozeliți³⁴. Până în prezent în importantul material epigrafic al Daciei romane nu există mențiunea vreunui sinagogi ca în Pannonia, Moesia Inferior sau Moesia Superior. Vestigiile referitoare la prezența unor evrei în Dacia sînt următoarele: o piatră de inel descoperită la Sarmizegetusa cu literele AGLA care ar putea fi interpretate ca inițialele unui celebru pasaj din Psalmi: „Tu ești puternic în veci Doamne“ (TH GYBWR LWLM 'DWNV)³⁵; o placă de ardezie de 14 cm avînd în centru reprezentat un berbec, în dreapta o „stea a lui David“, în stînga un altar cu flacără, 7 capete omenești

³³ A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repectae ad res earundem pertinentes*, Budapesta, 1975, p. 168, nr. 849.

³⁴ F. Cumont, RHR, LXVI, 1912, p. 165 (Articol rezumat). Referindu-se la semnificația lui Theos Hypsistos dintr-o inscripție de la Thyatira în Lydia, scrie următoarele: „C'est le nom sous lequel les colonies iudéo-grecques de la Diaspora et les païens qui avaient plus ou moins adopté leur croyance, désignèrent le dieu d'Israël“.

³⁵ În original: יְהוָה אֱלֹהֵינוּ יְהוָה אֱלֹהֵינוּ. C. Daicoviciu, AISC, II (1933–1935) 1936, p. 194 considera că AGVLA ar putea să fie „greșit interpretat pentru un nume comun ca AQ[U]ILA“.

și inscripția „Judaea”³⁶; mențiunea că un grup de explorați au descoperit într-o mină din Carpați o inscripție ebraică יהוה, adică tetrâgrama pentru Yahwe³⁷. Piesele amintite nu provin din descoperiri arheologice sistematice, au dispărut și nu pot constitui obiectul unor verificări. În onomastica din Dacia există însă câteva antroponime orientale ai căror purtători au fost foarte probabil evrei: Barsimsus Calisthenis originar din Caesarea, cunoscut dintr-o diplomă militară³⁸; Septimia Saba[tia]³⁹ și Aelia Cassia din inscripția amintită mai sus. Faptul că una din fiicele lui Iov se numea KSYH⁴⁰, antroponim care în traducerea grecești devenea Κασσια, că o omonimă este întâlnită în inscripția unor evrei din Pannonia⁴¹, precum și faptul că este dedicantă către Θεός Ὑψιστος ar putea sprijini o ipotetică origine iudaică pentru Αιλία Κασσια. Atestarea zeului în forma greco-orientală numai la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și în forma occidentală doar la Apulum arată propagarea limitată a lui Theos Hypsistos în Dacia romană. În zonele originare Theos Hypsistos a influențat gnosticismul, credință atestată și în Dacia⁴², fiind de asemenea printre zeii care au putut contribui la pregătirea pentru răspîndirea

³⁶ Ziarul „Egalitatea”, 1, IV, 1892. Nu am reușit să verific această informație în revistele maghiare din 1892.

³⁷ Analele Societății istorice „Iuliu Barasch”, II, 1, București, 1888, passim. Articolul lui G. Téglás, *Zsidó nevű vagy jelzésű helyek és régiségek Dácia területéről*, din „Izr. Magyar Irod. Társ. Évk.”, 1909, pp. 114–123 mi-a fost inaccesibil.

³⁸ CIL, XVI, 107; S. Sanie, „Dacia”, XIV, 1970, p. 237.

³⁹ Dolg., VII, 2, p. 73; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 2167; I. I. Russu, AISC, IV (1941–1943) 1944, p. 226. Completarea Saba[tia], nu este desigur obligatorie. Sint cunoscute atât Saba cit și Σαβατις, femininul lui Σαβαταίος și Σαββάτιος care au forme grecești și ebraice ŠBTY (Shabbatai) și fem. SBTYT (N. Avigad, IEJ, 12, 1, 1962). Lucrarea lui V. Tchericover: *The Sambathions*, în *Scripta Hierosolymitana*, I, 1954, pp. 78–98, care presupunem că ar putea conține și elemente referitoare la acest antroponim, nu ne-a fost accesibilă.

⁴⁰ Iov, 42, 14; cf. *infra*, p. 292, dedicația lui P. Aelius Iacobus descoperită la Porolissum.

⁴¹ Z. Kádár, *KlasyrK*, p. 42, n. 1; G. Radan, *ActaArch*, NNV, 3–4, pp. 266–278.

⁴² N. Gostar, L. David, *ActivMuz*, II, 1956, pp. 135–138; D. Bene, A. Șchiopu, *ActaMN*, XI, 1974, p. 115; N. Vlăsa, *ActaMN*, XI, 1974, p. 125.

credinței care în secolele următoare va deveni religia oficială a Imperiului⁴³.

II. În sfârșit, dedicația de la Apulum către *Iuppiter Summus exsuperantissimus* se înscrie printre cele mai interesante inscripții votive ale Daciei⁴⁴. Fragmente din textul epigrafei apulense pot fi regăsite, în forme apropiate, în diferite izvoare literare. Fără a fi doar un nou epitet adăugat la zecile de epitete pe care le cunoscuse deja primul zeu al panteonului roman, *exsuperantissimus* (sau *exsuperatorius*) reflectă tendințele de reînnoire în concepțiile religioase, mai ales cele referitoare la divinitatea supremă. *Iuppiter exsuperantissimus* a fost echivalat cu Θεός Ὑψιστος⁴⁵. Cercetătorii istoriei religiilor în Imperiul roman acordă o importanță deosebită momentului adoptării oficiale a lui *Iuppiter exsuperantissimus*. Se consideră că *Iuppiter exsuperantissimus* ar reprezenta încercarea de realizare a unui compromis în conflictele multisekulare dintre credințele iraționale și gândirea filosofică ce domină o întinsă perioadă istoria religioasă a lumii greco-romane⁴⁶.

Teologia greacă l-a ridicat pe Zeus-Iuppiter de la rolul de *deus primus inter pares* deasupra tuturor, iar astrolatriei orientale îi datorează caracterul cosmic, riguros universal, cu toate atributele care au fost amintite mai sus privind pe Theos Hypsistos. Sub influența conjugată a filosofiei și astrologiei se încearcă schimbarea politeismului clasic și anarhic într-un sistem teologic coerent. Din anii 186—187 e.n. datează monedele cu efigia *Iovi Exsup* iar Commodus împrumută acest epitet către sfârșitul domniei sale. Ultimele decenii ale secolului al II-lea al erei noastre posibil să-i aparțină și dedicația de la Apulum. *Zeul suprem și mai sus de toți, cîrmuitorul lucrurilor divine și umane, arbitru al ursitelor*, cum este definit *Iuppiter exsuperantissimus* în textul epigrafei apulense, poate fi reîntîlnit cu atribute asemănătoare într-o inscripție din Africa⁴⁷ și mai ales în

⁴³ Em. Condurachi, ED, IX, 1940, p. 2: „Il misticismo orientale ha potuto preparare la strada del monoteismo cristiano“.

⁴⁴ CIL, III, 1090.

⁴⁵ F. Cumont, ARW, IX, 1906, p. 323 și urm.; idem, RE, IX, col. 449.

⁴⁶ J. Beaujeu, *La religion romaine*, p. 389.

⁴⁷ ILS, II, nr. 4082: *Iovi optimo maximo, deorum principi, gubernatori omnium rerum coeli terrarumque rectori*.

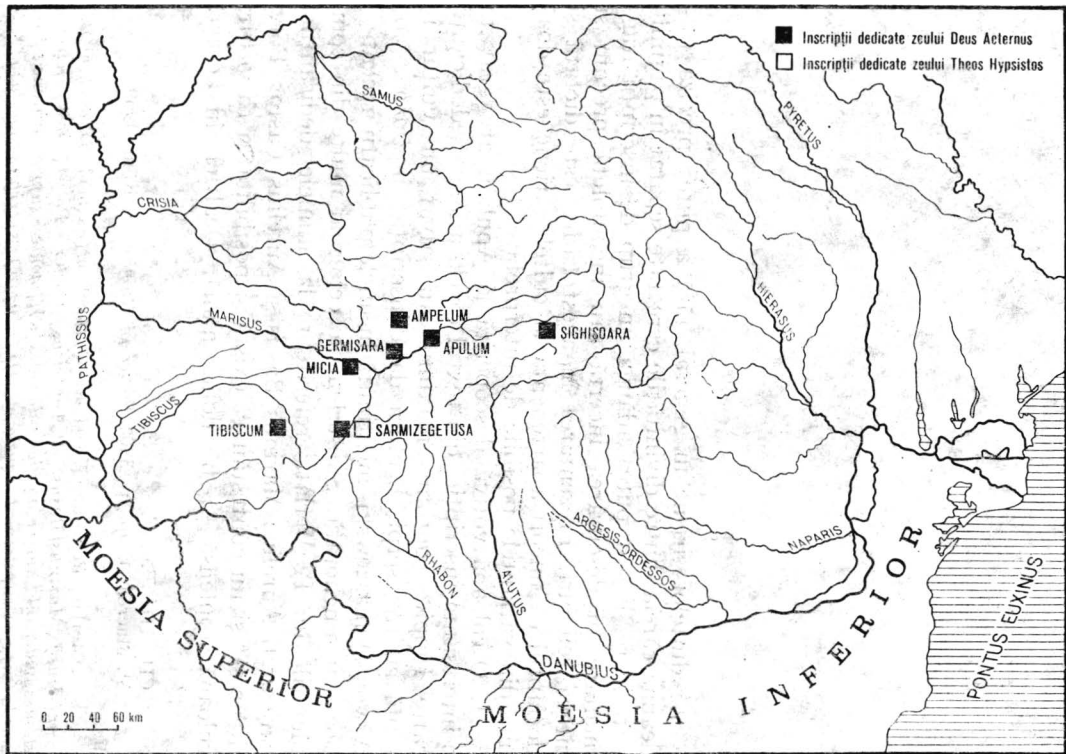
texte literare din care menționăm cele datorate lui Apuleius⁴⁸. Unul din cei mai buni cercetători ai religiei romane în primele secole ale erei noastre consideră că *Iuppiter exsuperantissimus* conduce către un monoteism și subliniază că aspectul filosofic al zeului cosmic estompează uneori urmele originii sale orientale⁴⁹.

Desigur, este necesară o înțelegere nuanțată a semnificațiilor pe care le are zeul, a faptului că identificările vizează mai ales laturile esențiale ale zeului⁵⁰.

⁴⁸ Apuleius, *De mundo*, 27, ed. Goldbacher, p. 126: *Summus exsuperantissimusque divum... si ipse in alto residat altissimo eas autem potestates per omnes partes mundi dispendat... Horum enim cura salutem terrenorum omnium gubernari*. În același sens și pasajul din *De Platone*, I, 12, ed. Goldbacher, pp. 73—4 (apud Merlat, *Essai*, p. 121, n. 3).

⁴⁹ J. Beaujeu, *La religion romaine*, p. 389.

⁵⁰ Am exemplifica prin inscripția: ILS, II, nr. 3094. O dedicație a lui Q. Antistius Adventus lui *IO M summo exsuperantissimo .Soli Invicto, Apolloni, Lunae, Dianae, Fortunae, Marti, Victoriae, Paci*.

Răspîndirea cultului divinităților Deus Aeternus și Theos Hypsistos în Dacia

INSCRIȚII ȘI REPREZENTĂRI CU APARTENENȚĂ SIRIANĂ PROBABILĂ

Credințelor siriene în general, fără a putea preciza totdeauna căreia dintre divinitățile cercetate separat în paginile anterioare, li s-ar putea adăuga un grup de inscripții fragmentare cu descifrarea incertă sau incompletă precum și câteva reliefuri. Prezentarea în acest cadru este dictată și de faptul că uneori apartenența la cultele siriene este doar una din variantele posibile de interpretare.

1. O coloană votivă descoperită la Apulum are gravată o interesantă inscripție, din textul căreia aflăm că dedicanții către Iuppiter optimus maximus au salvat un vultur în luptă cu trei șerpi. Lectura dată inscripției în *Corpus*¹ de A. von Domaszewski, menținută în unele publicații recente², poate fi ameliorată. Subscriem la cele mai multe din completările lui P. Merlat³ referitoare la numele dedicanților care ar fi Aurelius Marinus Basus și Aurelius Castor Polyd(euces)⁴ și nu contestăm că există și posibilitatea ca vestita coloană apulensă să fie dolicheniană. Dealtfel, în această

¹ CIL, III, 7756.

² M. Macrea, *Viața*, p. 340; *Römer in Rumänien*, Köln, 1969, p. 191, F 6.

³ P. Merlat, *Rép.*, nr. 378 *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) [D(olicheno) ?], Aur(elius) Marinus|Basus et Aur(elius)|Castor Polyd(euces) ?|circumstantes,|viderunt numen|aquilae descidis(s)e|monte supra dracone[s]|tres, valida vipe[ra]supstrinxit aquila[m]|Hi s(u)pra s(c)ripti aquila(m) del periculo|liberaverunt|v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuerunt).*

⁴ Preferabilă lecturii din publicațiile amintite *po(n)tem?* *Lydi-*

interpretare prin care textul este corelat cultelor orientale, inscripția intră în contextul preocupărilor lucrării de față. Pentru salvatori, vulturul era un simbol (*numen aquilae*). Vulturul avea multiple semnificații în mediul roman (simbol iovian, însemn al legiunilor romane), fiind totodată și cea mai cunoscută pasăre-simbol în cultele și credințele siriene, așa cum am menționat de altfel cu prilejul analizei propagării în Dacia a zeilor *I. Dolichenus*, *I. Turmasgades*, *Sol Invictus* și *dcus Aeternus*⁵. Pe de altă parte, șarpele deține și el un loc deosebit în mitologia și religia antică. Funcțiile și simbolurile șarpelui în diferite culte și credințe (egiptene, microasiatice, siriene, iraniene, iudaice, grecești sau romane) sînt adeseori cu totul deosebite, de la „principiu al răului” la simbol al reînnoirii, al tinereții veșnice, sugerat de faptul că șarpele își schimbă periodic pielea. În cele mai multe culte orientale șarpele nu este un simbol al forțelor răufăcătoare, terifiante. Dacă în Dacia *lipsesc inscripții* de tipul *Sanctis draconibus*⁶ există însă la Apulum dedicațiile către *Glykon*⁷. O scenă înfățișînd încleștarea între un vultur și un șarpe este atestată pe o reprezentare sabaziacă⁸. Au fost emise diverse ipoteze, atribuindu-se textului inscripției apulense un sens metaforic: lupta dintre vulturul roman și dragonul dacic, altele pe plan mai general — lupta lui Septimius Severus împotriva celor trei adversari ai săi. La cele enumerate trebuie desigur adăugată posibilitatea consemnării unui fapt real care, în credința apulensilor de la începutul secolului al III-lea, lua proporțiile unei minuni datorită simbolului militar și cultural al acvilei.

2. Un monument sculptural fragmentar înfățișînd un vultur și un șarpe, descoperit la Micia, a fost ipotetic încadrat între reprezentările turmasgadiene⁹ (Pl. VI/5).

Simbolistica atît de diversă a vulturului și șarpelui oferă desigur numeroase soluții pentru interpretarea scenei descrise de inscripția de pe coloana de la Apulum ca și pe diferite reprezentări.

⁵ *Supra*, pp. 69, 101, 153.

⁶ CIL, VI, 143.

⁷ A. Culcer, „Apulum”, VI, 1967, p. 613 (CIL, III, 1021 și 1022).

⁸ Ch. Picard, RA, 1961, p. 137, fig. 5.

⁹ C. C. Petolescu, StCl, 17, 1977, pp. 157 — 158.

Confruntarea dintre pasărea rapace și reptilă a constituit un motiv adeseori întâlnit în literatura și arta antică, victoria vulturului fiind interpretată ca o victorie cosmică. Există și alte ipostaze în care apar vulturul și șarpele: a) vulturul cu șarpele în gură, care se presupune că simbolizează conferirea nemuririi de către vulturul ceresc; b) șarpele care se încolățește pe vultur, ilustrarea metaforică a soarelui și rutei pe care o străbate; c) alăturarea și nu confruntarea vulturului și șarpelui. În această ultimă grupă ar fi de menționat o reprezentare de la Porolissum¹⁰ și imaginea centrală din registrul superior al unei geme cu reprezentarea Cavalerilor danubieni¹¹.

Reprezentări sculpturale cu imagini similare celei de la Micia sau avînd la bază o coroană sînt frecvente pe *monumentele funerare siriene*¹². Imagistica sigur turmasgadiană înfățișează deocamdată *vulturul pe un quadruped*, fapt care adăugat elementelor amintite referitoare la confruntarea sau alăturarea vultur și șarpe ne determină să considerăm monumentul micienș mai apropiat de piesele funerare decît o nouă ilustrare a lui *Iuppiter Turmasgades*.

Data fiind întrepătrunderea tematică a inscripției apulense cu reprezentările de la Micia și Porolissum am considerat potrivită descrierea lor succesivă.

3. Revenind la inscripții se impune a ne preciza opinia în legătură cu o altă epigrafă. Un altar aflat într-o stare de conservare precară, văzut la Apulum în 1873 de O. Hirschfeld și O. Bendorf, avea gravată o inscripție care, în lectura lui Th. Mommsen: *Deab(us) Su(rist)*¹³, ar trebui corelată cultelor siriene. Inscripția catalogată între cele dispărute încă în primul deceniu al secolului nostru¹⁴ nu am regăsit-o în colecțiile principalelor muzee din Transilvania. Lipsa

¹⁰ A. Buday, Dolg., 1912, p. 103, fig. 38.

¹¹ D. Tudor, *Corpus monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum*, I (ÉPRO), Leiden, 1969, p. 109, nr. 193, pl. LXXXVIII.

¹² A. Roes, RA, 36, 1950, p. 139. Un monument funerar cu vultur de la Potaissa, fără a-l clasifica astfel, publică I. Téglás, ArchÉrt, 25, p. 45, fig. 1.

¹³ CIL, III, 7748: *Deab(us) Su... |MARC...|Senti|us Ale|xand|ri|v. s.l.m.*; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1243.

¹⁴ G. Téglás, ArchÉrt, XXVI, 1906, p. 322; S. Sanie, SCIVA 3, 1976, p. 101.

de analogii pentru modul în care a fost întregit r. 1 în *Corpus*¹⁵ și necesitatea completării în r. 2 sînt elementele care îndreptățesc și alte ipoteze în lectura textului. Astfel, în afară de *De[ae] B[alti] Su[ri]ae*, care și-ar găsi similitudini într-o inscripție din Pannonia, credem că o rezolvare verosimilă a întregului text poate fi DE [0] B[VS] SV/MAR[I]O, dedicantul fiind *Sentius Alexandri (filius)* și nu: *Marc ... Sentius Alexandri (filius)*? *Iuppiter Bussumarius* mai este cunoscut la Apulum prin două inscripții¹⁶, una din ele menționînd și existența unui templu al lui Bussumarius¹⁷, zeu celtic la origine¹⁸ devenit microasiatic și vehiculat în Dacia de galatieni.

4. Între descoperirile de la Sarmizegetusa care continuă să rămînă parțial enigmatice se înscrie și o epigrafă fragmentară din textul căreia aflăm numele mai multor personaje, unii sau toți preoți, care au înălțat un templu. Rămîne necunoscută tocmai *divinitatea* căreia i s-a ridicat templul. Editorul inscripției menționează ca foarte probabilă o divinitate orientală, avînd în vedere numele celor amintiți în textul inscripției, adăugînd că „după spusale oamenilor“ fragmentul a fost descoperit în colțul de sud-vest al incintei, unde se găsește Dolichenum-ul¹⁹. P. Merlat, admițînd că inscripția nu conține nici o aluzie la Iuppiter Dolichenus, o include totuși între epigrafele cu atribuire dolicheniană posibilă²⁰. Pentru această inscripție fragmentară orice încercare care contribuie la o lectură mai verosimilă a numelor și literelor izolate este deosebit de utilă²¹ (Pl. I/4). Problema centrală, aproape insolubilă datorită stării epigrafei, rămîne încercarea de a stabili cărei divinități aparține dedicația și implicit templul. Printre dificultățile care întîmpină intenția de clarificare trebuie menționate: a) Inscripția nu a fost descoperită cu prilejul unor cercetări arheologice sistematice

¹⁵ CIL, III, 7748.

¹⁶ CIL, III, 1033 și 14215¹⁵; Al. Popa și I. Berciu, in *In memoriam Constantini Daicoviciu*, pp. 316–317.

¹⁷ CIL, III, 14215¹⁵.

¹⁸ H. Zeiss, AISC, II (1933–1935) 1936, pp. 257–258.

¹⁹ C. Daicoviciu „Dacia“, I, 1924, p. 250.

²⁰ P. Merlat, *Rép.*, nr. 349. Remarca „doar *M* ar putea să fie din *IomD*“ omite faptul că-*ă* puțin probabil ca *M* să fie din r. 1 al inscripției în forma ei inițială. Recent s-a văzut că nu-i litera *M*, ci *ON*.

²¹ I. I. Russu, SCIVA, 25, 4, 1974, p. 587, nr. 2.

și informațiile localnicilor pentru o piesă ajunsă deja la muzeu au o valoare mai scăzută; b) Divinitatea menționată la începutul inscripției poate fi siriană sau palmiriană; c) La Ulpia Traiana Sarmizegetusa au fost descoperite dedicații către divinitățile amintite, atât în interiorul cât și în exteriorul incintei orașului. Grupul de litere *LMYR* din r. 3 al inscripției, în starea ei actuală, ar putea oferi unele indicii mai exacte asupra dedicantilor, completările posibile fiind următoarele: 1) [*Pa*]lmyr(*as*) sau [*Pa*]lmyr(*us*), un cognomen destul de răspândit; 2) [*domo Pa*]lmyr(*a*) indicînd originea dedicantului; 3) [*Pa*]lmyr(*enus*), sursă pentru stabilirea etniei sau o ultimă posibilitate ca grupul de litere [*Pa*]lmyr să fie parte componentă a numelui unor trupe auxiliare de palmirieni. Variantele acestei lecturi arată că există argumente egale pentru a sprijini ideea apartenenței palmiriene a inscripției. Dacă vestigiile palmirienilor în Dacia se află grupate la Ulpia Traiana, Porolissum, Tibiscum și Apulum s-a observat că răspîndirea lui Iuppiter Dolichenus, deși cu frecvență diferită, acoperă principalele zone ale provinciei.

După stabilirea cu certitudine că literele din r. 1 sînt *ON* și în r. 2 *PII*²², numărul variantelor de completare a numelui împăratului devine echivalent cu cel al împăraților care au avut titlul de *Pius* în răstimpul 106—271²³. Completarea pe care o propunem pentru această inscripție este următoarea: [*Dis patriis Malagbel et/Bel Belhamm*]on [*pro salute/M(arci) Aur(cli) Antonini*] *Pii*[*Aug(usti) n(ostr) Imperatoris*]/*P(ublius) Ael(ius) Palmyr(us) C(enturio) [n(umeri) Pal(myrenorum) Tib(iscensium)]et Ael(ius) Abraen(us) fl(amen) M(un(icipii) Tib(isci)/Aur(elius) Cassi(us), Marinu[s Basus/Max]imus Gora, Lu(cius) Ab(gar et) Maximus Bars[emia sacer]dot(es) templum [a/solo] de suo fecer(unt)*. Faptul că *Abraenus* este atestat în antropimia siriană²⁴ sprijină lectura anterioară încă necontestată.

Fl. M. pot fi completate *Fl(orus)* sau *Fl(avius) M(arinus)*, dar cele trei litere *Fl* și *M* pot reprezenta consemnarea abre-

²² *Ibidem*.

²³ Antoninus Pius, Commodus, Septimius Severus, Caracalla și Geta.

²⁴ S. Sanie, *ActaMN*, X, 1973, p. 152. Este foarte puțin probabil ca grupul de litere să conțină vreo mențiune la [*f*]abr(*i*). aen(*eari*) sau la acn(*eatores*).

viață a funcțiilor deținute de Abraenus. Faptul că cel puțin ultimii sînt *sacerdotes* nu exclude posibilitatea ca primii doi menționați să aibă și alte funcții. Asemenea inscripții „mixte” mai sînt cunoscute și în dedicațiile către alte divinități. Dealtfel și numărul celor care sînt preoți ai zeilor palmirieni rămîne destul de important. Posibil ca în Dacia clerul divinităților orientale să nu fi avut totuși ca ocupație exclusivă cultul. Astfel Aurelius Marinus Marini (filius) era preot al lui Iuppiter Dolichenus²⁵ dar și *vexillarius collegii fabrorum*²⁶. Considerăm deci foarte probabil că textul de la începutul inscripției conținea numele unor divinități palmiriene.

5. Două epigrafe descoperite la Șard în împrejurimile Apulum-ului²⁷ și la Napoca²⁸ sînt închinată zeiței *Venus Victrix*. Inscripțiile în care această divinitate este alăturată lui Iuppiter Heliopolitanus, cea mai apropiată la Carnuntum²⁹, arată că Venus Victrix poate fi o Atargatis din cunoscuta triadă heliopolitană. Această posibilitate de interpretare a fost adoptată și pentru inscripțiile separate ale Venerei victorioase din Pannonia³⁰. Cei doi dedicați din Dacia sînt C. Iulius Valens, menționat și între închinătorii lui Sol Invictus, și veteranul Aurelius Umbrianus. Echivalarea Venus Victrix-Atargatis, sigură în epigrafele în care divinitatea apare alături de Iuppiter Heliopolitanus, este una din variantele posibile de interpretare atunci cînd Venus Victrix este singură. Aceasta a determinat dealtfel menționarea ei în acest cadru și nu împreună cu Dea Syria.

²⁵ CIL, III, 1301 b.

²⁶ CIL, III, 7900.

²⁷ CIL, III, 1114.

²⁸ CIL, III, 7663 (= 864);

²⁹ E. Swoboda, *Carnuntum*, Graz-Köln, 1964, pp. 195–196.

³⁰ Z. Kádár, *KlaSyrK*, p. 80; L. Balla, ACUSD, III, 1967, p. 72.

BELUS

1. Mențiuni asupra originii, atributelor și locului divinității Belus în panteonul palmirian. 2. Răspîndirea cultului zeului Belus în Dacia.

1. Asemănări în desfășurarea cultului, precum și unele atribute comune cu Bel-Marduk indică cu certitudine Babilonul ca loc de origine a divinității Bel, dar persistă încă unele dificultăți în încercarea de stabilire a epocii în care a fost adoptat la Palmira. Belus era considerat de palmirieni zeul suprem, stăpîn al universului, creator al cerului și pămîntului. În secolele I—III e.n. acest zeu era în fruntea principalei triade cosmice palmiriene: *Bel* (zeu al Cerului), *Iarhibol* (zeu al Soarelui) și *Aglibol* (zeu al Lunii). Bel era obișnuit primul între zeii numiți „naționali” sau „strămoșești” și în centrul reprezentărilor sculpturale cu grupuri de divinități palmiriene.

Grație vestigiilor arheologice, epigrafice și papirologice descoperite la Palmira și Dura Europos sînt cunoscute templele, sărbătorile care-i erau închinat în luna Nisan, dispunem de știri asupra corpului de sacerdoți, precum și a serviciului religios zilnic consacrat zeului Belus¹. Pe reprezentările culturale Belus apare în centrul grupului de zei, totdeauna în picioare, cu scut, sabie și mantie fluturîndă, într-un costum militar elenistic. Belus a fost identificat cu Zeus,

¹ Dintr-o bibliografie abundentă menționăm: J. G. Février, *La religion*, p. 46 și urm.; H. Seyrig, „Syria”, XIV, 1933, p. 238 și urm.; R. Dussaud, *Les religions*, p. 404; R. Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 187 și urm.; H. Seyrig, „Syria”, XLVIII, 1971, p. 85 și urm.

în inscripțiile grecești fiind numit și Ζεύς Βήλος, iar simbolurile atributelor sale, sceptrul, globul și calathosul sînt luate tot de la Zeus. Ca majoritatea zeilor palmirieni Belus este un zeu imberb. Zeu cosmic, guvernînd zeul Soarelui și al Lunii, ca stăpîn al planetelor, al zodiacului, Belus este prin aceasta și stăpîn al destinelor cum arată cu claritate și inscripția latină de la Apamea². Animăul atribut al zeului era taurul. Unele funcții, ca cea de „dispensator al ploii” sau cea de „protector al măslinului”, pot fi corelate unei perioade mai vechi din viața Palmirei, cînd producția agricolă a oazelor constituia baza economiei pentru „orașul deșertului”.

Un fragment de statuie de marmură găsit la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, din care s-a păstrat doar o mîină în care se află un glob³, ar putea eventual să aparțină unei statui a zeului Belus. Acest simbol al puterii, al dominației asupra globului terestru poate fi remarcat însă și la reprezentările lui *Zeus, Sol Invictus* sau la statuile unor împărați.

Belus este cunoscut în Dacia prin trei inscripții din care două îi aparțin în exclusivitate: *Tibiscum* (a) și *Porolissum* (b) iar pe cea de-a treia descoperită la *Ulpia Traiana*, (c) Belus apare împreună cu Malachbelos și alte divinități. Pentru a releva unele particularități ale acestor epigrafe cu informațiile referitoare la contextul în care au fost descoperite și la dedicanți, am considerat preferabilă analiza inscripțiilor într-o succesiune inversă datei la care au fost descoperite.

În sfîrșit se cuvine a menționa mulțimea antroponimelor palmiriene cu Bel și Bôl, cîteva: *Bolhas, Borafas, Ragysbel, Taiból, Zabdibol*, atestate și în inscripțiile Daciei romane⁴.

a) În anul 1971 a fost găsit întîmplător la Jupa (jud. Caraș-Severin), pe teritoriul vechiului *Tibiscum*, partea stîngă a unui altar votiv cu inscripție (Pl. VIII/6). Între lecturile posibile în r. 1 al inscripției, editorul menționa și

² ILS, 4335 *Belus|Fortunae rector|mentisque magis|ter|ara gaudebit|quam dedit|et voluit*, — asemănări pronunțate cu inscripția de la Apulum dedicată lui Iuppiter Exsuperantissimus.

³ O. Floca, *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Deva, p. 28.

⁴ S. Sanie, „Dacia”, XIV, 1970, p. 235 și urm.; idem, SCIVA, 3, 27, 1976, p. 402.

o eventuală dedicație către Belus⁵. Ipoteza sa a fost ulterior susținută și s-a încercat completarea întregii inscripții⁶. La scurt timp după publicarea fragmentului a fost descoperită, de astă dată cu prilejul cercetărilor arheologice, partea dreaptă a aceluiași altar, astfel că în prezent dispunem de aproape întreaga inscripție (Pl. VIII/6). Lectura dată textului rezultat prin alăturarea celor două părți ale altarului⁷ am considerat-o ameliorabilă⁸. În r. 3 al inscripției editorii citesc AEL[ius]?.. IVMCVS (?), dar cea de-a doua literă din r. 3 nu este *E*, ci *R*, iar prima din cele 6 litere vizibile în partea dreaptă a aceluiași rând nu este *I*, ci *R*. Rezultă că r. 3 nu conține specificarea numelui unui alt dedicant, cum presupun dar își mărturisesc incertitudinea editorii, ci funcția de ar[mo]rum cus(tos) deținută de Aelius Zabdibol. Notarea uzuală este *custos armorum* în diferite variante de abreviere, denumirea inversă, adică *armorum custos* este și ea atestată în unele inscripții⁹. În epigrafele Daciei mai sînt cunoscuți și alți *custodes armorum*. O descoperire recentă, tot de la Tibiscum, menționează pe Aurelius Laecanius Paulinus, *custos armorum* în *cohors I Vindelicorum*, personaj care înalță un altar zeului Iarhibolus¹⁰. În noua inscripție tibiscensă Belus este numit *deus Palmyrenus*, epitet care nu are o frecvență comparabilă cu *deus patrius* sau *deus Palmyrenorum*.

Pe o epigrafă bilingvă greco-palmiriană de la Cos¹¹ poate fi reîntîlnit epitetul din inscripția latină tibiscensă:

⁵ V. Wollmann, ActaMN, VIII, 1971, pp. 552–553: BLI [...?] sau BEL [...?] AE[LIVS?]/AR [...?]/E[...?]/PAT[RON?]

⁶ N. Gostar, ASUI, XVIII, 1972, pp. 153–155.

⁷ M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 21, nr. 8.

⁸ S. Sanie, SCIVA, 3, 27, 1976, p. 399 și urm.

⁹ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1898, suppl. 1904, p. 379 și 487: ARM – arm(or)um (= armorum custos); ARMO – armo(rum) (= armorum custos); ARMCVST – arm(or)um cust(os); AR – armo(rum) (custos); A. von Domaszewski, *Die Rangordnung*, p. 265; Lambaesis-Numidia, nr. 147 a și 147 *armorum custodes*. Între inscripțiile în care cuvîntul *custos* apare după *armorum*, menționăm: CIL., VI, 225 și 31146; CIL., VIII, 2094 și 2564.

¹⁰ M. Moga, „Tibiscum”, I, 1971, p. 44; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 26, nr. 11; pl. IX/3.

¹¹ G. Levi Della Vida, în *Hommage Dussaud* (= *Mélanges syriens offerts à Monsieur R. Dussaud par ses amis et élèves*), II, Paris, 1939, p. 883.

„L. BYL TDMWRY“ etc. Aceeași alternanță *deus Commagenus* și *Deus Commagenorum* este constatată și în epigrafele dolicheniene. Dedicantul Aelius Zabdibol are un cognomen răspândit în antroponimia palmiriană, reîntâlnit și în Dacia¹² pe două inscripții funerare de la Tibiscum¹³ și Ulpia Traiana¹⁴.

b) O placă votivă descoperită la Porolissum (Pl. X/1 a—b) are gravată o inscripție interesantă pentru istoria politică și religia Daciei romane¹⁵. Din textul inscripției închinată „zeului strămoșesc“ Bel, *pro salute imperatoris M. Aureli Antonini*, aflăm despre reconstruirea templului lui Belus care fusese distrus de incendiu. Lucrările s-au efectuat cu mijloacele pecuniare ale militarilor din *numerus Palmyrenorum sagittariorum* pe când era *consularis trium Daciarum* un personaj al cărui nume a fost martelat și *procurator Augusti Daciae Porolissensis* Ulpus Victor. În sfârșit, inscripția mai menționează și pe T. Fl. Saturninus, centurion în legiunea a V-a Macedonica avînd funcția de *curagens*, însărcinat probabil cu supravegherea lucrărilor de reconstrucție.

Epitetul *deus patrius* alăturat lui Belus îi accentuează originea palmiriană, subliniind totodată caracterul său de zeu strămoșesc pentru palmirienii de la Porolissum. În localitatea de la granița nord-vestică a Daciei este documentată prin inscripții și diplome militare o prezență îndelungată a militarilor din Palmira, organizați de la început în *numerus Palmyrenorum* și la mijlocul secolului al III-lea în *ala* și *cohors*¹⁶. Palmirienii menționați în epigrafele din Porolissum sînt militari, veterani sau membri ai familiilor acestora. Spre deosebire de orientalii veniți din alte orașe ale Siriei nu întîlnim palmirieni ca *negotiatores* sau membri în diferite *collegia* meșteșugărești.

Pentru preciziuni cronologice referitoare la data reconstrucției templului, guvernatorul Daciei rămînînd necunoscut, hotărîtare sînt știrile asupra carierei lui Ulpus Victor

¹² S. Sanie, „Dacia“, XIV, 1970, p. 238.

¹³ CIL, III, 14216.

¹⁴ CIL, III, 12587.

¹⁵ A. Stein, *Dacien*, p. 1 și urm. Mai nou asupra acestui templu, cf.. L. Gheorghiu, „Acta Musei Porolissensis“, IV, 1980, pp. 77—79 și Al. V. Matei, *ibid.*, p. 95.

¹⁶ W. Wagner, *Die Dislokation*, pp. 56, 174, 212; K. Kraft, *Zur Rekrutierung*, p. 182; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, pp. 173—174; J. Beneš, *SPFBU E*₁₅, 1970, p. 191.

consemnate într-o inscripție onorifică de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹⁷. Evenimentele care au determinat schimbarea neașteptată a necunoscutului *consularis trium Daciarum* și ocuparea temporară a înaltei funcții de către cavalerul Ulpus Victor ar fi avut loc imediat după uciderea lui Geta, când Caracalla a înlocuit și suprimat pe toți cei care erau bănuți că l-au simpatizat pe Geta¹⁸, oricum în quinqueniul 212—217¹⁹. Ținând seama de faptul că M. Aurelius Antoninus era și numele lui Elagabalus, că după reprimarea loviturii lui Macrinus și la urcarea pe tron a noului împărat, prințesele siriene au schimbat mulți dintre guvernatorii provinciilor, relativ recent a fost postulată ca posibilitate de datare și anul 218²⁰.

Inscripția de la Porolissum, *unica dedicație colectivă către Bel*, consemnează existența templului și atestă totodată sprijinul oficial de care a beneficiat cultul zeului Bel în Dacia pe vremea Severilor.

c) Epigrafa descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa în anul 1881, în care Bel apare alături de alți zei, a devenit celebră încă la sfârșitul secolului trecut și a rămas în atenția savanților multe decenii (Pl. IX/1).

Posibilitatea clarificării apartenenței templului în interiorul căruia a fost găsită, discuțiile despre zii menționați și, mai recent, considerațiile asupra unor termeni din inscripție²¹ sînt principalele probleme care au provocat intervențiile multor cercetători²².

Comentariile asupra lui Malachbelus au ca obiect etimologia și atributele divinității, corectitudinea transcrierii în inscripție nefiind contestată. Situația este cu totul diferită în privința lui *Bebellahamon* și *Benefal*, teonime fără analogii în alte epigrafe care necesitau rectificări, prilej pentru numeroase ipoteze.

¹⁷ CIL, III, 1464.

¹⁸ Herodiani, *Ab excessu divi Marci*, IV, 6.

¹⁹ A. Stein, *Die Reichsbeamten*, p. 63; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 174. cf. și *infra*, p. 292.

²⁰ H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes*, II, Paris, 1960, p. 691, nr. 257.

²¹ Principalele lucrări unde este menționată inscripția: CIL, III, 7954; G. Téglás, *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 329.

²² A. Betz, *Pietas decrum ergo homines*, în *Omagiu lui C. Daicovițiu*, București, 1960, p. 33.

Astfel, după I. Goldzieher, *Bebellahamon* ar fi rezultatul reduplicării silabei BE de către lapicidul care intenționa să scrie *Ba'al* (sau *Bet*) *Chamon*²³. A. H. Sayce socotea că *Bebellahamon* ar fi de fapt *BYTL HMWN*; în traducere „Casa zeului Chamon”²⁴. G. Finály a tradus *Bebellahamon* prin „Bel învingătorul de oști”²⁵, iar J. Mordtmann admitea că în aceste cuvinte „stă ascuns poate *El* (*h*)*Chmn*”²⁶. Problema s-a considerat în general rezolvată după lectura dată de I. Lévy care susține că *b'l* transcris în greacă Βεελ devine în latină *behell*. Ar rezulta că singura greșeală a lapicidului în scrierea lui *Bebellahamon* este înlocuirea lui *H* prin *B* sau eventual al doilea *B* ar fi în plus²⁷.

Dacă ipotezele lui A. H. Sayce și G. Finály sînt mai vulnerabile, pentru că apelează la forme hibride, inacceptabile în contextul de față, iar presupunerea lui J. Mordtmann prea vagă, generală, rămîn de analizat părerile lui I. Goldzieher și I. Lévy.

Nu putem admite că *Bebellahamon* este scrierea eronată a lui *Bel Hamon* (sau *Ahamon*), căci nu ne aflăm în fața unei singure ditografii, adică a silabei *BE*, cum arată Goldzieher, ci și a literei *L*. Dacă lapicidul, sau cel care comandase inscripția, ar fi derit să redea litera *ain* din *b'l* ar fi făcut-o prin repetarea literei *E* nu *L* și aceasta numai dacă ne gîndim la forma neopunică în care era scris *Bel*.

Ipoteza lui I. Lévy ar putea fi acceptată, dacă în inscripții numele zeului *Ba'al Hammon* ar fi scris *Bebellahamon* sau *Beel Hamon*. Descoperirile de la Draa-ben-Jouder cu dedicația latină lui *Bal Amon*²⁸ cît și inscripția de la El-Hofra.²⁹

²³ G. Téglás, ArchÉrt, XXVI, 1906, p. 329.

²⁴ *Ibidem*, p. 328; există *Bet-El* ca una din ipostazele zeului *El* dar nu *Bet-El Hammon*, cf. R. Dussaud, *Les religions*, p. 361.

²⁵ G. Téglás, ArchÉrt, XXVI, 1906, p. 329.

²⁶ J. Mordtmann, MVAG, 4, Jahrg., 1899, 1, p. 47.

²⁷ I. Lévy, în „Revue des études juives”, 43, 1901, p. 188, apud J. G. Février, *La religion*, p. 48, nota 1.

²⁸ J. Ferron, *Dédicace latine à Baal Hammon*, în „Cahiers de Byrsá”, III, 1953, pp. 113—118: [*B*]al Amoni/[*A*]ug(usto) sacrum)/[*M*]arcus Manssuetus mil(es) cohortis/urbanae/[c(enturia)] Kapitoris/stationarius/v(otum) l(ibens) a(nimo). Este prima inscripție latină dedicată zeului punic *Baal Hammon* în Africa.

²⁹ St. Gsell, E. Albertini, J. Zeiller și H. G. Pflaum, *Inscriptions latines de l'Algérie*, II, Paris, 1957, p. 47, nr. 505: Λαδουν λω Βαλ Αμουν ου λω ρυβαων Θιιθ Φανεβαλ etc.

în care textul punic e transcris în grecește au schimbat substanțial situația. La acestea se adaugă faptul că nu trebuie căutată transcrierea lui *B^eLHMN* din inscripțiile cartagineze, ci a lui *BLHMN* din inscripțiile palmiriene. În acest caz este greu de susținut o echivalare a lui *BL* cu *Beel*, *Behell* sau *Βεελ*.

Încercările numeroase de elucidare a semnificației lui *Bebellahamon* și *Benefal*, oglindind de fapt incertitudinea lecturilor succesiv propuse, au început odată cu descoperirea inscripției și au continuat în ultimele decenii ale secolului trecut și primul deceniu al acestui secol. Ulterior ipotezele au fost recapitulate cu diverse ocazii, unele primind adeziuni totale sau fiind admise ca verosimile³⁰.

După cum se poate constata, toate lecturile de pînă acum au fost făcute cu modificarea textului inscripției, admițînd în primul caz o silabă în plus, apoi litere greșite: *B* în loc de *T* sau *B* în loc de *H*.

În această situație am propus o nouă rezolvare care nu exclude nici una din silabele existente în *Bebellahamon* și *Benefal*, nici nu schimbă vreuna din litere.

Am considerat că singura greșeală a lapidului la cuvîntul *BEBELLAHAMON* a fost strămutarea unui *L* cu două litere spre dreapta. În acest caz trebuie să citim *BEL*, *BEL AHAMON* sau *BEL* [et] *BEL AHAMON*. Ipoteza noastră se bazează și pe inscripția, relativ recent descoperită la Palmira, care este dedicată lui *Bel*, *Bel Hamon* și *Manavat*³¹.

În afara omisiunii desinențelor cazuale la toate divinitățile, se observă și lipsa conjuncției între *Bel* și *Bel Hamon*. Unele incorectitudini se pot datora tendinței de economisire a spațiului, dar există și posibilitatea că însuși lapidul, sau mai sigur cel care comandase inscripția, intenționa să transcrie în latină modul în care divinitățile amintite figurează în textele semite. Astfel observăm că și în inscripția palmiriană mai sus amintită, între *Bel* și *Bel Hamon* lipsește conjuncția. Prezența literei *A* înaintea lui *Hamon* credem

³⁰ F. Cumont, art. *Hammon*, RE, VII, 2, col. 2310—2311; St. Gsell, *Histoire ancienne*, p. 280, n. 7; J. G. Février, *loc. cit.*; H. Seyrig, „Syria”, XVI, 1935, p. 399; M. Leglay, *Sat. afr.*, p. 438.

³¹ J. Starcky, *Studi Orientalistici in onore di Giorgio Levi Della Vida*, II, Roma, 1956, pp. 509—528; apud J. Teixidor, „Syria”, XL, 1963, p. 37, n. 13.

că poate indica de asemenea încercarea unei apropieri de o formă de scriere semită. Scribul a oscilat între scrierea greacă "Αμμων și cea romană *Hammon* și *Amon*, la care se adaugă variantele scrierii lui *Hammon* în limbile semitice—*ʿammn*, *ʿmn*, *cmn*, *m'n*, *mn*, *m'n* și *hmn*³². Posibilitatea comparației cu alte inscripții latine în care apare *Ba'al Hammon* este foarte redusă, numele punic al divinității fiind substituit prin *Kronos* și apoi cu echivalentul său roman *Saturnus*, în primele secole ale erei noastre³³, iar izvoarele literare rămân inutile zeul nefiind atestat la nici un scriitor latin³⁴. Inscripția de la Sarmizegetusa poate fi printre ultimele inscripții în care marele zeu nord-african figurează cu numele originar.

În rîndul al treilea e scris *BENEFAL* în loc de *FENEBAL*, strămutarea lui *B* în locul lui *F* fiind evidentă. Nici una din explicațiile date pentru *Benefal* nu ni se pare verosimilă³⁵. La Cartagina sînt mii de inscripții dedicate lui *Tanit P(f)enebal* și *Bel Hamon* (sau *Ba'al Hammon*)³⁶. Dacă vocalizarea lui *FNBL* (ca și a lui *B'LHMN* și *TNT*) din textele punice era incertă, transcrierea textului punic în caractere grecești, într-o inscripție de la El-Hofra în Algeria Φενηβαλ³⁷, elimină ezitățile și vine în sprijinul lecturii propuse.

³² M. J. Lagrange, *Études*, p. 87, n. 1; St. Gsell, *Histoire ancienne*, IV, p. 279, n. 6,8,9 și 10.

³³ A. Berthier, R. Charlier, *Le sanctuaire punique d'El-Hofra à Constantine*, Paris, 1955. Autorii prezintă 305 inscripții care arată continuitatea cultului lui *Baal Hammon-Kronos-Saturn* din secolele III—II î.e.n. pînă în sec. I e.n. Din totalul inscripțiilor, 281 sînt punice și neopunice, 17 grecești și doar 7 latine. Citat după „Fasti Archeologici”, X, 1957, p. 367 (4602). J. Baradez, „Lybica”, V, 2, 1957, p. 275: „l'assimilation de Baal à Saturne était accomplie vers le milieu du IIe siècle après J.C.”.

³⁴ M. Leglay, *Sal. afr.*, p. 439.

³⁵ S. Ronzevalle, RA, V, 1905, p. 45: „Benefal, qu'on déjà heurieuse corrigée en BELEFAL”, adică Βελεφαρος.

³⁶ Ch. Clermont-Ganneau, *Études d'archéologie orientale*, I, Paris, 1895, p. 151; St. Gsell, MAH, XXI, 1901, p. 201; Ph. Berger, RHR, 65, 1912, p. 1 și urm.; L. Poinssot și R. Lantier, RHR, 87, 1923, p. 32; St. Gsell, *Histoire ancienne*, IV, p. 226; E. Hoffner, ActaAnt, I, 1952, 3—4, p. 411 și urm. Inscriptiile dedicate lui *Baal Hammon* sînt publicate în CIS, VII, care nu ne-a fost accesibil.

³⁷ St. Gsell, E. Albertini, J. Zeiller și H. G. Pflaum, *op. cit.*, p. 48, nr. 507. Κρονωι Θεν/ειθ Φενηβ/αλ. εθου [εν 'Α]λχιμηδη[ς] etc.

Prima parte a inscripției ar avea această formă: *Diiis patriis Malagbel et Bel [et ?] Bel Ahamon et Fenebal et Manavat*, cu adăugarea desinențelor cazuale.

Pentru acceptarea rectificărilor propuse se impun unele precizări referitoare la *Dii patrii* ca și la zeii incluși în acest epitet.

Epitetul *patrius* este prezent în unele inscripții grecești și latine, înaintea numelor unor divinități, cele mai multe orientale, fără a le aparține în exclusivitate³⁸. În inscripțiile bilingve greco-palmyriene, în textul palmyrian, epitetul zeului nu este un echivalent al termenului *πατρώος*³⁹. Sînt precedate de epitetul amintit și divinitățile palmyriene sau siro-palmyriene: *Bel, Shamash, Malagbel, Aglibol, Yarhibol, Atargatis și Elagabal*⁴⁰. Semnificația pentru *patrii di*, „zeilor părintești” — „naționali”, divinități protectoare din patria natală implică și dezvăluirea clară a apartenenței etno-geografice a dedicantilor și zeilor. Dacă inscripțiile care califică pe Belus și Malachbelus ca zei „naționali”, *Θεοὶ πατρώου* sînt mai numeroase, pentru *Ba'al Hammon* lipsesc. Întîlnim însă epitetul *patrius* la echivalentul roman al lui *Ba'al, Hammon*, adică la *Saturnus* pe o stelă de la Ain-el-Asker (Sutunurca)⁴¹.

Relativ recent⁴² savantul francez R. du Mesnil du Buisson a explicat forma *Bebellahamon* prin asimilarea consoanei *b*, constatată doar la unele antroponime. Am reafirmat opinia

³⁸ J. Ilberg, art. *Patrii di*, *Roscher's Lexikon*, III, 2, p. 1684; R. Basset, *RHR*, 61, 1910, p. 310: *Iacoloni deo patrio ...* (CIL, VIII, 16809), CIL, VIII, 2678; *AnnÉp*, 1920, nr. 23; R. Lugand, *MEFR*, XLIV, 1928, nr. 106: *Deo patrio Libero ...*; H. Seyrig, *The Excavations at Dura Europos*, Preliminary report of Fourth Season of work (ed. P.V.C. Baur, M.I. Rostovtzeff, A. R. Bellinger), New-Haven, 1933, p. 68: *Θεὸ πατρώ Δι Βετλῶ*; C. Daicovicu, „Sargetia”, II, 1941, pp. 117—120, prezintă inscripția în care este consemnată refacerea templului „*deorum patriorum*”; Hans Kolbe, „*Philologus*”, 100, 3—4, p. 320: *numini praeseNTI IOVI BA/zoseno deo paTRIO...*; R. Dussaud, *Hommages à Waldemar Deonna* (col. Latomus, XXVII), p. 203.

³⁹ J. G. Février, *La religion*, p. 90: *Ἡλιῶ πατρώω καὶ ἑπηκόω*, pentru care textul palmyrian redă doar 'LH 'TB', „zeului bn”.

⁴⁰ *Ibidem*, pp. 53, 63, 70 și 91; A. Radnóti, „*Germania*”, 39, 1961, p. 383 și urm.

⁴¹ M. Leglay, *Sat. afr.*, p. 112: *deo patri[o] Saturno*.

⁴² Lucrarea ne-a fost accesibilă mult după publicarea notei din *SCIV*, 18, 1968.

noastră conform căreia ne aflăm în fața unei metateze, care explică, cum s-a arătat, atât pe *Bebellahamon* cât și pe *Benefal*⁴³. Situația diferă la antroponime, fie ele și teoforice și la teonime. E greu să admitem că zeul suprem al panteonului palmirian ar apărea menționat cu numele incomplet.

În această inscripție cu divinități considerate *patrii di* pentru palmirienii din Dacia, grupul de zei este diferit de triadele cunoscute la Palmira, fiind consemnați într-o ordine mai puțin obișnuită din care desigur surprinzătoare este prezența lui *Malachbelus* înaintea lui *Bclus*.

Este singura inscripție în care *Bel Hammon* apare ca *deus patrius* și mai ales alături de el *Fenebal*. Faptul acesta l-a determinat pe Mesnil du Buisson să considere că ar fi vorba de *Atargais*, divinitate care apare printre zeii strămoșești ai palmirienilor. Inscripția dolicheniană de la Apulum⁴⁴ ca și epigrafa *Balti-Caelesti*⁴⁵ au fost clocvente pentru ilustrarea apropierei dintre divinitățile siriene și africane. Atributele și odată cu ele epitetele zeiței *Atargatis* și ale lui *Tanit* sînt apropiate. Gruparea *Bel Belhamon et Manavat* existentă numai la Palmira arată cu certitudine că acest sincretism interior-interoriental a avut loc în „orașul deșertului“ fără a fi imperios necesar să admitem că P. Aelius Theimes a trecut și printr-o garnizoană africană a trupelor de palmirieni.

⁴³ S. Sanie, „Vestigia“, Bd. 17, 1972, p. 400.

⁴⁴ *Supra*, p. 43.

⁴⁵ *Supra*, p. 114.

MALACHBELUS

A. Principalele caracteristici ale zeului; a) originea; b) divinitățile în compania cărora este atestat în inscripții; c) funcții; d) iconografie; e) concluzii.

B. Răspîndirea cultului lui Malachbelus în Dacia.

A. a). Informațiile din textele epigrafelor palmiriene, grecești și latine descoperite la Palmira, Roma, în Africa și Dacia, completate prin numeroase imagini culturale au permis stabilirea clară a funcției, atributelor și poziției zeului Malachbelus în panteonul palmirian. Originea din vechiul fond cananean sau, cum se presupune mai recent, arabă, nu poate fi stabilită cu certitudine tocmai pentru că numele zeului are înțelesuri acceptabile în majoritatea limbilor semitice. Cei mai mulți savanți sînt de acord în a considera că semnificația cea mai probabilă a numelui Malachbelus este „mesager al lui Bel“, traducînd vocabula *MLK* prin „mesager“ și nu prin „rege“¹.

b) La Palmira Malachbelus făcea parte din triada *Ba'al Shamin* (zeu al Cerului și zeu suprem) — *Malachbelus* (zeu al Soarelui) și *Aglibolus* (zeu al Lunii)². Se pare că între membrii clerului celor două triade cosmice palmiriene — cea în frunte cu *Belus* și cealaltă mai nouă, din care făcea parte și Malachbelus — nu existau rivalități. Se constată că Aglibol apare în ambele triade, iar Malachbelus apare în unele epigrafe alături de *Bel*, alături cu *Aglibol* fără Baal Shamin, cu *Atargatis* și *Gad Taimi*³ sau ca în cunoscuta inscripție din capitala Daciei.

¹ J. G. Février, *La religion*, p. 65; H. Seyrig, „Syria“, XLVIII, 1971, p. 100.

² R. Dussaud, *Les religions*, pp. 404, 408, 413.

³ *Ibidem*, p. 405.

c) Calitatea de zeu al Soarelui este indicată în textul unor inscripții care-l numesc *Sol* și de reprezentări în care capul zeului este înconjurat de nimbul cu raze. Malachbelus este însă și zeu al plantelor și al turmelor, un spirit al vegetației și al procreerii. Aceste atribuții agrare par a fi anterioare solarizării, care a putut modifica funcțiile zeului într-o epocă ulterioară.

d) Animalul atribuit al zeului, cel mai obișnuit dar nu unic, era capra, care figurează pe unele reprezentări de la Palmira, Dura Europos sau pe vestitul altar cu inscripție bilingvă de pe Capitoliu din Roma ⁴. Pe un cunoscut relief cultural zeul este înfățișat ieșind dintr-un arbore cu o capră în brațe ⁵.

e) Caracterul dublu, de zeu al Soarelui și zeu al vegetației, putea contribui ca Malachbelus să fie considerat ca participant la momentul renașterii morților ⁶. Ambele atribute îl alăturau zeilor cu un ciclu vegetal asemănător lui Tamuz, sau cu ciclu astral. Deoarece în unele inscripții palmiriene lipsea conjuncția între Malachbelus și *Gad Taimi*, unii savanți l-au considerat pe Malachbelus drept *Gad Taimi*, adică protector al tribului cu acest nume ⁷. Acum s-a stabilit că nu ne aflăm în fața unei identificări, ci a două entități divine diferite. Prezența a numeroși Theimes în Dacia, descendenți din binecunoscutul trib BNY TYMY (Bni Taimei) posibil să fi contribuit și la răspîndirea cultului lui Malachbelus cum pare a indica una din inscripțiile de la Ulpia Traiana. Divinitate complexă, la atributele menționate s-ar putea adăuga și posibile asemănări în cult cu Iuppiter Heliopolitanus ⁸, Malachbelus „zeu strămoșesc“ al palmirienilor avea toate premisele care să-i favorizeze răspîndirea pe care a cunoscut-o.

B. Divinitatea palmiriană Malachbelus este atestată în Dacia la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (a) și *Tibiscum* (b).

1. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa în inscripția lui P. Aelius Theimes, Malachbelus este în fruntea unor divinități palmiriene, grupate diferit de modul în care sînt cunoscute în triadele lui *Bel* sau *Belshamin*. La începutul

⁴ F. Cumont, „Syria“, IX, 1928, p. 101 și urm.

⁵ H. Seyrig, „Syria“, XVIII, 1937, p. 198 și urm.

⁶ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 255.

⁷ *Ibidem*, p. 279.

⁸ Cf. *supra*, p. 90.

secolului nostru I. Lévy pusese sub semnul întrebării însăși originea palmiriană a acestor divinități, certitudinea atribuirii actuale bazându-se pe descoperirile de la Palmira din ultimele decenii⁹. În inscripția din capitala Daciei, Malachbelus apare pentru a treia oară alături de Belus¹⁰, juxtapunerea fiind prima într-o epigrafă latină. Ierarhizarea din această inscripție nu poate fi cu totul întâmplătoare. Răspîndirea cultului lui Malachbelus (sau Malagbel) în Dacia și în alte provincii în care au ajuns militarii din Palmira pare a confirma faptul că Malachbelus n-a fost doar un „mesager al lui Bel“ cum este interpretat numele său. Este bine stabilit caracterul dublu al divinității, de zeu al vegetației și zeu al Soarelui¹¹, atribute datorită cărora Malachbelus a avut un rol deosebit în viața religioasă a palmirienilor.

2. Cea de-a doua inscripție de pe o tablă votivă (Pl. VIII/1) are ca dedicant pe Primitivos, libert al împăratului și *tabularius* al Daciei Apulensis¹². Inscripția este închinată zeului palmirian *pro salute ... Severi Alexandri ... et Iuliae Mammeae*, astfel că poate fi datată în anii 222—235. În textul epigrafei Malachbelus scris ca în cea mai mare parte a epigrafelor care i-au fost dedicate în Dacia, *Malagbel*, este numit *deus sanctus*. *Sanctus*, epitet atestat și la *deus Aeternus*¹³, este curent la divinitățile semitice sau de origine orientală, fiind destinat să exprime puritatea rituală și spirituală. Treptat s-a răspîndit și la divinitățile din panteonul grec și roman. În inscripțiile din Africa¹⁴ reîntîlnim acest epitet alăturat zeului Malachbelus sau unor divinități africane¹⁵.

⁹ I. Lévy, „Revue des études juives“, 43, 1901, pp. 188; apud H. Seyrig, „Syria“, XIV, 1935, p. 393.

¹⁰ H. Seyrig, „Syria“, XVIII, 1937, pp. 206—209; A. Bounni, în *Mélanges Michailowski*, p. 318.

¹¹ H. Seyrig, „Syria“, XLVIII, 1971, p. 348.

¹² CIL, III, 7955.

¹³ *Supra*, p. 146. Ne-a fost inaccesibilă lucrarea lui H. Delehay, *Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'antiquité*, Paris, 1927.

¹⁴ J. Carcopino, „Syria“, XIV, 1933, p. 24, n. 1: *Deo sanct(o) Malagb(elo) etc.* CIL, VIII, 2497 *Malagbelo Aug(usto) sancto ...*; CIL, VIII, 18024: *deo sancto [Mal]agbelo*.

¹⁵ M. Leglay, *Sat. afr.*, p. 125.

3. Tot din amintitul templu de pe Dealul Dălineștilor provine o altă inscripție care conține litere din numele lui Malagbel¹⁶.

4. Un altar votiv descoperit în ruinele sanctuarului din zona nord-estică a Ulpiei Traiana, în vecinătatea amfiteatrului, păstrează doar o parte a textului inscripției: [D]eo Soli/[Mal]agbel(o)¹⁷. Pentru Malachbelus, cunoscut ca divinitate a Soarelui în triada — *Belshamin, Aglibol, Malachbel* — denumirea *deus Sol* apare cu totul normală, caracterul solar, bine ilustrat pe reprezentările de la Palmira¹⁸, fiind de asemenea regăsit și în alte epigrafe (Pl. VIII/2).

Pe o inscripție bilingvă de la Roma *MLKBL* este redat în textul latin prin *Sol sanctissimus*¹⁹ și tot din capitala Imperiului provine epigrafa cu *Sol invictus Malachbelus*²⁰. Altarul găsit în ruinele unui sanctuar poate fi considerat de asemenea un indiciu al unei posibile existențe a unui templu separat al zeului Malachbelus la Ulpia Traiana.

5. Dedicția *Deo Malagbeli* apare pe un frumos altar de marmură datorat lui T. Fl(avius) Aper, *scriba coloniae*, personaj care mai este cunoscut prin alte trei inscripții²¹ între care două dedicații votive (Pl. IX/2).

6. O colonetă de marmură are gravată o inscripție care a fost considerată ca aparținând cu probabilitate lui Malachbelus²². S-a presupus că în partea superioară, care lipsește, era scris *DEO* iar *MALALA* ar conține o reduplicare a silabei *LA*, urmînd a completa în continuare numele zeului palmirian²³. Întregirea *MALA* <LA> *GBELI* rămîne cu un mare grad de probabilitate, căci *Malala* poate fi o parte din antroponimul *Malalas*, divinitatea căreia i-a fost dedicat rămînînd necunoscută²⁴.

¹⁶ CIL, III, 7917.

¹⁷ În situația existenței separate a unui număr de inscripții către Malachbelus, sugestia lui G. Téglás privind o continuare a inscripției ca în CIL, III, 7954 nu poate fi luată în considerare.

¹⁸ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 255.

¹⁹ Drexler, art. *Malachbelos, Malagbelus* (Μαλαχβήλος), *Roscher's Lexikon*, II, col. 2293—2301; CIL, VI, 710.

²⁰ CIL, VI, 31036.

²¹ C. Daicoviciu, „Dacia”, I, 1924, p. 251.

²² CIL, III: 1512, 7914 și 7917.

²³ C. Daicoviciu, *ACMIT*, II, 1929 (1930), p. 330.

²⁴ S. Sanie, in *In memoriam Constantini Daicoviciu*, p. 364, n. 32.

b) Descoperirile de la Tibiscum sînt mai noi sau au fost publicate relativ recent.

1. O placă de marmură fragmentară păstrează o parte dintr-o inscripție (Pl. VIII/5) închinată cu siguranță către Malachbelus²⁵, posibil și către alți zei palmirieni. Este singura inscripție din Dacia în care numele zeului este scris *M]alach-(bel)*, în toate celelalte apare *Malagbel*. Dedicția a fost făcută *pro sal(ute) d(ominorum) n(ostrorum) Au]g(ustorum) (trium)* de către *P(ublius) A[el(ius) ...[vet(eranus) ex op[t(ione)] ...* Prin această inscripție fragmentară este atestată existența unui templu al lui Malachbelus, posibil și a altor zei palmirieni la Tibiscum. *Templul* a fost construit sau renovat tot în perioada Severilor, inscripția fiind din timpul domniei comune a lui Septimius Severus și a fiilor săi Caracalla și Geta în anii 198—211²⁶.

2. În sfîrșit, ultima descoperire epigrafică închinată lui Malachbelus apare pe o placă de marmură fragmentară recent descoperită în colțul nord-vestic al castrului de la Tibiscum²⁷. Fragmentul, partea stîngă a unei plăci votive (Pl. VIII/4), păstrează doar *Malag* din teonim și *Ael V* din numele dedicantului. Editorii inscripției presupun că imaginea de pe placă și ea fragmentară, este o ureche. Reprezentarea urechii ar sugera că și Malachbelus era integrat între divinitățile care „ascultă” și primesc rugăciunile ca și Theos Hypsistos și alți zei²⁸. În lucrările asupra cultelor la Palmira care ne-au fost accesibile nu am întîlnit încă o inscripție către Malachbelus sau o reprezentare pe altarele zeului care să-i indice acest atribut.

Profesia și calitatea socială a dedicantilor, conform epigrafelor care conțin aceste mențiuni, arată că inscripțiile care-i aparțin în exclusivitate lui Malachbelus vin din partea unor *militari* activi sau veterani, *funcționari* cu situația juridică de oameni liberi, de sclavi sau liberiți. Dedicantii de la Sarmizegetusa sînt: *Primitivos, libertus Augusti* avînd funcția de *tabularius provinciae Daciae Apulensis*; *T. Flavius Aper*,

²⁵ N. Gostar, *ArhMold*, II—III, 1964, p. 299.

²⁶ *Ibidem*, p. 301.

²⁷ M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 42, nr. 20.

²⁸ *Supra*, p. 159; cu totul deosebită emendarea lui I.I. Russu la o inscripție (IDR. III, 484) din textul căreia aflăm de existența unor *cultores dei Malagbeli* la Ulpia Traiana.

scriba coloniae și personajul dintr-o inscripție inclusă de noi între cele cu atribuire incertă; *Epipodius*, intendent, sclav născut în casa împăratului.

Pe inscripția în care Malachbelus apare alături de alte divinități, dedicant este *P. Aelius Theimes* fost *duumvir* la Sarmizegetusa, omonimii fiind atestați pe alte trei inscripții²⁹

Prima inscripție către Malachbelus de la Tibiscum³⁰ este datorată unui *veteranus ex optione* din *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, iar cea de-a doua a fost găsită chiar în incinta castrului tibiscens. Ambele se alătură mărturiilor referitoare la cunoscutul atașament al militarilor palmirieni față de credința din ținuturile de origine și a libertății de care beneficiau în exercitarea acestor culte.

Originea etnică. Dacă *P. Aelius Theimes* are un cognomen prin excelență palmirian printre cele mai frecvente nume din „orașul deșertului“, în privința celorlalți dedicanți originea orientală nu este la fel de sigură. **T. Flavius Aper**, acel *scriba coloniae* care dedică lui *Iuppiter* dar și lui *deus Aeternus* și *Malachbelus*, are ca și soția sa Valeria Cara, nume roman și s-ar putea să fi fost un personaj deja romanizat³¹. În ceea ce privește **Primitivos** este un nume de sclav păstrat de purtătorul său și după eliberare. Terminația grecizantă Primitivos în loc de Primitivus a fost considerată de D. Tudor o indicație despre o posibilă origine orientală a acestui *tabularius*³². În sfârșit, **Epipodius**, *Aug.n. verna vilicus* din inscripția a cărei atribuire lui Malachbelus rămîne incertă, are un nume grecesc³³. Pe 50% din inscripțiile dedicate lui Malachbelus numele dedicanților lipsește sau este incomplet, reducînd astfel valoarea considerațiilor asupra profesiilor și originii etnice a celor care au vehiculat cultul lui Malachbelus.

²⁹ CIL, III: 1472, 7896 și 12587; dacă este o formă pentru *Afer* ar putea indica eventual o origine africană.

³⁰ N. Gostar, *ArhMold*, II—III, 1964, pp. 299—301.

³¹ Mulți dintre Flavii din Dacia sînt printre dedicanții către divinitățile orientale sau sincretizate: Fl. Bellicus. CIL, III, 7912 (*IOM Aeternus*); T. Fl. Flavianus — CIL, III, 1082 (*IOM Aeternus*); T. Fl. Italicus—CIL, III, 1042 (*Bonus deus puer Phosphorus*); T. Fl. Longinus—CIL, III, 1100 (*Magna Mater*).

³² D. Tudor, *Ist. scl.*, p. 190.

³³ *Ibidem*, p. 74.

BEL HAMMON

1. Divinitatea Bel Hammon și implicațiile atestării sale pe inscripția CIL, III, 7954 de la Ulpia Traiana alături de „zeii strămoșești” ai palmirienilor;
2. Ba'al Hammon; 3. Saturnus; Bel Hammon la Palmira. Concluzii.

1. Între încercările de citire și interpretare a lui *Bebclahammon*, una din primele ipoteze¹, considerată vreme îndelungată soluția optimă, a fost lectura *Bcl ahamon*, admitând, așa cum s-a amintit, că lapicidul a reduplicat prima silabă a cuvântului.

Prezența lui *Bel Ahamon* (sau Hammon), zeul punic cunoscut prin mii de inscripții la Cartagina sau în centrele mediteraneene cu locuire feniciană — alături de divinitatea palmiriană *Malagbel* se afla în anul 1881 la prima atestare. Descoperirea unor inscripții cu grafie palmiriană închinată lui *Bel Hammon* la Palmira, a epigrafelor grecești² sau latine³ dedicate lui *Ba'al Hammon* în provinciile africane, datează din ultimele trei decenii și datorită lor prezența lui *Bcl Hammon* alături de ceilalți zei din templul zeilor palmirieni este mai puțin surprinzătoare. Între descoperirile actuale de la Palmira sînt cunoscute inscripții ale lui *Bel Hammon* alături de *Bel* și *Manavat*⁴ și mai recent dedicațiile dintr-un templu, probabil comun al lui *Bel Hammon* și *Manavat*⁵. Textul inscripției de la Ulpia Traiana continuă să-și păstreze unicitatea, este adeseori invocat pentru interpretarea noilor epigrafe, cîștigă în același timp el însuși în claritate

¹ G. Kuun, HTRTÉ, II, 1884, p. 6.

² *Supra*, p. 177, n. 29.

³ Cf. *supra*, p. 177, n. 28; AnnÉp, 43, 1954, nr. 53.

⁴ J. Starcky, *loc. cit.*; J. Teixidor, „Syria”, XLV, 1968, pp. 380—382.

⁵ Mesnil du Buisson, CRAI, 1966, p. 170.

și importanță. În textul inscripției alături de *Bel Hammon* este menționată și *Fenebal* (epitet și substitut a zeiței *Tanit*); parea lui *Ba'al Hammon* nefiind încă atestată epigrafic la Palmira impune unele precizări în legătură cu atributele și răspîndirea lui Baal Hammon în Africa.

2. Zeul cartaginez *Ba'al Hammon* s-a format prin fuziunea marelui zeu fenician *El* cu o divinitate indigenă a cultivatorilor din Africa de nord⁶ iar *Tanit*, împreună cu care apare de obicei în inscripții este zeița feniciană *Elat* transportată în Africa. Relativ recent s-a menționat și posibilitatea ca în momentul propagării sale de către navigatorii fenicieni, *El* să se fi numit deja *Ba'al*, preluînd toate atributele lui *El*⁷. Considerîndu-se că *Ba'al* n-a fost niciodată un nume propriu, ci doar un determinativ: „lingua punica *Ba'al* deus dicitur”⁸, au fost propuse diverse semnificații pentru *Ba'al Hammon*: a) „*Ba'al* al muntelui Ammon”, munte aflat la nord de Oronte⁹; b) denumire derivată din cuvîntul *hammanim*, numele pietrelor puse în preajma altarelor și care se presupune că sînt consacrate soarelui; cuvîntul ar însemna deci *căldură*, iar zeul ar putea fi un „*Ba'al* al Soarelui”; calitatea de „stăpîn al hammanimilor” ar putea sugera că este vorba de pietrele sacre, betyli, locul unde ar sălășui zeul, ceea ce ar corespunde cu grecescul *thymiaterion*¹⁰; c) o ipoteză mai recentă, care pare să se impună, interpretează expresia *hammanim* ca „altare de ars miródenii”¹¹. Acest cuvînt cu multiple semnificații servea tocmai intenției de a ascunde numele adevărat al zeului.

3. În Africa romană cel mai răspîndit cult a fost cel dedicat lui *Saturnus*, *Ba'al Hammon* în *interpretatio romana*, divinități la care asemănările nu trebuie în mod obligator să meargă pînă la identitate.

⁶ R. Dussaud, *Les religions*, p. 361.

⁷ M. Leglay, *Sat. afr.*, p. 438.

⁸ Însemnări din Servius și Isidor din Sevilla reproduse de noi după St. Gsell, *Histoire ancienne*, IV, p. 238, n. 2.

⁹ M. Leglay, *Sat. afr.*, p. 440 și urm.

¹⁰ H. Ingholt, *Mélanges R. Dussaud*, II, pp. 795—802; G.-Ch. Picard, *Les religions de l'Afrique antique*, Paris, 1954, p. 59; R. du Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 200.

¹¹ *Ibidem*.

Datorită numărului însemnat al inscripțiilor și reprezentărilor lui Saturnus au putut fi cunoscute titlurile, atributele și simbolurile, precum și diferite aspecte ale acestei complexe divinități¹². *Saturnus* era considerat „stăpîn al Cerului, al Lunii, al Timpului“, el prezida cursul astrelor, comanda anotimpurile și zilele. Rezidența preferată a lui *Ba'al-Saturnus* era soarele, iar a lui *Tanit-Caelestis* — luna. Saturnus avea și atributele unui zeu „stăpîn al pămîntului fecund“, divinitate suverană a „vieții de apoi“, în ansamblu, zeu suprem și universal, htonic și uranic. Pînă în prezent au fost descoperite relativ puține dedicații către Bel Hammon la Palmira și conform acestora funcțiile lui Bel Hammon sînt mult mai reduse față de cele ale lui Ba'al Hammon-Saturnus. Funcțiile lui Saturnus sînt mai apropiate de cele ale lui Bel sau Bel Shamin, cumulînd uneori atributele zeilor din fruntea celor două triade palmiriene. La Palmira, Bel Hammon avea un templu situat într-un punct mai înalt din preajma orașului și era sărbătorit în lunile septembrie-octombrie. Cum indică și unele tesserae avînd incizate simbolul ploii, găsite în templul său, funcția principală a zeului era aceea de „distribuitor al ploii“ atît de dorită în acele ținuturi aride¹³. Se identifică probabil, oricum apare împreună cu Gad Agrud, adică este considerat protector al tribului agrudienilor (BNY 'GRWD). Ultima inscripție în care *Bel Hammon* împreună cu *Manavat* dedică Zeului anonim¹⁴, este deosebit de interesantă atît datorită extremei rarități a inscripțiilor care conțin „dedicații“ ale unor zei către alți zei cît și pentru mențiunea, atît de utilă înțelegerii inscripției de la Ulpia Traiana, cea a alăturării celor două divinități.

În reprezentările de la Palmira, *Bel Hammon* (sau *Belhammon*) este înfățișat ca și alți zei palmirieni, imberb, avînd capul încununat cu petale, alteori purtînd calathos (?). Bel Hammon ține în mînă un sceptru terminat cu un glob¹⁵. Imagistica sa este deci diferită de cea a lui Ba'al Hammon și Saturnus. Noile cercetări par a indica faptul că această

¹² Cf. M. Leglay, *Sat. afr.*, p. 257 și urm.

¹³ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 585.

¹⁴ M. Gawlikowski, „Syria“, XLVIII, 1971, p. 407 și urm.

¹⁵ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 585.

divinitate putea pătrunde la Palmira ca și în orașele mediteraneene, cu câteva secole mai devreme.

La Bostra este atestat *Iuppiter Hammon* — o formă latinizată a zeului libian — ca protector al legiunii a III-a Cyrenaica¹⁶. În Dacia nu sînt inscripții cu lectură sigură dedicate lui Iuppiter Hammon. Cele mai multe reprezentări în care apare și chipul zeului libian sînt monumente funerare¹⁷ cu multe elemente egiptene, siriene și microasiatice¹⁸. Oricum, este o problemă a cultelor africane cu referirile impuse de constatarea influenței celorlalte culte orientale. Existența unui templu separat al lui Bel Hammon la Ulpia Traiana continuă să rămînă nesigură¹⁹.

Prezența pe inscripția de la Ulpia Traiana atît a lui Manavat cît și a zeiței africane *Fenebal* putea servi și intenției de-a atrage elemente de obîrșie africană. De asemenea se poate afirma că cei care au răspîndit cultul lui Bel Hammon în Dacia au fost cu certitudine palmirieni în al căror itinerariu nu erau absolut necesare staționări în garnizoanele Africii, pentru a justifica adoptarea zeului.

¹⁶ St. Gsell, *Histoire ancienne*, IV, p. 293; H. Seyrig, „Syria“, XXII, pp. 46—47; E. Will, *Mélanges Piganiol*, III, p. 1415.

¹⁷ Al. Popa, „Latomus“, XXIV, 3, 1965, p. 551 și urm.; C. C. Petolescu, SCIV, 23, 1972, I, p. 79 și urm.

¹⁸ Între cele 7 monumente cu imaginea lui *Ammon* recent descoperite la Ulpia Traiana, unul este mai apropiat ca realizare artistică de maniera de înfățișare a zeilor cunoscută în sculptura palmiriană. Nu este atestată însă nici o reprezentare a lui Bel Hammon așa cum apare la Palmira. Piesele descoperite au format obiectul comunicării colegilor L. Mărghitan și I. Andrișoiu la Simpozionul din mai 1975 desfășurat la Sarinzegetusa.

¹⁹ Așa cum indică și C. Daicoviciu, „Dacia“, I, 1924, p. 228.

IARHIBOLUS

1. Atributele zeului Iarhibolus; 2. Răspîndirea cultului lui Iarhibolus în Dacia: a) *Apulum-Deus Sol Hierobolus* și *Deus Ierhobolus*. Mențiuni privitoare la numele *Hierobolus* și *Ierhobolus* și a epitetului *Deus Sol*; Dedicanții. b) *Tibiscum-Deus Sol Ierhobolus*. Dedicantul; 3. Considerații asupra originii, funcțiile onorifice și culturale ale dedicanților. Concluzii.

1. Iarhibolus este zeu solar în cea mai cunoscută triadă cosmică palmiriană *Bel, Iarhibol, Aglibol*, funcție confirmată de epitelele din unele inscripții și de reliefurile în care zeul este întâlnit cu cununa de raze¹. În reprezentările amintitei triade, Iarhibolus înveșmîntat în ținuta militară apare totdeauna în dreapta lui Belus. Dacă atributele zeului sînt în mod sigur solare, numele său este insuficient explicat. Prima parte din nume *YRH* este tradus prin cuvîntul *lună* și s-a presupus că *YRHBWL* ar putea să însemne „Luna lui Bôl”. Această anomalie conținută în denumirea zeului solar palmirian a fost explicată prin „Le Soleil Yarhibôl, qui est la Lune aux yeux de Bôl”, „Le Soleil Yarhibôl est la Lune de Bôl”², ambele greu acceptabile pentru denumirea unui zeu al Soarelui³.

Între calitățile atribuite zeului în cadrul amintitei triade, de menționat faptul că Iarhibolus era considerat curator al surselor, fiind invocat uneori pentru funcțiile oraculare, iar

¹ J. G. Février, *La religion*, p. 81; M. Janon, „Bulletin d'archéologie algérienne”, II (1966—1967), Paris, 1967, p. 216 și urm., unde sînt citate principalele lucrări referitoare la Iarhibolus. Dintre studiile recente mai însemnat este cel datorat regretatului savant francez H. Seyrig, „Syria”, XLVIII, 1971, p. 92 și urm.

² Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 169 și 207.

³ Nu dispunem de bibliografia necesară pentru a verifica temeinicia unei ipoteze prin care *YRHBYWL* ar fi tradus prin „YR-HY-BWL” — „Creatorul vieții Bôl”, — o titulatură mai verosimilă pentru un zeu al Soarelui.

ca zeu solar drept divinitate care prescria și garanta jurăminte.

Fără a cunoaște o răspîndire în Imperiu comparabilă cu a principalilor zei palmirieni *Belus* și *Malachbelus*, cultul lui Iarhibolus este atestat totuși în acele teritorii ale Imperiului în care au ajuns palmirieni sau sirieni cum ar fi Roma, Africa și Dacia. Această răspîndire limitată poate fi și una din cauzele pentru care numele zeului nu cunoaște o transcriere constantă în inscripțiile grecești și mai ales în cele latine.

2. În Dacia cultul lui Iarhibolus era atestat pînă nu demult doar la Apulum, relativ recent fiind descoperite alte două inscripții la Tibiscum și din nou la Apulum.

a₁) În prima inscripție de la **Apulum**⁴ zeul solar palmirian, diferit de *Shamash*, este numit *Deus Sol Hierobolus*. Echivalarea cu Iarhibolus, preconizată încă la publicarea în *Corpus*, a fost confirmată abia în ultimele decenii, epigrafa cea mai apropiată de textul apulens fiind descoperită la Aïn el-Auenia (Djebel Nefusa-Tripolitania)⁵. Altarul cu inscripția *Sol Hierobolus* a reactualizat discutarea și compararea cu numele zeului palmirian din celelalte inscripții latine, grecești, precum și a antroponimelor derivate din *Iarhibolus*. În inscripțiile latine din Dacia, în afară de *Hierobolus*, divinitatea solară palmiriană, mai apare sub numele *Ierhabolus*⁶ și *Ierhibolus*⁷, iar în Imperiu acestor denumiri din inscripțiile latine li se adaugă *Ierhabolus* și *Iorhabolus*⁸. Referindu-se la forma *Hierobolus*, cercetătorul francez M. Janon consideră că este permis să ne imaginăm o influență a cuvîntului grec *ἱερός* asupra rădăcinii *YRH* pentru a explica trecerea de la *Ἰαρίβολος* la *Hierobolus* ca în textul din Tripolitania și de la *Apulum*⁹. Fără a exclude total această ipoteză, am amintit că singura divinitate palmiriană care primește epitetul *sanctus* este

⁴ CIL, III, 1108; Drexler, art. *Hierobolus*, *Roscher's Lexikon*, pp. 2656–2657.

⁵ AnnÉp, 1962, nr. 304.

⁶ M. Moga, „Tibiscus”, I, 1971, pp. 44–45; C. C. Petolescu, SCIV, 23, 1972, p. 497; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 26, nr. 11.

⁷ *Ibidem*, p. 28.

⁸ J. Carcopino, „Syria”, XIV, 1933, p. 42; M. Janon, *op. cit.*, pp. 219, 223–224.

⁹ *Ibidem*, p. 227.

*Malachbelus*¹⁰ iar forma aceasta a lui Iarhibolus derivă de la particularitatea transcrierii în latină a teonimelor, toponimelor și antroponimelor semitice care încep cu YR (iodh, resh), YRY, YRW (iodh, resh, waw), YRH (iodh, resh, het), din care unele sînt transcrise cu prima silabă HI ca și marea diversitate a transcrierii lui H în latină, situații mai frecvente fiind și în cazul transcrierilor intermediare de limba greacă¹¹.

Epitetul de *deus Sol* reîntîlnit pe inscripția africană și la Tibiscum reconfirmă cunoscutul caracter solar al lui Iarhibolus. Pe lîngă templele acestei divinități erau oracole vestite, iar adepții acestui cult sperau că zeul le va asigura succesul în toate domeniile și tot Soarele va răzbuna toate nedreptățile.

Dedicantul Aurelius Bassianus are funcția de *decurio coloniae Aequensis*, fiind și *sacerdos* al zeului. Faptul că dedicantul nu are *tria nomina*, că Bassianus și formele apropiate ca *Bassianus* apar și în onomastica siriană¹² ar putea fi un indiciu al originii sale orientale, iar *Aurelius* oferă în limite destul de largi un termen *post quem* pentru data ridicării altarului.

a₂) În textul celui de-al doilea altar apulens care-i este dedicat, zeul este numit *Deus Ierhobolus*¹³, denumire reîntîlnită în forme identice sau apropiate la unele antroponime¹⁴. Dedicantul Aelius Nisa care este și *sacerdos* al zeului are un nume cunoscut în onomastica palmiriană (Pl. XIII/5).

b) Pe altarul de marmură de la **Tibiscum**¹⁵, cu textul bine păstrat avînd doar două litere martelate, zeul este numit *Deus Sol Ierhabolus*. Dedicăția este datorată lui Aurelius Laecanius Paulinus *ex custode armorum cohortis I Vindellicorum* și *decurio coloniae Sarmizegetusae*. Altarul înălțat *pro salute dominorum nostrorum augustorum duorum* datează din

¹⁰ *Supra*, p. 184.

¹¹ S. Sanie, „Vestigia“, 17, 1972, p. 401; idem, in *In memoriam Constantini Daicovicu*, p. 363.

¹² Idem, *ActaMN*, X, 1974, pp. 156—157.

¹³ Text semnalat de M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 28; C. Băluță, *Epigraphica*, p. 236, fig. 3.

¹⁴ Numele asemănător Neses din inscripția funerară bilingvă publicată de S. Sanie, „Dacia“, XIV, 1970, p. 408, textul palmirian și M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 70, nr. 37, textul latin.

¹⁵ *Ibidem*, p. 26, nr. 11.

anul 211, când P. Septimius Geta domnea alături de Caracalla. Din scrierea inițială în r. 4 *DD, NN, AVGG*, a fost martelat câte un *D* și *N*, după uciderea lui Geta de către Caracalla (Pl. IX/3).

Dedicantul Aurelius Laecanius are un nume cu două *gentilicia*; Aurelius și Laecanius, primul adoptat cu funcție de *praenomen*¹⁶. Personajul îl regăsim și într-o altă inscripție votivă tibiscensă închinată lui *Iuppiter optimus maximus*, unde are numele ușor modificat¹⁷.

3. Cele trei altare cu inscripții din Dacia consacrate lui Iarhibolus la Apulum și Tibiscum conțin mențiunea a doi *sacerdotes*, ceea ce permite să se presupună existența unor colectivități de adoratori ai zeului. Cei doi preoți ai lui *Iarhibolus*, Aurelius Bassinus și Aelius Nisa, cum s-a amintit, orientali la origine, oferă prilejul de-a constata asemănarea în această privință cu situația preoților lui Iuppiter Dolichenus.

Din cele trei inscripții doar în epigrafa tibiscensă este indicată profesia. Aurelius Laecanius Paulinus a fost *custos armorum*, iar la Aurelius Bassinus cunoaștem doar magistratura deținută.

Singurul antroponim din onomastica Daciei derivat din numele lui Iarhibolus este *Ier[haeus]* fratele lui Neses și Malchus dintr-o inscripție funerară bilingvă de la Tibiscum¹⁸.

Prin cele trei inscripții care-i aparțin în exclusivitate Iarhibolus se poate considera că este printre divinitățile palmiriene bine reprezentate în Dacia. Răspîndirea sa este datorată prezenței orientalilor, mai ales unor militari activi sau veterani, situația din Africa de Nord fiind asemănătoare. Divinitate solară, înveșmîntată în ținută militară și devenind în mod cert în unele zone zeitate preferată a militarilor, Iarhibolus cunoscut ca *deus patrius* la Palmira a avut în Dacia o propagare limitată foarte probabil la elementele siro-palmiriene.

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ *Ibidem*, p. 30, nr. 13.

¹⁸ *Ibidem*, p. 70, nr. 37.

FENEBAL

1. Citeva lecturi pentru *Benefal*; 2. Semnificația expresiei *Fenebal* (Pene Ba'al); 3. Tanit Fenebal-Caelestis.

1. În inscripția de la Sarmizegetusa pentru *Benefal*, A.H. Sayce recomanda lectura *Bene-Fal*, zeitate a unui trib¹; G. Finály l-a tradus prin „fiul întunericului“², iar J. Mordtmann presupunea că trebuie citit *Bel Nefal*³. Numai I. Goldzieher vedea posibilă o scriere greșită pentru Pene Ba'al⁴. Imediat după publicarea de către G. Lafaye a inscripției latine dedicate lui *Iuppiter Beelefarus*⁵ s-a admis că *Benefal* și *Behelparus* (sau *Beleparus*) ar fi una și aceeași divinitate, ipoteza lui I. Goldzieher fiind abandonată. Așa cum s-a menționat, grație inscripțiilor grecești în care apare și *Fenebal* această ipoteză poate fi în prezent mai bine argumentată. Ipoteza emisă în urmă cu un deceniu conform căreia consideram că teonimele eronate din r. 2 și r. 3 sînt rezultatul unor metațeze, a fost acceptată de numeroși specialiști. Prezența în grupul „zeilor strămoșești“, faptul că denumiri apropiate își pot găsi și alte traduceri în limbile semitice, vor contribui probabil la căutarea unor noi explicații pînă la descoperirea unei inscripții cu *Fenebal* la Palmira.

2. *Pene Ba'al* (sau *Fene Baal*) este transcrierea acceptată pentru PN B' L, PN' B'L, PN'B'L, P'N B'L întîlnită

¹ Apud G. Téglás, ArchÉrt, XXVI, 1906, p. 328.

² *Ibidem*.

³ J. Mordtmann, MVAG, 4. Jahrg., 1899, 1, p. 47.

⁴ Apud G. Téglás, *op. cit.*, p. 328.

⁵ G. Lafaye, RHR, 1888, p. 217 și urm.

alături de *Tanit* în aproape toate inscripțiile punice⁶. Există și inscripții în care apare doar *Fenebal* fără a fi menționată *Tanit*⁷. *Pene* fiind tradus prin „față“, cuvintelor „fața lui Ba'al“ li s-au atribuit mai multe sensuri, între care, mai verosimile, următoarele trei: a) nume al unei localități; b) o apozitie a lui *Tanit* pentru a putea fi distinsă de *Tanit* din alte localități; c) „Fața lui Ba'al“, denumire prin care zeița este considerată manifestare și reflex al zeului⁸. Ultima semnificație pare a fi adoptată și de cercetătorii recentii ai religiei din Africa preromană și romană⁹. Noile descoperiri de la Palmira au furnizat elemente care atestă o însemnată vechime a lui *Bel Hammon* (sau *Ba'al Hammon*) în spațiul sirian. Fără a fi la fel de concludente, există totuși unele știri referitoare la *Fenebal*, cum este de exemplu cea care amintește existența unei divinități *Phanebol* la Ascalon¹⁰.

3. Echivalarea *Tanit-Caelestis* este bine documentată. Acceptând lectura FENEBAL pentru BENEFAL rezultă că în inscripția de la *Ulpia Traiana* ar putea fi *Ba'al Hammon* — *Saturnus* alături de *Tanit-Caelestis*. Dacă răspîndirea lui *Saturnus* în Africa este mai însemnată decît a păredrei sale, în alte provincii ale Imperiului roman propagarea zeiței *Caelestis* este mult mai puternică, *Caelestis* fiind una din marile beneficiare ale sincretismului religios¹¹.

În Dacia, *Caelestis* apare alături de divinitățile siriene *Iuppiter Dolichenus*, *Dea Syria*¹², precum și de *Baltis*, dacă admitem că sub acest nume se ascunde *Belit-Belti* și nu însăși

⁶ St. Gsell, *Histoire ancienne*, IV, p. 240 și urm.

⁷ Ch. Clermont-Ganneau, *op. cit.*, p. 151.

⁸ St. Gsell, *op. cit.*, p. 245.

⁹ G.-Charles Picard, *Les religions de l'Afrique antique*, p. 60.

¹⁰ Într-o recenzie a lui R. Dussaud, „*Syria*“, XII, 1931, p. 189, asupra lucrării lui S. Ronzevalle, *Hélioseiros*, publicată în „*Aréthuse*“, I, 1930. nr. 26 (inaccesibilă nouă), R. Dussaud, nota că se fac și unele considerații asupra enigmaticii *Phanebal*, foarte apropiată de vocabula *Pene Ba'al*; H. Seyrig, „*Syria*“, XVIII, 1937, p. 200, nr. 4.

¹¹ M. Leglay, *Sat. afr.*, p. 217 și urm.

¹² *Supra*, p. 43

zeița africană ¹³, singură sau cu alte divinități în inscripțiile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Apulum ¹⁴. Analiza tuturor aspectelor privitoare la Caelestis și dedicanții ei din Dacia va forma obiectul unui studiu separat în cadrul cultelor africane în Dacia.

¹³ *Supra*, p. 116, unde sint menționate și principalele atribute ale zeiței.

¹⁴ CIL, III, 992 și I. I. Russu, SCIV, XVIII, 1, 1967, p. 172; CIL, III, 993. Dedicatie datorată unui înalt demnitar de origine africană, epigrafă în care Caelestis apare într-o interesantă asociere: *Caelestis Augustae et Aesculapio Augusto et Genio Carthaginis et Genio Daciarum*; B. Jánó, ArchÉrt, XXXII, 1912, p. 51; G. Téglás, ArchÉrt, XXXIV, 1914, p. 354; C. Daicoviciu, „Dacia”, I, 1924, p. 232; idem, AISC, I, 1928, p. 87; Al. Popa, „Apulum”, VII, 1965, p. 445 și urm.; I. I. Russu, StCl, XII, 1970, p. 163 și urm.

MANAVAT

1. Principalele considerații asupra originii și funcțiilor zeiței *Manavat* de la descoperirea inscripției CIL, III, 7954 până în prezent; 2. *Manavat* la Palmira; 3. Concluzii.

1. La aproape un secol de la descoperire inscripția din templul zeilor palmirieni continuă să rămână unica epigrafă latină cu mențiunea lui *Manavat*. Cu toate acestea, încă G. Kuun o identificase cu divinitatea arabă a destinului și încerca să-i găsească un echivalent în religia greacă¹. A.H. Sayce considera că *Manavat* ar fi o divinitate a casei, posibil o zeiță a frumuseții la sirieni². Un punct de vedere apropiat va avea două decenii mai târziu și R. Mouterde care adăuga funcției de divinitate a căminului aceea de divinitate a fericirii³. I. Goldzieher a avut și în privința lui *Manavat* o viziune clară. El nota că *Manavat*, pluralul de la *Manat*, este numele unei divinități arabe preislamice menționată în *Coran* (LIII, 19) asemănătoare cu *Tyche*⁴.

Manavat face parte deci dintr-un grup mai însemnat de divinități arabe atestate în Siria, multe cunoscute de asemenea la Palmira, în satele din împrejurimile metropolei și la Dura Europos⁵. În legătură cu forma aceasta a numelui divinității, mai puțin obișnuită, F. Cumont amintea că în Siria se vorbește uneori de *Fortunae* nu de *Fortuna*, sînt inscripții cu *Tyche* dar și *Tychai*, sirienii întrebuițează uneori

¹ G. Kuun, HTRTÉ, II, 1884, pp. 6—7.

² Apud G. Téglás, ArchÉrt, XXVI, 1906, p. 330.

³ R. Mouterde, „Syria”, VI, 1925, p. 249.

⁴ Apud G. Téglás, *op. cit.*, p. 330; Preisendanz, art. *Manavat*, RE, XIV, 1, col. 987.

⁵ R. Dussaud, *Les religions*, p. 405.

Gadê, pluralul de la *Gad* și arabii *Manavat*, pluralul de la *Manat*, zeița care hotărăște soarta ⁶.

2. Până la publicarea inscripției arhaice de la Palmira cu *Bel Belhammon* și *Manavat* ⁷, în epoca romană, în afara epigrafei din Dacia, *Manawat* era cunoscută doar într-o inscripție nabateană; numele ei apare MNWTW și MNTW și pe trei tessere de la Palmira care au incizate literele MNWT, precum și unele simboluri care îmbogățesc informațiile noastre asupra zeiței. Savantul R. du Mesnil du Buisson, analizând reprezentările de pe tessere consideră că la atributele amintite pot fi adăugate cele de protectoare a viței-de-vie, de zeiță a Lunii, posibil și divinitate celestă ⁸, adorată de populația din stepă.

O inscripție publicată cu doar 7 ani în urmă conține o nouă mărturie a prezenței lui *Manawat* la Palmira, cea de-a treia mențiune a alăturării lui *Bel Hammon* (*Belhammon*) și *Manawat* ⁹. Existența unui templu comun al celor două divinități, posibil a unei zile în care era sărbătorită hierogamia lor, arată că sincretismul interoriental avusese loc încă la Palmira. Ultima inscripție este printre acele extrem de rare mențiuni epigrafice scrise sub forma unor dedicații ale unor zei către alți zei. De astă dată *Bel Hammon* (*Belhammon*) și *Manawat* închină *Zeului anonim* ¹⁰, divinitate care, ca și *Bel* avea și unele atribute ale lui *Saturnus* — *Ba'al Hammon* african. Unele funcții ale lui *Manawat* erau identice sau asemănătoare cu ale lui *Caelestis* ¹¹. De asemenea s-a presupus că *Nemesis*, care apare uneori și împreună cu *Caelestis* ¹², zeiță cu numeroase inscripții de la Palmira, ar putea fi *Manavat* ¹³.

3. Prin noile descoperiri de la Palmira, cele două epigrafe și tesserele, s-au înmulțit considerabil informațiile asupra lui

⁶ F. Cumont, *Ét. Syr.*, p. 266.

⁷ J. Starcky, *Studi Orientalistici in onore di G. Levi Della Vida*, II, Roma, 1956, pp. 509—528, apud „Syria”, XL, 1963, p. 37, n. 13.

⁸ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 354 și urm.

⁹ M. Gawlikowski, „Syria”, XLVIII, 1971, p. 407 și urm.

¹⁰ Cf. *supra*, p. 190.

¹¹ M. Leglay, *Sat. afr.*, p. 171, n. 6; p. 217 și urm.

¹² RA, II, 1961, p. 355 (= AnnÉp, 1961, nr. 48).

¹³ H. Seyrig, „Syria”, XLVIII, 1971, p. 89, n. 6: „Némésis pouvait être la déesse arabe du sort Manât, Manot, Manavat”.

Manavat care se rezumau cîndva doar la însemnările din *Coran*. Grație acestor ultime texte și reprezentări *Manavat* ne apare ca o divinitate complexă, ale cărei funcții nu se rezumă doar la acea de „divinitate a destinului” mai ales al celui corelat morții. De asemenea cuplul *Bel Hammon* (Belhammon) — *Manavat* prezent într-o formulă mai puțin obișnuită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și-a găsit oricum o confirmare în inscripțiile palmiriene. Datorită știrilor care atestă o însemnată prezență arabă timpurie la Palmira¹⁴, includerea acestei zeițe arabe între „divinitățile strămoșești” ale panteonului palmirian nu mai este surprinzătoare.

¹⁴ A. Bounni, „Annales archéologiques arabes syriennes”, XXI, 1–2, 1971, p. 126.

Săpăturile arheologice de la Ulpia Traiana au scos la iveală și templul menționat în inscripție. Grație cercetărilor efectuate în 1881 de către Téglás Gábor și Király Pál¹ au fost dezvelite pe dealul Dălineștilor, la vest de incinta Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, vestigiile templului numit al zeilor sirieni, denumire care am considerat-o improprie, prea generală, deoarece inscripția cuprinde doar zei ai panteonului de la Palmira sau vehiculați de palmirieni².

Planul topografic al capitalei Daciei, așa cum a putut fi stabilit prin săpăturile intense și rodnice efectuate de regretatul acad. C. Daicoviciu, arată cu claritate dispunerea în zone diferite a zeilor sirieni sincretizați și a celor palmirieni³. Dealtfel și la Roma sînt diferite locurile de cult ale divinităților siriene cu vestitele temple de la Janiculum⁴ de templele zeilor palmirieni care se găsesc de asemenea în Transtevere dar în apropiere de Porta Portese⁵.

Cercetările arheologice de la Sarmizegetusa au stabilit că „templul zeilor sirieni” a fost incendiat și apoi zidurile sale au fost distruse în mod intenționat. Cu toate că terenul pe

¹ Téglás Gábor, *ArchÉrt*, XXVI, 1906, pp. 321—330.

² S. Sanie, *SCIV*, 19, 1968, p. 582.

³ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, ed², București, 1966, Pl. III.

⁴ V. von Graeve, *JDAI*, 87, 1972, p. 314: „Kein anderer heidnischer sakral- oder Profanbau lässt sich unmittelbar vergleichen“.

⁵ *Ibidem*, p. 316.

care se află ruinele templului a intrat demult în circuitul agricol, fundația și o parte din zidul superior erau în anul 1881 bine păstrate și dispunem astfel de întreg planul templului. Așa cum s-a indicat în plan (Pl. XI) clădirea are o lățime frontală de 8,5 m și o lungime exterioară de 20,3 m. Dinspre apus se disting fundațiile unui vestibul lat de 2,5 m și lung de 5,8 m, flancat de alte două „camere” laterale fiecare de 1,7 m lățime. Zidul despărțitor avea o lățime de 0,6 m față de peretele exterior lat de 1,2 m, ceea ce a determinat pe cei care au cercetat templul să presupună că nu susținea acoperișul. Probabil că de pe această fundație se înălțau alte două șiruri de coloane, formînd împreună cu amintitul vestibul, pronaosul. La extremitatea interioară a culoarului indicat de fundație au fost descoperite două coloane rectangulare (0,60 × 0,70 m) care marcau locul intrării în incinta templului lungă de 7 m și lată de 6,1 m. La capătul naosului, incinta se îngustează cu aproximativ 1,25 m, peretele este curbat și înainte de pătrunderea în sanctuar sînt de asemenea două coloane cu baza rectangulară 0,60 × 0,70 m. Sanctuarul are o lățime de 5 m și o lungime de 2,5 m. Lespedea votivă cu numele ctitorului Aelius Theimes, una din cele mai importante dintre monumentele epigrafice ale Daciei, fusese probabil fixată pe peretele din *cella*, iar inscripția către Malagbel datorată lui Primitivos, în *pronaos*.

Zidăria fundației este lucrată în tehnica *opus incertum* iar unele fragmente din tencuiala interioară, în grosime de 2 cm, au porțiuni cu decor în zigzag. Pereții exteriori ai templului erau de 1,2 m grosime și probabil de 8—10 m înălțime. După G. Téglás și P. Király intrarea în templu era prin partea vestică pe trepte, unde fundația cu aspectul unor coloane ar putea indica un spațiu deschis cu coloane, deși nu au fost găsite bazele coloanelor. Pavimentul, bine păstrat în *cella*, este format din bucăți de piatră, cărămidă și var hidraulic bine presate.

În ceea ce privește *culina* pe care P. Aelius Theimes o adaugă templului este o construcție mai puțin trainică. *Culina* se afla în dreapta culoarului de intrare și avea o lățime de 2,5 m. În *culina* au fost găsite oase de oi (*ovis aries*), capre (*capia*), porci (*sus scrofa*), vite (*bos taurus*). Mențiunea acestei *culina* este singura informație epigrafică din dedicațiile către zeii palmirieni care furnizează știri asupra ritua-

lului. Numărul însemnat de *sacerdotes*, amintit într-o inscripție pe care noi o considerăm mai probabil închinată divinităților palmiriene⁶, contribuia la o bună organizare a comunității credincioșilor. *Culina* este corelată *banchetelor liturgice* a căror desfășurare este consemnată și în inscripțiile închinare altor divinități siriene⁷, fiind bine atestate prin inscripții și tessere la Palmira⁸. Desfășurarea acestor banchete sacre care jucau un rol important, succedând sacrificiului, constituia un act cultural caracteristic. Amintitele urme osteologice descoperite în culina documentează de asemenea banchetele liturgice care se adăugau altor elemente ale rituelului așa cum este cunoscut la Palmira.

Planul templului de la Sarmizegetusa nu se deosebește prea mult de cele ale templelor grecești și romane, ca și templul lui Bel de la Palmira⁹. Între elementele orientale în ansamblu ar fi de menționat orientarea axei templului vest-est, comună majorității templelor orientale, precum și prezența acelei *culina*. Dacă la templul de la Janiculum¹⁰ se constată că în cazul în care într-un templu sînt mai mulți zei, fiecare capătă o cameră de cult sau capelă proprie, la templul zeilor palmirieni de la Sarmizegetusa *cella* este împărțită.

Templul de pe dealul Dălineștilor rămîne un însemnat monument de cult al Daciei romane și recenta reluare a săpăturilor în zonă va îmbogăți cu siguranță și informațiile asupra cultelor orientale la Ulpia Traiana. Dacă frescele, care putem presupune că ornamentau pereții templului, sînt irecuperabile, statuile de cult ale zeilor s-ar putea număra printre descoperirile viitoare. Clădirea templului cu naosul de 42 mp constituie o mărturie a prezenței unei colectivități palmiriene bine organizate în mijlocul cărora erau și persoane înstărite ca Publius Aelius Theimes, din banii căruia a fost înălțat edificiul.

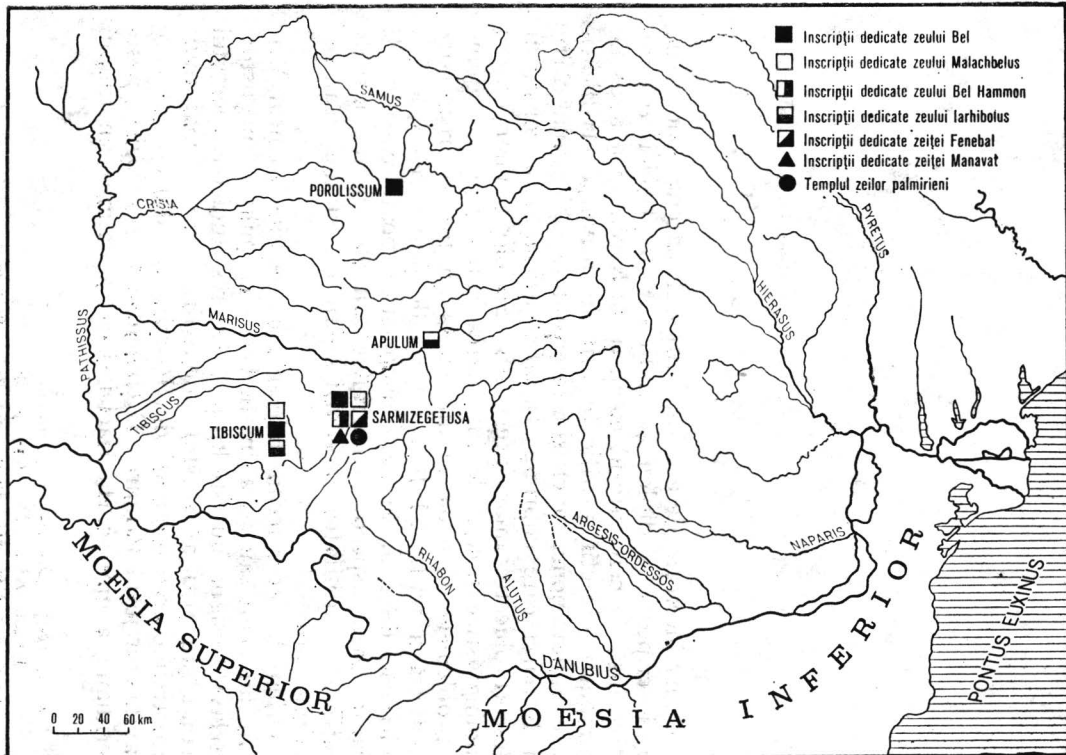
⁶ C. Daicoviciu, „Dacia“, I, 1924, p. 250; cf. *infra*, D. Alicu, la *Addenda*, p. 292.

⁷ P. Merlat, *Essai*, p. 198.

⁸ H. Seyrig, „Syria“, XIV, 1933, p. 263, n. 1; idem, „Syria“, XVIII, 1937, p. 376 și urm.; R. Dussaud, *Les religions*, p. 407; Mesnil du Buisson, *Les tessères*, *pass.*

⁹ P. Collart, „Annales archéologiques arabes, syriennes“ (IXème Congrès International d'archéologie classique, Damasc, 1969), XXI, 1 și 2, 1971, pp. 217–226.

¹⁰ V. von Graeve, *op. cit.*, p. 331.

Răspândirea monumentelor de cult închinat zeilor palmirieni: Belus, Malachbelus, Bel Hammon, Iarhibolus, Fenebal și Manavat.

Prima încercare de a aduna întregul material onomastic din inscripțiile și diplomele militare ale Daciei romane întreprinsă de cercetătorul maghiar A. Kerényi¹ a avut de întâmpinat obiecții justificate atât în privința clasificării materialului onomastic cât și a interpretării². Capitolul cărții lui Kerényi care cuprindea *nomina orientalia* a constituit adeseori obiectul unor intervenții. Stabilirea unor criterii etnolingvistice precise la întocmirea cataloagelor de nume și problemele onomastice din Dacia au fost o preocupare constantă a prof. I. I. Russu timp de peste trei decenii³. Multiplele domenii în care onomastica poate clarifica și nuanța unele aspecte demografice sau ale vieții culturale ilustrează și utilitatea abordării separate a studiului antropimiei orientale.

Orientalii, ne referim îndeosebi la cei din Orientul Mijlociu, au venit sau au ajuns în Dacia ca militari, negustori și sclavi. Desigur, nu este lipsit de interes studierea aportului virtual sau real al acestor populații. Între ei mai mult de o treime erau originari din Palmira sau din orașele care gravitau în jurul Palmirei. O coincidență cronologică, peste meridiane, a unit soarta Daciei și cea a Palmirei în timpul

¹ A. Kerényi, *Die Personennamen*.

² I. I. Russu, AISC, IV, 1944, p. 186.

³ Idem, ActaMN, VI, 1969, pp. 167—186; idem, *Actes du Colloque International sur l'onomastique latine* organisé à Paris du 13 au 15 oct. 1975, Paris, 1977, pp. 353—362.

secolelor II și III e.n. Palmira, efectiv integrată în Imperiu, a dat prima unitate auxiliară sub împăratul Traianus⁴, a cunoscut o deosebită dezvoltare începînd cu Hadrianus și a sfîrșit sub Aurelianus, cel care a pus capăt tendințelor centrifuge ale ambițioasei Zenobia și în același timp epocii de prosperitate și parțial însăși existenței Palmirei, același împărat care a retras administrația și armata din Dacia romană. Acești coloniști avînd o educație greco-orientală și romană, situați la fruntariile lumii romane, gravitînd între două imperii — roman și part care, de-a lungul întregii lor existențe, n-au reușit să tranșeze definitiv eterna rivalitate în jurul Palmirei.— posibil să fi căutat un loc mai liniștit, un climat mai propice, pămînturi sau mijloacele unei îmbogățiri mai rapide. Orientalii pot fi considerați ca veniți de bună voie sau sînt mai ales recrutați de autoritățile romane ? Au considerat ei locuirea în Dacia efemeră ? Dacia putea să le ofere siguranța și prosperitatea ? În ce măsură au putut ei contribui la romanizarea Daciei ? La încercarea de a da un răspuns chestiunilor susmenționate și stabilirea unei cifre reale a atestărilor epigrafice a orientalilor poate contribui și onomastica.

Persoanele care-și dezvăluie originea în inscripții prin apelativele *civis*, *natio*, *domus* sînt rare, ceea ce amplifică dificultățile întocmirii unui catalog cu numele de persoană grupate pe etnii. Cunoscuții *suri negotiatores*: Gaius Gaianus, Proculus Apolophanes, Bassus Aquila de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa la fel ca Aurelius Alexander și Aurelius Flaus de la Apulum au nume cu rezonanță greacă sau romană. Tendința de romanizare a numelor remarcată la populațiile din întreg Imperiul la diverse categorii sociale este mai evidentă la acești negustori sirieni, care, după cum nota încă V. Pârvan acum șapte decenii, „au fost adevărații și cei mai însemnați negustori”⁵. Același savant sublinia dificultatea stabilirii apartenenței etnice a comercianților⁶. În ceea ce privește militarii, în special cei din trupele auxiliare, se părea că stabilirea originii etnice ar fi înlesnită de cunoașterea trupei din care făceau parte. Deși trupele auxiliare, în special *numeri*,

⁴ A. Richmond, JRS, LIII, 1963, p. 51.

⁵ V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909, p. 1.

⁶ *Ibidem*, p. 123.

s-au reîmprospătat un timp cu recruți din țările de origină, situația aceasta nu avea un caracter permanent. Astfel, de exemplu, dacul (sau sud-tracul) Mucatra Brasi îl găsim menționat ca soldat în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*⁷, după cum *Barsimsus Callistenis* făcea parte din *cohors I Vindelicorum*⁸. Integrarea printre orientali a celor care înalță altare divinităților orientale sau sincretizate, așa cum s-a văzut, ar fi și mai eronată. Astfel, unul dintre altarele dedicate lui Iarhibolus, divinitate inclusă printre divinitățile strămoșești ale Palmirei⁹, a fost înălțat de Aurelius Laecanius Paulinus, personaj care n-are un nume caracteristic palmirian. Din faptul că elementele menționate (unitățile militare cărora le aparțin, credință religioasă) nu sînt totdeauna edificatoare, rezultă că studiul etimologiei numelor merită o atenție deosebită, căci amplifică certitudinea clasificării, oferă posibilitatea evidențierii valorii evocatoare și sociale conținute de nume.

Sistematizarea materialului onomastic nu constituie decît punctul de plecare spre noi cercetări¹⁰ referitoare la cele mai diverse aspecte privind apartenența etnică, religia și chiar viața economică a Daciei romane.

În acest cadru numele nu vor fi prezentate în ordine alfabetică, metodă utilizată în studii mai vechi sau recente¹¹. Vor fi comentate *toate* numele orientale corect încadrate în această categorie, precum și altele a căror clasificare necesită, după opinia noastră, revizuirii. Cele două serii de nume: teoforice și „profane” au fost divizate în grupe pe baza unor criterii speciale.

Gruparea antroponimelor teoforice după conținutul lor religios, care reflectă relațiile și poziția purtătorului față de zeu, dezvăluie și pentru onomastica orientală a Daciei aspecte mai puțin relevate.

⁷ V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, p. 218; AnnÉp, 1914, p. 102.

⁸ CIL, XVI, p. 107.

⁹ I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 175; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, pp. 26–29, nr. 11.

¹⁰ I. I. Russu, AISC, IV, 1944.

¹¹ *Ibidem*, pp. 186–213; idem, AISC, V, p. 282; idem, ActaMN, VI, 1969, p. 177.

A. Numele care exprimă *relații de servitute* între purtătorul numelui și zeu sînt comune în onomastica semitică. Din această categorie sînt atestate în Dacia *Abedallatus* și *Taibol*.

Înscripția bilingvă (greco-latină) descoperită lângă Apulum¹² conține în partea greacă numele Αβελλαθ, adică Ἀβε[δ]αλλαθ, cunoscut între teoforicele semitice și tradus prin „slujitorul (zeiței) Alath”¹³. În onomastica orientală numele care exprimă relațiile de servitute, pe planul credinței, între zei și oameni, sînt formate cu ajutorul apelativelor *'bd*, *tym* și *'mt* pentru feminine¹⁴. Zeița *Allat* intrată în componența numelui de față nu este sinonimă cu feniciană *Elat* sau cu *Allatu* babilonian, numele ei provine de la cuvîntul *Al Ilat*, „zeița”. Zeiței *Allat*, singure și mai ales împreună cu zeul *Rahm*, uneori și cu *Shamash*, îi sînt închinete numeroase altare la Palmira¹⁵. Pătrunderea mai timpurie a acestei zeități la Palmira e atestată tocmai prin prezența ei în onomastica locală: *Shalhalla* — „Allat a răsplătit”; *Wahballat* — „Allat a dăruit” și femininul lui *Abdalla*, adică *Amatalla* — „slujitoare a lui Allat”. Identificarea lui Allat cu Athena la Palmira e sigură. Chiar numele *Wahballat* e tradus prin Αθηνώδορος¹⁶.

Dedicantul către *Sol Invictus* de la Apulum poate fi considerat cu siguranță palmirian doar dacă mai admitem că-i dedică zeului *Malagbel* care într-o inscripție apare și el ca *Sol Invictus*¹⁷. *Sol Invictus*, ca zeu separat sau ca *Mithras* cum s-a amintit¹⁸, care este obișnuit însoțit sau substituit prin *Sol Invictus*, are uneori adepți la Palmira și în centrele sate-lite ei. Putem presupune că *Abedallath* cunoscut din inscripția de la Apulum provine dintr-o familie care nu era indiferentă față de zeița Allat-Athena, neatestată în panteonul Daciei romane.

¹² CIL, III, 1107.

¹³ J. T. Milik, „Syria”, XLIV, 1967, p. 213.

¹⁴ A. Caquot, „Syria”, XXXIX, 1962, pp. 238—239; *'bd bl* — „slujitor (al zeului) Bel”; *'bd^cth* — „slujitor (al zeiței) Athe” etc.

¹⁵ G. Ploix de Routrou și H. Seyrig, „Syria”, XIV, 1933, p. 12 și urm.; J. Cantineau, „Syria”, XIV, 1933, p. 181; R. Dussaud, *Les religions*, p. 405.

¹⁶ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 374.

¹⁷ CIL, VI, 31036 (= ILS, 4338) ... *deo Soli invicto Malachibelo*.

¹⁸ Cf. *supra*, p. 123.

Într-o inscripție latino-palmyriană de pe o placă funerară tibiscensă¹⁹ am considerat preferabilă lectura BR — bar TYBWL-Taibôl, adică „fiul lui Taibol“. La ultima literă nu poate fi observată a doua hastă verticală determinantă pentru a o socoti *M* și a citi în continuare TYM[H'], cum ar putea sugera unul din numele lizibile în textul latin, Themhes.

Numele TYBWL — Taibôl se integrează în onomastica religioasă; 'BD și TYM au semnificații apropiate dar nu identice. În timp ce 'BD indică un agent al cultului respectiv, TYM însoțit de numele zeului arată doar un adept. TYBWL derivat de la TYMBWL este tradus de regulă tot prin „slujitor (al zeului) Bôl“²⁰.

B. Nume care exprimă *relații de rudenie* între purtătorul lui și zeu. Această categorie este reprezentată în Dacia prin: Barsemei, Barsemia, Barhadadis, Bolhas, Bars și probabil Barbarcas.

1. Cele două antroponime Adde Barsemei dintr-o inscripție de la Ampelum²¹ și Aurelius Barsemia de la Tibiscum²² au o etimologie apropiată. Barsemei și Barsemia sînt traduse prin „fiul (zeului) Semios“ și respectiv „fiul (zeiței) Semia“ sau „fiul stindardului sau semnului“, în cazul în care accepția admisă pentru Semia este „stindard, semn“ după Lucianus²³. Cuvîntul grec σημίον, latin *signum*, a ajuns în siriană *sēmium*, la plural *sēmēia*²⁴. *Sēmēia* erau adorate în temple bine cunoscute de la Hierapolis-Membidj, fiind plasate între divinitățile principale: *Hadad* și *Atargatis*. Începînd din secolul II e.n., *Sēmēia* este cunoscut ca numele fiicei acestor divinități²⁵. Zeița Σήμη(α), Σίμα sau Σιμία, identificată de unii cercetători cu Ἀσιμάθ din Hama, prezintă de asemenea un dublet masculin în *Seimios* sau *Seimos*, care intră în structura unor antroponime²⁶. *Semea* (*Sima* sau

¹⁹ M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 80, nr. 43; S. Sanie, SCIVA, 27, 3, 1976, p. 402.

²⁰ A. Caquot, „Syria“, XXXIX, 1962, p. 231 și urm.

²¹ CIL, III, 1301 b(= ILS 7835). Lectura corectă a fost propusă de F. Cumont, RE, V, 1903, col. 1281, admisă de asemenea de J. Dobiaș, *Bidluř Sbornik*, Praga, 1928, p. 22, n. 55.

²² C. Daicoviciu, ACMIT, Cluj, 1939, p. 315.

²³ Lucian, *De dea Syria*, 33.

²⁴ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 425.

²⁵ R. Dussaud, *Les religions*, p. 396.

²⁶ L. Jalabert și R. Mouterde, *IGL Syrie*, II, p. 215, n° 376.

Simi) apare în inscripțiile Siriei, singură sau însoțită de alte divinități, ca *Balmarcodes* și *Juno*²⁷. R. Dussaud consideră că numele *Simia* provine de la *simtu*, „destinul“, fiind un fel de Nemesis semitică²⁸. Etimologia prezentată: Barsemia — „fiul (zeiței) Semia“ sau „fiul stindardului“ este diferită de cea care consideră că Barsemia ar fi tot „fiul (zeului) Shamash“, *BRSMS*. În situația traducerii menționate ar fi dificil de justificat dispariția celui de-al doilea S. Diferența este vizibilă de asemenea în transcrierea pentru Βαρσημεα — BRSMY²⁹. Dealtfel *Shamash* este prezent în antroponimia Daciei dar în compunerea altor nume. *Semia*, cu variantele sale, intră în structura numelor ca: *Abdsimya*, *Amassemia*, *Abdsemyá*, *Abidsemis*, *Barsemea* etc.³⁰. Numele teoforice *Barsemei* și *Barsemia* aduc prețioase informații asupra credinței posibile a unor sirieni din Dacia sau a ascendenților acestora.

2. Din aceeași categorie a numelor care indică gradul de rudenie cu zeul face parte de asemenea numele *Barhadadis*, din inscripția dedicată lui Iuppiter Dolichenus, Dea Syria și (Dea) Magna Caelestis găsită la Apulum³¹.

Traducerea lui Barhadadus-Barhadados (forma latină corectă) este „fiul (zeului) Hadad“. Numele *brhdd* sau *bredd*³², la fel ca și teoforicele compuse cu Hadad, de tipul Μασαχαδαδος, Βαφαλαδαδος, Ζεβιαδαδος, Ραγηάδαδος, Ὁβουαδαδος³³, Αδαμαθης³⁴ sînt deosebit de răspîndite în Siria propriu-zisă și mai puțin la Palmira³⁵. Altarele înălțate lui Hadad erau numeroase la Damasc, Alep, Doliche, Hierapolis. Poate

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ R. Dussaud, „Syria“, XVI, p. 323.

²⁹ Cf. N. Gostar, *ArhMold*, II—III, 1964, p. 304.

³⁰ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 34.

³¹ Al. Popa și I. Berciu, „Apulum“, V, 1964, p. 172; cf. S. Sanie, *SCIV*, XIX, 1968, 4, pp. 581—582, n. 57; *supra*, p. 42.

³² H. Seyrig, „Syria“, XX, 1939, p. 305, n. 1; J. T. Milik, „Syria“, XLIV, 1967, p. 213.

³³ A. Caquot, „Syria“, XXXIX, p. 240; Aquila Barhadados, în *AnnÉp*, 1940, p. 72.

³⁴ L. Jalabert și R. Mousterde, *IGL Syrie*, II, p. 148, n°264, p. 199, n.4.

³⁵ F. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos* (1922—1923), Paris, 1926, index II, 2.

fi considerată sigură originea siriană a dedicantului³⁶. În Dacia nu se întîlnesc altare dedicate lui Hadad, însă zeul apare în *interpretatio romana* sub numele de Iuppiter Helio-politanus³⁷ și [Hi]erapolitanus³⁸.

3. Din aceeași categorie de nume face parte și *Barsimsus*. Purtătorul lui, Barsimsus Callisthenis era în efectivul trupelor din *cohors I Vindelicorum* care avea garnizoana la Tibiscum³⁹. Barsimsus semnifică „fiul (zeului) Shamash“, traducerea lui Shamash fiind „soare“. Soarele ocupa un loc cu totul special în multe religii antice dar mai ales în cele orientale⁴⁰; sînt numeroase antroponimele care îl amintesc sau îi sînt corelate⁴¹. Menționăm spre exemplificare Σαμοος, Σομισος, Σαμαιο, Σαμσεος, Σημσηος, Βαρσαμας, Αβδασαμφοος (slujitor (al zeului) Shamash), în latinește Avidsimsus etc. Se pare de asemenea că numele Simson — legendarul Hercule evreu Samson — are aceeași etimologie ŠMŠ⁴².

4. Numele Bolha al veteranului palmirian de la Potaissa⁴³ poate fi de asemenea inclus între antroponimele teoforice. Bolha (*bwlh*³) semnifică „Bol este fratele“, într-o formă corectă Bwlah (*bwl'h*), însă schimbarea locului vocalei din ultima silabă a cuvîntului poate fi constatată de asemenea în cazul altor antroponime: Bolma (*bwlm*³)⁴⁴ în loc de Bolam sau Timha (*tymh*³) pentru *Timah*⁴⁵. Calificativul 'h — „frate“ este reîntîlnit numai în structura a două nume palmiriene

³⁶ Apud Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 321, n.1: „À Palmyre Hadad n'est connu ni dans les inscriptions religieuses ni dans l'onomas-tique“. O opinie puțin diferită la M. Rostovtzeff, *AJA*, 37, 1, 1933, p. 59 și urm.

³⁷ *CIL*, III, 1353—1354; O. Floca, *AISC*, III (1928—1932) 1933; cf. *supra*, p. 91.

³⁸ O. Floca, „Materiale“, I, 1957, p. 774; cf. *supra*, p. 95.

³⁹ *CIL*, XVI, 107.

⁴⁰ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 253; R. Dussaud, *Les religions*, pp. 392—405.

⁴¹ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 172; L. Jalabert și R. Mouterde, *IGL Syrie*, II, p. 250, n° 453.

⁴² W. Gesenius, *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch*, ed.³, 1828, p. 585.

⁴³ *CIL*, III, 7693 (= 907).

⁴⁴ R. Caquot, „Syria“, XXXIX, 1962, p. 241.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 236.

'*hytwr* și *tymh'*, însă el intră în componerea mai multor nume din limbile: amorrită, feniciană sau ebraică ⁴⁶.

Bolha nu este menționat printre numele de acest tip. Ipoteza conform căreia Bolhas ar fi identic cu Bolhaz (tradus prin „Bol vrea“), admitând că *z* final s-ar transforma în *s* ca urmare a transcrierii în latină, este aparent verosimilă, dar ea devine inacceptabilă dacă avem în vedere notarea celor două nume în scrierea palmiriană; *bwlh'* ⁴⁷ și *bwlhzy* sînt evident diferite, ultimul nefiind niciodată transcris prin Bolha. Printre numele de triburi cunoscute pe *tesserae* la Palmira noi întîlnim de asemenea pe BNY BWLH' ⁴⁸, ceea ce adaugă un nou element la determinarea unei origini deja sigură.

În sfîrșit, un alt nume care poate avea, eventual, aceeași semnificație a relațiilor de rudenie cu zeul: este *Barbarcas* care provine dintr-o inscripție de la Tibiscum ⁴⁹. Prima parte a numelui Barbar (*brbr*) a fost tradusă în alte inscripții prin „fiul mare“, „nepotul“ sau „descendentul“ ⁵⁰. Cu toate că sînt relativ diferite, explicațiile pentru *brbr* au comună filiația menționată a persoanei sau divinității specificate. Este vorba în acest caz de zeița siriană Cos (QS sau QWS) pe care o regăsim de asemenea în numele Κοσμηλαχος (QSMLK) ⁵¹. Numele poate fi de asemenea divizat în *Bar Barcas*, *brq* semnificînd în arameană „fulger“, traducerea integrală era cea de „fiu al fulgerului“ ⁵². Mai plauzibilă ni se pare ipoteza unei etimologii Bar-Barachos — „fiul lui Barachos“ ⁵³, Barachos fiind unul din numeroasele antroponime semitice echivalente cu Benedictus pe care latinizarea l-a apropiat de forma punică a numelui Barcas.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 241.

⁴⁷ Ch. Clermont-Ganneau, *Recueil d'Archéologie orientale*, I, p. 107; J. Cantineau, „Syria“, XII, 1931, p. 122.

⁴⁸ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 463.

⁴⁹ C. Daicoviciu, *ACMIT*, II, 1929, p. 315; I. I. Russu, *AISC*, IV, p. 224; N. Gostar, *ArhMold*, II—III, 1964, p. 303, n. 57.

⁵⁰ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 114.

⁵¹ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 259.

⁵² W. Gesenius, *op. cit.*, p. 130; E. König, *Hebräisches und aramäisches Wörterbuch*, Leipzig, 1910, p. 47.

⁵³ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 132.

C. Grupa de nume avînd semnificația de „dar al divinității” este reprezentată de patronimicul Athenatan și de Zabdibol.

1. Numele *Athenatan* este cunoscut de pe diploma de la Tibiscum, unde apare ca tată al lui Perhev⁵⁴. ‘Atar ‘Athe, adică *Atargatis* este cunoscută în Dacia atît cu numele ei originar⁵⁵ cît și sub denumirea care a circulat în Imperiu — Dea Syria⁵⁶. *Athe* reprezintă evident abrevierea lui Atar Athe, antroponimele fiind constituite cu ajutorul primei părți (‘Atar-Suri) și uneori cu partea a doua a numelui zeiței. Printre numele formate cu Athe mai răspîndite sînt *Zabd’athe*⁵⁷, „dar al lui Athe”, Bar’athe (Βαράθης), „fiu al (zeiței) Athe”⁵⁸ și Athenatan (*tntn*), „Athe a dăruit” ca pe diploma de la Tibiscum⁵⁹. Cea de-a doua parte a numelui, verbul *ntn*—*natan*, are între accepțiile principale: „a face dar, a dona”⁶⁰.

2. *Zabdibol* este întîlnit în două inscripții funerare, la Tibiscum⁶¹ și Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁶². Semnificația numelui *Zabd* a fost deja menționată. Numele Zabdibol, „dar al lui Bol”, este cunoscut în inscripțiile grecești în transcrierea Ζαβδιβώλος⁶³, *zdbwł* în inscripțiile semitice⁶⁴. Acest nume este cunoscut de asemenea în inscripțiile latine, cum sînt cele de la El Kantara din Numidia⁶⁵. Zabdibol aparține, alături de Bolhas și Borafas, antroponimelor formate cu teonimul Ból.

D. Numele *Borafas* a intrat în circulație în locul lui Boraeas⁶⁶, grație emendării aduse de I. I. Russu inscripției

⁵⁴ C. Daicoviciu și L. Groza, ActaMN, II, 1965, pp. 135—139.

⁵⁵ S. Sanie, ArhMold, IV, 1966, pp. 355—359.

⁵⁶ I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 183.

⁵⁷ Ch. Clermont-Ganneau, *op. cit.*, p. 106.

⁵⁸ L. Jalabert și R. Mouterde, *IGL Syrie*, II, p. 249, n° 451.

⁵⁹ A. Caquot, „Syria”, XXXIX, 1962, p. 245.

⁶⁰ E. A. Speiser, IEJ, 13, 1963, 2, p. 69.

⁶¹ CIL, III, 14216.

⁶² CIL, III, 12587.

⁶³ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 48; *The Excavation at Dura-Europos*. Prel. Rep., V, New Haven, 1934, index, p. 315, n. 416, 418.

⁶⁴ Ch. Clermont-Ganneau, *op. cit.*, II, pp. 99, 117 și 118; J. Cantineau, „Syria”, XII, 1931, p. 128 și 129.

⁶⁵ CIL, VIII, 2505.

⁶⁶ I. I. Russu, SCIV, 18, 1967, 1, p. 167.

CIL, III, 14216. Borafas face parte din grupa de nume teoforice formate cu $\rho\phi$, „vindecare“, care atribuie zeului calități de tămăduitor⁶⁷. Numele Borafas, pe care noi îl socotim același ca Bôrrefa și Refabôl (Ρεφαβωλος) a fost tradus prin „Bôl vindecă“⁶⁸.

E. Numele *Baricius*, fiul lui Male, cunoscut prin diploma de la Căseși⁶⁹ și cel al lui Publius Aelius *Bericio*⁷⁰ sînt două din numeroasele variante ale antroponimului semitic *brk*, care exprimă ideea de binecuvîntare. Numele este întîlnit în inscripțiile latine din Africa sub formele Baric, Barich, Berec, Berech, Baricio; G. Forni a remarcat efortul de a alătura onomasticii latine un nume care-i este străin⁷¹. Numele este cunoscut în inscripțiile grecești, singur Βαραχιας⁷² și mai ales în nume compuse de tipul lui Βαρεχβηλος⁷³ și în inscripțiile semitice Barikai (*brky*)⁷⁴ sau Barkayô (*brkyw*)⁷⁵.

F. Singurul nume în onomastica Daciei, format cu ajutorul teonimului Bel este Ragysbel (*rgysbl*) în transcriere greacă Ραγισβηλ, cunoscut din inscripția în cursivă siropalmiriană de la Romula⁷⁶. Semnificația acestui nume ar fi după C. Johnson „remarcat de Bel“⁷⁷.

G. Grupa de antroponime-teonime.

1. Numele lui Gaddes, fiul lui Aninas, veteran al unei unități auxiliare palmiriene de la Tibiscum, este cunoscut dintr-o inscripție funerară⁷⁸. Divinitatea semitică *Gad*, de la care provine și numele Gaddes, a avut aceleași atribute ca Τύχη și Fortuna, fiind însă uneori identificată cu un

⁶⁷ A. Caquot, *op. cit.*, p. 247.

⁶⁸ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 180, n. 4.

⁶⁹ C. Daicovică, SCIV, IV, 1953, p. 541 și urm.; idem, „Dacia“, N.S., I, 1957, p. 192; G. Forni, „Athenaeum“ (Pavia), XXXVI, 1958, p. 9.

⁷⁰ CIL, III, 12587.

⁷¹ G. Forni, *op. cit.*, p. 9.

⁷² H. Wuthnow, *Die semitischen Menschnennamen*, p. 33.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Ch. Clermont-Ganneau, *op. cit.*, II, p. 106.

⁷⁵ J. Cantineau, „Syria“, XIV, 1933, p. 177.

⁷⁶ S. Sanie, ArhMold, IV, 1966, p. 356.

⁷⁷ C. Johnson, *The Excavations at Dura-Europos*, Prel. Rep., II, p. 168.

⁷⁸ CIL, III, 8000.

genius cu toate că apare în calitate de divinitate ⁷⁹. Antroponimele cu *gad* (*gd*) sînt cunoscute prin atestări foarte vechi, ca *bgd* ⁸⁰, tradus în *Septuaginta* prin Ἐν τύχη, „în noroc“ sau „din fericire“ sau cele din perioada elenistică și romană: Γάδος, Γάδδος, Γαδδαίος (*gdd*) ⁸¹. Redublarea lui *d* existentă în scrierea semitică a numelui divinității este uneori remarcată în transcrierea greacă sau latină, ca în cazul nostru. Între numele compuse cu *gad*, menționăm: Βαργάδ și Βαργάδδα ⁸² căruia-i corespunde în grecește Εὐτύχης, Gadarsu — GDRSW — Γαδδαρσου (gen.) etc. ⁸³.

2. Un fragment de vas descoperit la Romula are incizat numele ΓΑΔΑΤΗC ⁸⁴. Antroponimul Γαδδατης este format din alăturarea a două teonime: *Gadd* și *Athe*, amintita formă abreviată pentru Atargatis și ar putea fi eventual tradus prin „Athe este Fortuna“. Menționăm și prezența lui *Gadd* la Palmira ca teonim ⁸⁵, considerat ca un alt nume pentru *Belit*, zeița paredră a lui Bel, echivalentă la rîndu-i cu Atargatis, divinitate care a ocupat un loc deosebit în panteonul palmirian.

Între cele aproximativ 50 de triburi atestate la Palmira este cunoscut și cel numit BNY GDYBWL ⁸⁶.

3. *Salmas* fiul lui *Ramius*, din *numerus Palmyrenorum Porolissensium* ⁸⁷ poartă de asemenea antroponim-teonim regăsit în mediu sirian. Inscripțiile din Siria menționează un zeu Σελαμανες ⁸⁸, precum și o zeiță *Šlmat*. Numele *Salmas*

⁷⁹ R. Dussaud, *Les religions*, p. 405; Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 170, a tradus Gad Taimei prin „protector al lui Taimei“. Triburile, izvoarele, orașele aveau fiecare un Gad al său. O reprezentare a lui Atargatis descoperită la Palmira cu inscripția GD DY TDMWR- „Gad (al orașului) Tadmor“, tradusă prin „Tyche a Palmirei“ (ibidem, p. 367).

⁸⁰ *Genesis*, XXX, 11.

⁸¹ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 38.

⁸² L. Jalabert și R. Mouterde, *IGL Syrie*, II, nr. 43 și 123.

⁸³ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 38.

⁸⁴ D. Tudor, „Annales archéologiques arabes-syriennes“, 21, 1971, 1-2 (IXème Congrès International d'archéologie classique), p. 73, pl. XII/4.

⁸⁵ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 363.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 454.

⁸⁷ CIL, III, 837.

⁸⁸ L. Jalabert și R. Mouterde, *IGL Syrie*, II, p. 258, n° 465. Menționat de asemenea între πατρώϊος Θεοίς.

reprezintă transcrierea nominativului Σαλμας⁸⁹. În epigrafele palmiriene numele apare sub forma Šalm'⁹⁰. Numele divin Selaman derivă de la cuvântul Šalam — „salvare, sănătate, pace“. Într-un recent studiu, savantul J. T. Milik⁹¹ a analizat minuțios originea și evoluția numelui Salmâ și după opinia sa Salmâ poate fi fratele zeiței Šalmat (Šlmt). Preponderența aspectului feminin al acestor divinități gemene s-ar explica prin succesul cultului Hygeiei grecești sau al lui Valetudo și Salus la romani.

H. Sînt în sfîrșit antroponime care pot fi interpretate și ca teonime dacă acceptăm că reprezintă abrevierea numelor unor divinități.

1. Numele Ierheus (sau Ierhaeus) din partea latină a unei inscripții de la Tibiscum⁹². Se considera în general că numele Iarhai, atît de răspîndit la Palmira, provine de la numele abreviat al zeului Iarhibol, denumit în mod curent Iarha (Yrh')⁹³. Iarhai ar fi așadar format cu ajutorul atributivului în y, „cel al lui Yarhibôl“ transcris în unele inscripții bilingve prin Ἰαριόδωρος⁹⁴. Numele grec scoate în evidență tot mai mult evoluția, solarizarea lui Iarhibôl decît numele palmirian. Nu numai Iarhei, ci și Iarhibol este cunoscut ca antroponim. Transcrierea obișnuită a numelor menționate în inscripțiile grecești este Ἰαριβωλης, Ἰαριβωλέους (gen.) — (Yarhybwł'), respectiv Ἰαραῖος⁹⁵.

În ceea ce privește forma latină a numelui, ea urmează o evoluție similară cu teonimul⁹⁶. Iarhibol este întîlnit ca antroponim Iarabolus într-un papirus de la Dura Europos⁹⁷.

⁸⁹ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 103.

⁹⁰ J. Cantineau, „Syria“, XII, 1931, p. 135; idem, „Syria“, XIV, 1934, p. 181.

⁹¹ J. T. Milik, „Syria“, XLIV, 1967, pp. 289—294.

⁹² I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 175; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, pp. 70—73, nr. 37.

⁹³ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 273.

⁹⁴ M. J. Lagrange, *Études*, p. 510; A. Caquot, „Syria“, XXXIX, 1962, p. 252.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 507; Ch. Clermont-Ganneau, *op. cit.*, II, pp. 103, 114; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 56 și 131.

⁹⁶ M. Janon, „Bulletin d'Archéologie Algérienne“, II (1966—1967), Paris, 1967, pp. 219—230.

⁹⁷ E. T. Silk și C. B. Welles, *Excavations at Dura-Europos*. Prel. Rep., V, New Haven, 1934, p. 300.

În ceea ce privește Iarhai, noi îl regăsim în același document de la *Cohors XX Palmyrenorum*, unde apar de mai multe ori *Aurel(ius) Seleucus Ier[h]aei*, *Aurel(ius) Zebidas Ier[h]aei*⁹⁸. La fel ca antroponimul de tipul Iarhai ar putea fi eventual *Marcus Ulpius Ierius*⁹⁹ încadrat între *nomina graeca*, nu numai pentru că un *Marcus Ulpius Iarhai* este cunoscut la Palmira¹⁰⁰. În acest caz s-ar confirma observația judicioasă a lui M. Janon privitoare la transcrierea în latină a literei palmiriene ḥ¹⁰¹.

2. *Malchus* este cunoscut grație inscripției bilingve de la Tibiscum unde apare atât în textul latin cât și în cel palmirian. Frecvența acestui nume, diferențele de transcriere a inscripțiilor grecești și latine au fost deja menționate și cu ocazia prezentării epigrafiei de la Tibiscum¹⁰². În ceea ce privește clasificarea printre numele teoforice, Mesnil du Buisson s-a asociat lui H. Ingholt în a considera că *Μαλχος* „reprezintă un hypocoristic originar din numele divin Malakbêl”¹⁰³. Conform acestei opinii, Malakbêl ar fi fost numit *Malkâ* sau cu formele intermediare *Malakâ*, *Malka*, ceea ce ar permite traducerea „mesagerul”, cum zeul însuși pare să fi fost denumit în limbajul popular¹⁰⁴.

În ceea ce privește unele nume, noi nu posedăm garanția unei transcrieri potrivite. În această situație s-ar putea găsi de exemplu numele *Ramus*, ce-l poartă tatăl lui Salmas¹⁰⁵. Dacă noi presupunem că el derivă de la teonimul Raḥam (Rḥm)¹⁰⁶, cunoscut prin mai multe inscripții¹⁰⁷, el ar putea fi un nume teoforic. Dar asupra lui *Ramus* vom reveni cu prilejul prezentării numelor „profane”.

Indivizii purtători ai numelor teoforice și teonimelor nu erau probabil indiferenți față de divinitățile relevate de materialul onomastic, se considerau probabil sub protecția lor.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 302.

⁹⁹ CIL, III, 7892.

¹⁰⁰ J. Cantineau, „Syria”, XIX, 1938, p. 73; *ibidem*, p. 153.

¹⁰¹ M. Janon, *loc. cit.*

¹⁰² S. Sanie, „Dacia”, XIV, 1970, pp. 405–409.

¹⁰³ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 273.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ CIL, III, 837.

¹⁰⁶ R. Dussaud, *Les religions*, p. 412.

¹⁰⁷ G. Ploix de Routrou și H. Seyrig, „Syria”, XIV, 1933, p. 12

și urm.

Granița între numele orientale teoforice și cele „profane” este foarte labilă. Enumerându-le după principala semnificație, antroponimele ar putea fi totuși grupate astfel: *etnonime* (Arimo, Bassus, Surus, Tiiadmes(?), Teimes); *porecle* (Abgar); *referiri la aspectul fizic* (Abraenus, Habibis, Manneus); *calități psihice* (Adde, Aninas, Nal); *nume de plante* (Cassia); *nume de animale* (Guras); *nume derivate din toponime* (Perhev, Hammasaeus); *situația față de înaintași sau colectivitate* (Alaphata, Zora) și, în sfârșit, un număr însemnat de posibile teoforice (Audeo, Bana, Hammonius, Iateimos, Iiddeus, Marinus, Mattavius, Ramus). Gruparea numelor ce constituie obiectul analizei noastre după criteriul etimologic și semantic nu este la fel de sugestivă ca în cazul teoforicelor. Etimologia pentru cea mai mare parte a antroponimelor „profane” fiind arareori unică, prezentarea lor va fi făcută în ordinea alfabetului latin.

Abgar. Marcus Ulpius Abgaros, comandant al unei unități de arcași palmirieni de la Prolissum, onorat în patria sa de origină¹⁰⁸, a fost recent adăugat onomasticii orientale a Daciei¹⁰⁹. Numele Abgaros este cunoscut între antroponimele palmiriene în inscripții semite, 'BGR¹¹⁰ și grecești Αβγαρος¹¹¹. Abgar încadrat între porecle (Spitznamen), în clasificarea lui W. Goldmann¹¹², e tradus prin „șchiop”, ca, de altfel, și într-un articol mai vechi al lui H. Ingholt¹¹³. G. Ryckmans¹¹⁴ menționează că numele Abgar este foarte frecvent în lumea sud-arabică și îl traduce prin „enflé”, *umflat*, eventual sensul figurat *îngîmfat*. O traducere asemănătoare prezintă H. Ingholt și J. Starcky¹¹⁵, care consideră

¹⁰⁸ H. Seyrig, „Syria”, XXII, 1941, p. 231 (= AnnÉp, 1947, 169): [M]αρκων Ουλπιου [v Αβγα]ρον έπαρχον Παλμυρηνω[v το] ξότων...?

¹⁰⁹ I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 173, consideră ca atare datorită celeilalte inscripții: T. Αίλι [ov... έπαρχον τών] εν Παρολι[σσω άνοτέ]ρας Δακίας [χα]τε [ι]λεγμενων τοξότων οί από του πρωτο(υ) αυτού...

¹¹⁰ H. Ingholt, „Berytus”, II, 1935, p. 107; CIS, 3960/1,2 și 4199, apud H. Ingholt, *op. cit.*

¹¹¹ G. Ryckmans, *Les noms propres sud-sémitiques*, I, Louvain, 1934, p. 48.

¹¹² W. Goldmann, *Die palmyrenischen Personennamen*, Leipzig, 1935, p. 29.

¹¹³ H. Ingholt, „Berytus”, II, 1935, p. 107.

¹¹⁴ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 48.

¹¹⁵ J. Starcky, în D. Schlumberger, *Le Palmyrène du Nord-Ouest*, Paris, 1951, p. 144.

că acest nume se trage dintr-o rădăcină înrudită *bagira*, „être ventru“, „a fi umflat-pîntecos“. Faptul că H. Inghold, în lucrarea recentă, nu mai amintește traducerea anterioară, ne determină să presupunem opțiunea sa pentru ultima din semnificațiile amintite.

Abraenus este numele unuia dintre preoții orientali cunoscuți dintr-o inscripție de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹¹⁶. Numele rezultat din lectura literelor complete și perfect lizibile — *Abraen(us)* — prezintă o abundență de analogii care nu pot fi ignorate și a fost preferat lecturii inițiale [I]abraenus¹¹⁷. Menționăm doar trei dintre analogiile posibile: 1. numele unuia dintre strămoșii poporului evreu Avraam, 'BRHM — Αβρααμ, „Tată al mulțimilor“ sau 'BRM, Αβράμ, „Tatăl înalt“ sau „Tată al înălțimilor“¹¹⁸; 2. Αβρεμς, considerat a fi compus din 'B, „tată“ și perfectul verbului *rehem*, „a fi plăcut“ sau „a fi milostiv“¹¹⁹; 3. 'Αβράνης, transcrierea greacă a numelui arab *Habrân*¹²⁰, derivat de la *HBR*, cuvînt care în sud-arabică înseamnă „frumos, grațios“¹²¹. Onomastica semită mai cunoaște un număr de antroponime în transcriere apropiată cu sens de etnonim sau toponim; optăm însă pentru *Abranes*, nume ce-l considerăm mai apropiat de *Abraenus*.

Adde. Lectura Adde Barsemei și nu Addebar Semei, cum figurează în *Corpus*¹²² și în alte lucrări, o considerăm sigură, iar revenirile asupra ei nefundamentate¹²³. Numele semite, care în transcriere greacă sau latină au forme iden-

¹¹⁶ C. Daicoviciu, „Dacia“, I, 1924, p. 250 (= AnnÉp, 1927, 56); I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 177.

¹¹⁷ C. Daicoviciu, „Dacia“, I, 1924, p. 251, pentru lectura dată la publicare amintește de Iabri, 'Ιαβρι, Ιάβροι, oraș în nordul Arabiei Centrale; cf. RE, IX, col. 544.

¹¹⁸ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 9; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 123.

¹¹⁹ H. Seyrig, în G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, III, 1958, Apendice 2, Inscriptions grecques (extras), p. 23, nr. 21 a și p. 24, nr. 3.

¹²⁰ IGL Syrie, II, p. 193, nr. 328, unde trimite la Waddington 2053, „Syria“, Princeton, III, A, p. 112, nr. 195, nouă inaccesibile; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 11 și 139.

¹²¹ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 87.

¹²² CIL, III, 1301 b (= 7835); ILS, 4299.

¹²³ S. Sanie, „Dacia“, XIV, 1970, p. 236, n. 18, unde sint consemnate lecturile anterioare.

tice sau asemănătoare cu Adde sînt relativ numeroase; cu toate acestea în clasificarea acestui nume nu trebuie omisă existența antroponimului Adde și în onomastica greco-macedoneană¹²⁴. Praenomenul grecesc al acestui *sacerdos Iovis Dolicheni* de la Ampelum n-ar constitui o excepție, căci colegul său de pe aceeași inscripție, Oceanus Socratis, este total elenizat după nume¹²⁵. *Adde* poate proveni de la *Addu*, numele unui zeu de la El Amarna echivalat apoi cu divinitatea siriană Hadad¹²⁶ sau din onomastica sud-arabică ce cunoaște de asemenea numele *Add*, „forță, victorie“ sau *Aday*, „a fi din belșug“¹²⁷. Numele este atestat cu o transcriere inconstantă și în inscripțiile palmiriene, fiind remarcată totodată apropierea sa de numele grecești Αδδα, Αδδη, dar și de semitele Αδδαι, Αδδαιως sau Αδδεια (= Abia), Αδηους (= Abihou), Αδιος (= Abi)¹²⁸.

Alaphatha, tatăl lui Hammasaeus, cunoscut dintr-o diplomă militară¹²⁹, are un nume răspîndit la majoritatea popoarelor semitice, fără a fi însă din cele mai frecvente. Numele *Alaphatha* și formele apropiate Αλαφος, Αλαφαιος, Αλαφια, Halopha, Χαλαφατος ș.a., derivă de la rădăcina *HLP*¹³⁰. Numeroasele traduceri ale lui *HLP*, cu toată diversitatea lor, gravitează în jurul unui sens apropiat: „a urma pe cineva, a succede cuiva“¹³¹, „a dărui în schimb“¹³²,

¹²⁴ L. Zgusta, *Die Pers. gr. St.*, p. 294, § 592; idem, *KIAPN*, pp. 46–47, § 15–1; 15–2; 15–3: „Es ist nicht ganz klar, ob der Name zu der hier behandelten Sippe gehört, oder ob er eine Entstehung von (maked.) griech. Αδαϊος vorstellt“; și n. 31.

¹²⁵ *Supra*, p. 47.

¹²⁶ M. J. Lagrange, *Études*, p. 91, n. 5; É. Dhorme, *Les religions de Babylonie et d'Assyrie*, Paris, 1949, p. 126.

¹²⁷ G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 41 (Waddington 2115) sau p. 88 *Hadd*. "Αδδος.

¹²⁸ F. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos*, p. 447; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschnamen*, p. 13; J. Cantineau, „Syria“, XIV, 1933, p. 185; Adde pe o inscripție din anul 178 e.n. menționează de asemenea ambele origini posibile: *IGL Syrie*, II, p. 324, nr. 390; *Excavations at Dura-Europos*, VI, 1936, p. 114, Αδαϊος(εος), Addaeus, p. 420, index p. 506; *IGL Syrie*, V, p. 282, nr. 2559 (= IDR, I, pp. 86–88).

¹²⁹ CIL, XVI, 68, *Hammasaeus Alaphata f(ilio) Palmyra*.

¹³⁰ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 275; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschnamen*, p. 16; G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 104.

¹³¹ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 275; *HLP* nachfolgten imp. 3 sing. *HLPT*, Χαριτες αξιαι.

¹³² Ch. Clermont-Ganneau, *Études d'archéologie orientale*; I, p. 109.

„vicisitudine“¹³³, „el a înlocuit“¹³⁴, iar în latină *praeteriit* și pentru pluralul *HLPWT*, *HLYPWT*, *mutationes*, *vices*¹³⁵. Numele sud-arabic *Halaf* sau *Halif*¹³⁶ este tradus prin „succesor“; este dificil însă de a găsi un antroponim latin corespunzător palmirianului Halaphata¹³⁷.

Aninas. Două inscripții funerare, una de la Tibiscum¹³⁸ și cealaltă recent semnalată la Porolissum¹³⁹, orașe în garnizoanele cărora erau și trupe originare din Palmira, conțin numele Aninas. Ambele inscripții sînt prost conservate, desinențele cazuale ale numelui lipsesc. Fără a avea răspîndirea unor nume ca Theimes sau Marinus, Aninas este cunoscut prin texte semitice¹⁴⁰, grecești¹⁴¹ și foarte rar latine¹⁴². Numele Aninas, ca și un însemnat număr de antroponime cu forme asemănătoare, cunoscut la majoritatea popoarelor semitice, derivă de la o rădăcină *HNN*¹⁴³ cu sensul de „milos-tiv, îngăduitor, favorabil“ (*gratiosus largitus est, gratiosum esse*)¹⁴⁴. Numele formate cu *HNN* se integrează, așadar, printre antroponimele ce exprimă calitățile sufletești ale

¹³³ J. Cantineau, *Le Nabatéen*, II, Paris, 1932, p. 96.

¹³⁴ *IGL Syrie*, II, p. 83, nr. 4054.

¹³⁵ J. Buxdorf, *Concordantiae Bibliorum Hebraicae et Chaldaicae*, Berlin, 1892, p. 647.

¹³⁶ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 104.

¹³⁷ Alaphatha (Alapatha) poate fi nume propriu masculin; cf. M. Lidzbarski, *Handbuch*, pp. 274–275, dar și feminin *Chalifat* (*HLYPT*); cf. M. Lidzbarski, *Ephemeris*, p. 33; G. Contenau, „Syria“, I, 1920, p. 225, **Αλαφατα**.

¹³⁸ CIL, III, 8000.

¹³⁹ I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 177 „DM AELI... trei rinduri complet corodate XII... ANIN... FL... BANAN...“.

¹⁴⁰ M. Lidzbarski, *Ephemeris*, p. 150; Hanina în CIS, 4557, apud H. Ingholt, în *Mélanges K. Michalowski*, Varșovia, 1970, p. 473, n. 70.

¹⁴¹ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 22, **Μαριανός και Αβινάς υιός** (SEG, 8, 93), p. 23 și 142; *IGL Syrie*, IV, Paris, 1955, nr. 1632; *IGL Syrie*, V, Paris, 1959, nr. 2089; E. Honigman, art. *Syria*, RE, IV, A₂, col. 1711, menționează un **Αβινάς** „făcător de minuni“ care și-a petrecut viața în pustiu în apropiere de **Νεοκαισαρεια**. Minăstirea ce s-a construit acolo s-a numit Bêt mar Hanina.

¹⁴² C. Hopkins, în *Excavations at Dura*, V, 1934, p. 148, Malchus Anini din Cohors XX Palmyrenorum.

¹⁴³ H. Ingholt, în *Mélanges de l'Université Saint Joseph* (offert au Père R. Mouterde), fasc. 4, 1962, pp. 108–109, n.3 cu trimiterile la bibliografia mai veche.

¹⁴⁴ J. Buxdorf, *op. cit.*, p. 665.

purtătorilor, iar în cazul unor teoforice prezintă deferența zeilor ¹⁴⁵.

Arimo. Cognomenul *Arimo* ¹⁴⁶, inclus de A. Kerényi între numele grecești ¹⁴⁷, este după opinia lui I. I. Russu „mai curînd asiatic-iranian decît eventual numele greco-macedonean, Ἀριμμα care încă poate fi de origine asiatică“ ¹⁴⁸ și clasificat în consecință între *nomina orientalia* ¹⁴⁹. În sprijinul ultimei opțiuni, dar nu pentru încadrarea între numele iraniene ¹⁵⁰, putem invoca frecvența cuvintelor derivate de la rădăcina *ARM* cunoscute ca toponime ¹⁵¹, etnonime ca Ἀρμιοι, Ἀραματοι ¹⁵² cu înțelesul de sirieni, arameeni și prin cîteva nume biblice. *Arimo* mai poate aparține și grupului de nume compuse cu *ARY* (Ieu) ¹⁵³ și a altora cu grafie apropiată, dar cu înțelesuri diferite cunoscute în Egipt ¹⁵⁴. Unitățile siriene fiind bine reprezentate între trupele auxiliare din Dacia, foarte probabil numele *Arimo* să provină de la etnonimul amintit ¹⁵⁵. Numele *Arimo* este purtat și de un dedicant către Bonus Puer (Phosphorus) — Azisus în *interpretatio romana* dintr-o inscripție relativ recent descoperită la Napoca ¹⁵⁶.

Audeo este unul din multiplele cognomina purtate de un centurion din Numerus Palmyrenorum O(ptatianensium) și singurul indiciu al originii lui orientale sau ai membrilor familiei sale prospere ¹⁵⁷. *Audeo* nu este printre cele mai răspîndite antroponime; în publicațiile accesibile nouă nu am

¹⁴⁵ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 279, HNY'L, YH HNN, HNN'L ș.a.; M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 240, B'L HNN.

¹⁴⁶ CIL, III, 12565.

¹⁴⁷ A. Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1857.

¹⁴⁸ I. I. Russu, ED, VIII, 1938, p. 173; idem, AISC, IV, 1941—1943, p. 224.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 233.

¹⁵¹ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 74.

¹⁵² *Ibidem*; Strabo, XIII, 4, § b; XVI, 4, § 27.

¹⁵³ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 73 (Ariel).

¹⁵⁴ Fr. Lexa, *La magie dans l'Égypte antique*, Paris, 1925, 2, pp. 133, 140 și 177 (Ariaha, Ariamoussi, Arimatha).

¹⁵⁵ J. Cantineau, „Syria“, XIV, 1933, p. 192, 'RYM' (Arima), dar lucrarea la care trimite J. Cantineau, *Inscriptions palmyréniennes*, Damasc, 1930, nu ne-a fost accesibilă.

¹⁵⁶ I. Mitrofan, ActaMN, I, 1964, p. 207.

¹⁵⁷ CIL, III, 1471; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 174 și 177.

găsit un omonim în inscripțiile latine. În onomastica sud-arabică este cunoscut numele *WD'IL*, „întoarcerea lui II”¹⁵⁸, iar în inscripțiile grecești *Αῦδος*, *Αυδης*¹⁵⁹. De la rădăcina *'WD* și *'WD* se formează foarte multe cuvinte cu semnificații diverse între care și antroponime. Cu apelativul de origine arabă *'WD*, „a căuta refugiu”, se consideră că este formată, după împărțirea lui A. Caquot, o grupă de nume teoforice palmiriene cu sensul „zeul este refugiul copilului”¹⁶⁰. În această situație *Audeo* ar putea fi și el unul din numeroasele nume teoforice abreviate.

Bana este cunoscut în Dacia prin trei inscripții provenite din *Potaisa*¹⁶¹, *Tibiscum*¹⁶² și *Porolissum*¹⁶³, ultimele două fiind centrele de reședință ale trupelor originare din Palmira. Atât în textul întreg cât și în cele două inscripții fragmentare, *Bana* este *cognomen*, dar completarea unora rămîne ipotetică. Semnificațiile ce le pot avea numele în compunerea cărora este întâlnit *Bana* sînt în principal două. *Bannaeus* poate fi o formă pentru *BWN'*, care e probabil o prescurtare a numelor *BWLN'* — *Βωλανος*, sau o formă contractată a unui nume compus cu *Bel* ca „Bel-a-na” sau „Bel-nur”¹⁶⁴. După transcrierea latină *Bannae*, H. Ingholt¹⁶⁵ presupune că *Bel* e primul element în aceste nume compuse¹⁶⁶ și i se pare dificilă derivarea de la verbul *BN'*, „a construi”, fără a o exclude totuși¹⁶⁷. La fel apreciază, de altfel, și G. Ryckmans¹⁶⁸,

¹⁵⁸ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 242.

¹⁵⁹ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschnennamen*, p. 29; M. Crosby, în *Excavation at Dura*, VI, 1936, p. 252.

¹⁶⁰ A. Caquot, „Syria”, XXXIX, 1962, p. 242.

¹⁶¹ CIL, III, 7693 (= 907): „Ael. Bolhas Bannaei (fil.)”.

¹⁶² N. Gostar, *ArhMold*, II—III, 1964, p. 302: „...Bana G(aius) M...i(?)n opt(i)o p(atri) et f(il) b.m.”.

¹⁶³ I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 177: „DM/AELI.../trei rinduri complet corodate XII.../ANIN.../FL...BANAN...”

¹⁶⁴ H. Ingholt, „Berytus”, V, 1938, p. 111.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 111, n. 9; de altfel și Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 454, între cele opt nume de triburi palmiriene formate cu *BWL*, amintește și *BNY BWN'*.

¹⁶⁶ H. Ingholt, „Berytus”, V, 1938, p. 112.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 52, *BNY* (lih.) *Baniyy*, cf. „a construi”.

M. Lidzbarski¹⁶⁹, W. Goldmann¹⁷⁰ sau A. Caquot¹⁷¹. Dacă Bana din inscripția tibiscensă poate fi considerat, eventual, parte dintr-un nume compus de tipul Mezabbana (*MZBN'*)¹⁷² sau Zabdibanus (*ZBDBN'*)¹⁷³, ... BANAN ... din inscripția de la Porolissum ar putea fi o parte dintr-un antroponim format din Bana și vreo divinitate a panteonului palmirian (Nanaï, Nebo).

Așadar, prin semnificații și acest nume rămîne la granița între teoforice și profane, dar fiind mai frecvent în prima din categoriile amintite¹⁷⁴.

Bassus este unul dintre numele a căror apartenență a fost mult disputată. Frecvența ridicată a numelui *Bassus* în onomastica Daciei romane se datorește faptului că *Bassus* — forma grecească Βασσοϋ — nu lipsește nici între antroponimele latine și tracice¹⁷⁵. A. Kerényi a inclus la capitolul *nomina orientalia* 17 nume aparent sau sigur derivate de la *Bassus* (*Bassa*, *Bassinus*, *Bassianus*)¹⁷⁶.

Metodele obișnuite de coroborare a tuturor elementelor ce pot fi utile unei atribuirii se impun mai ales în situația acestui antroponim prezent la mai multe popoare. Printre purtătorii numelui *Bassus* (sau *Bassa*, *Bassianus*, *Bassius*) sînt preoți sau simpli dedicații către divinitățile orientale și

¹⁶⁹ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 235, după ce arată că Βασσευϋϋ derivă de la *BWLN*, urmînd aceeași cale de reducere a lui *L* ca și în cazul lui Βωραϋαϋ, amintește totuși și alternativa originii acestui antroponim de la verbul *BN'* (p. 238).

¹⁷⁰ W. Goldmann, *op. cit.*, p. 24, consideră *BWN'* o formă contractată de la *BWLNWRY*.

¹⁷¹ A. Caquot, „Syria“, XXXIX, 1962, p. 243: *BWLNWR*, *BWNWR*, *BNWR*.

¹⁷² H. Ingholt, „Berytus“, V, 1938, p. 115.

¹⁷³ C. Hopkins, în *Excavations at Dura*, III, 1932, p. 151; cf. și N. Gostar, *ArchMold*, II—III, 1964, p. 303, n. 37.

¹⁷⁴ L. Zgusta, *KLAPN*, p. 199, § 143—1 *Bavaϋ(m)*, *Lyd. Bavaϋ LBW* 675, § 143—2 *Bavaϋ(§ 7)*; idem, *Die Pers. gr. St.*, p. 83, unde sînt menționate mai multe etimologii indoeuropene, nu toate convingătoare. Între ele amintim *aw. bānumant*, „strahlend, glänzend“; *aw. Van*, „superare“.

¹⁷⁵ L. Balla, *ActaArch*, XV, 1, 1964, p. 230.

¹⁷⁶ A. Kerényi, *Die Personennamen*, p. 183 și urm., nr. 2133—2150; *CIL*, III, 862, 918, 1108, 1366, 1395, 1431—1432, 7756, 14265, 14468; *ArchÉrt*, XXXV, 1915, p. 46; C. Daicoviciu, „Dacia“, I, 1924, p. 250.

membrii familiilor lor¹⁷⁷, militari din unitățile originare din Orient¹⁷⁸, indivizi ce mai au un nume oriental sau aflați în tovărășia altor orientali¹⁷⁹. Admițând că numele împreună cu situația purtătorului îndreptățesc o încadrare corectă, personajele din șapte inscripții ar urma să fie încorporate între *nomina orientalia*¹⁸⁰. Observația că numele semitic are aceeași formă cu cognomenul roman¹⁸¹ ne îndeamnă la prudență. Dacă cercetătoarea M. Crosby s-a referit la *nomen gentile*, constatarea are o arie de aplicabilitate restrânsă, pentru că onomastica semită cunoaște mai multe nume a căror transcriere greacă sau latină este apropiată de numele analizat¹⁸²; lipsa celor *tria nomina* este obișnuită, fiind și cazuri când apare un singur nume și, în sfârșit, în unele inscripții deși Bassus este *cognomen*, apartenența orientală a dedicantului este fără dubiu¹⁸³. Amintim aceasta deși încercăm o prezentare a antroponimelor orientale și nu a onomasticii orientalilor din Dacia.

Onomastica sud-semitică cunoaște numele *Bass-BS* cu semnificația „piscă“¹⁸⁴, *B'S*, „a răsturna“¹⁸⁵, *BS'*, „a fi familiar“¹⁸⁶. Trebuie menționat că Bassa — nume ce apare o singură dată în onomastica Daciei¹⁸⁷ — nu e în mod obligator femininul lui Bassus, ci poate fi și numele unor grupuri

¹⁷⁷ CIL, III, 1431, M. Bassus Aquila; CIL, III, 1432, Bassus Aquifinus; CIL, III, 1108, Aur(elius) Bassinus; C. Daicoviciu, „Dacia“, I, 1924, p. 250, M. [B]assi(us) Marin(us), în cazul în care nu este [C]assi(us).

¹⁷⁸ CIL, III, 908, Aur(elius) Bassus.

¹⁷⁹ CIL, III, 7756, Marinus Bassus; CIL, III, 1366, Aelia Bassa împreună cu Aelia Pergamianus. într-o inscripție revizuită probabil Dea Syria...

¹⁸⁰ O primă selecție moderatoare asupra lucrării lui A. Kerényi, implicit și printre cei cu antroponimul Bassus, Bassa, Bassi(us), Bassi(nus), a făcut-o A. Alföldi, în *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapesta, 1944, pp. 4–5.

¹⁸¹ M. Crosby, în *Excavations at Dura*, VI, 1936, p. 240: „The semitic name having the same form as the Roman cognomen“.

¹⁸² Cf. G. Ryckmans, *op. cit.*, I, pp. 48, 53 și 287; H. Ingholt, „Berytus“, II, 1933, p. 98.

¹⁸³ E. T. Silk și C. B. Welles, în *Excavations at Dura*, V, 1934, p. 299: „Probatum a me Iulio Basso eq(uiti) coh(ortis) XX Palmyrenorum“ sau A. Marinus Bassus din CIL, III, 7756.

¹⁸⁴ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 53.

¹⁸⁵ *Ibidem*, p. 48.

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 53.

¹⁸⁷ CIL, III, 1366.

etnice¹⁸⁸. Tot pentru Bassa, H. Ingholt mai consemnează posibilitatea unui vocativ ca în situația numelui Bassus roman¹⁸⁹. În sfârșit, faptul că Bassianus a fost numele strămoșesc al cunoscutei familii de sacerdoți din Emesa l-a determinat pe A. von Domaszewski să considere acest nume ca titlu de preot oriental¹⁹⁰. Pentru una din inscripțiile dolicheniene ale Daciei explicația merită a fi luată în discuție¹⁹¹. Atestările epigrafice ale numelui *Bassus* sau ale unor variante apropiate ai căror purtători sînt orientali sînt extrem de numeroase¹⁹². Excluderea *tuturor* antroponimelor *Bassus* cu variantele dintre *nomina orientalia* ale Daciei romane nu credem că este posibilă.

Cassia, atestat în Dacia prin mai multe inscripții, unde apare ca gentiliciu sau cognomen, se numără printre antroponimele a căror clasificare este controversată. Cunoscut fiind numele vechii ginți plebeiene *Cassia*, cu corespondentul masculin *Cassius* și frecvența acestui nume în onomastica romană clasică¹⁹³, atribuirea etnicității orientale unor purtători ai acestui antroponim părea cu totul neîntemeiată. Pe de altă parte, sînt relativ numeroase cazurile în care: a) numelui *Cassia* îi sînt alăturate nume de factură greacă sau orientală¹⁹⁴; b) alt gentiliciu¹⁹⁵; c) purtătorul acestui nume este dedicant către divinități orientale¹⁹⁶. Coroborate, elementele amintite au constituit suficiente temeiuri pentru a cerceta și alte posibile origini ale antroponimului *Cassia*.

¹⁸⁸ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 287.

¹⁸⁹ H. Ingholt, „Berytus“, V, 1938, p. 101.

¹⁹⁰ A. von Domaszewski, *Abhandlungen*, p. 211; cf. și G. Cantacuzino, ARMSI, ser. III, tom. VIII, Mem. XVI, 1928, p. 9, n. 3.

¹⁹¹ CIL, III, 7756 (7834).

¹⁹² H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 34 și 129; *IGL Syrie*, II, 1939, pp. 150, 183, 197—198, 370—371; *IGL Syrie*, V, 1959, p. 23; P. Merlat, *Essai*, p. 15: „...des noms ou des cognoms comme Bassus ou Basus de provenance également sémitique“.

¹⁹³ L. Quicherat, *Vocabulaire géographique, mythologique et historique de la langue latine* (Addenda), ed. 32, Paris, 1882, p. 34.

¹⁹⁴ N. Gostar, „Sargetia“, III, 1956, p. 63, n. 2, remarcă: „La Roma din 141 nume personale masculine cu gentiliciul *Cassius* 60 sînt urmate de cognomina grecești sau oriental semite, iar din cele 75 cu gentiliciul *Cassia* 38 sînt urmate de cognomina greco-orientale“.

¹⁹⁵ CIL, III, 7688.

¹⁹⁶ C. Daicoviciu, AISC, I, 1928—1932, p. 85; idem, *Dacica*, p. 204; I. I. Russu, StCom, 12, 1965, p. 54.

Necesitatea unor astfel de precizări este semnalată și în alte provincii ale Imperiului roman. S-a presupus că numele **Κασσία** (Cassia) ar putea fi: a) un etnicon provenit de la mica insulă doriană **Κασος**, de la est de Creta¹⁹⁷; b) un teoforic derivat de la Zeus Kasios¹⁹⁸; c) numele scorțișoarei, plantă aromatică ce-și păstrează denumirea orientală atât în limba greacă, cât și în cea latină¹⁹⁹. Ultima dintre ipoteze pare și cea mai plauzibilă. Izvoarele epigrafice nu sînt singurele care atestă prezența numelui **Κασσία** în onomastica semită. În sprijinul lor se adaugă texte religioase în care **KSY'H**, cuvîntul aramean pentru scorțișoară²⁰⁰ și numele uneia dintre fiicele lui Iov, este transcris prin **Κασσία** (Cassia)²⁰¹. Dar „orientalismul” numelui fiind doar una din valențele sale, includerea lui Cassia între „nomina orientalia” se datorește îndeosebi inscripției de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa²⁰², cu toate că și Aelius Cassius de la Potaissa²⁰³, Cassia Sura de la Germisara²⁰⁴ și alte nume conțin indicii suplimentare asupra originii. Limba inscripției, divinitatea căreia îi este închinată, faptul că are funcție de cognomen²⁰⁵, îndreptățesc încadrarea Aeliei Cassia, dedicantă către **Θεός Ύψιστος**, între orientalii, posibil de origine iudaică²⁰⁶ aflați în capitala Daciei.

Guras este cognomenul cunoscut dintr-o inscripție funerară bilingvă latino-palmiriană, a cărei început nu s-a con-

¹⁹⁷ L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, Paris, 1963, p. 179.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 179, unde exemplifică prin **Κασσιόδωρος** (RA, 1938, 2, 128), **Κασσιόδωρος Απολλοδώρον Ἀντιοχείς**, în *IGL Syrie*, II/2, 8223 și **Κασσιόδωρος Μελίτωνος Απαμεύς**, în *IGL Syrie*, II/2, 8222.

¹⁹⁹ V. Bérard, *op. cit.*, p. 45. Într-o listă de parfumuri, plante mirosi-toare ș.a., cu același nume în arameană, greacă și latină, alături de **ΚΝΜΩΝ κινναμουμος**—cinnamanus, *MWR*, **μύρρα**—myrrha, *HLBNH*—**Χαλβάνη**—galbanum, *KPR*, **κύπρος**—cyprus, e citat și **KSY'H**—cassia; L. Robert, *op. cit.*, p. 181, n. 13; J. Buxdorf, *op. cit.*, p. 1672.

²⁰⁰ *Psalmi*, 45, 8—9: „Smirna, aloia și cassia îți umplu de miros plăcut toate veșmintele”.

²⁰¹ *Iov*, 42, 14; W. Gesenius, *op. cit.*, p. 744.

²⁰² C. Daicoviciu, *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 85.

²⁰³ *CIL*, III, 7688.

²⁰⁴ N. Gostar, *ArhMold*, II—III, 1964, p. 62.

²⁰⁵ Deci situație diferită față de: Cassia Ponticilla, Cassia Rogata, Cassia Saturnina sau Cassia Sura (N. Gostar, *op. cit.*, p. 62).

²⁰⁶ Cf. C. Daicoviciu, *AISC*, I, p. 85 (= *Dacica*, p. 204); L. Zgusta, *KIAPN*, p. 218, microasiatic.

servat lăsînd incert gentiliciul unui *optio* din unitatea palmiriană de la Tibiscum²⁰⁷. Faptul că din rîndul cu scriere palmiriană cunoaştem corespondentul palmirian al lui Guras din textul latin — *GWR* — facilitează stabilirea etimologiei şi elimină confuziile sau imprecizia identificărilor²⁰⁸.

Numele Guras sau formele apropiate sînt întîlnite în inscripţii semitice şi greceşti²⁰⁹ sau latine²¹⁰. Cuvîntul *GWR* (*GWR'*) înseamnă în limba palmiriană „leu tînăr“²¹¹, însă *GWR* nu are acelaşi înţeles în toate limbile semitice²¹². Numele palmirian Guras (*GWR'*), în situaţia de faţă originea palmiriană a dedicantului este absolut sigură, aparţine categoriei antroponime — cu sens de nume de animale (*Tiernamen*). Numele îl regăsim şi la iranieni.

Habibis. Numele *Habibis* din inscripţia bilingvă de la Tibiscum²¹³ este atestat la toate popoarele de limbă semită, singur sau în nume compuse teoforice. Formele mai cunoscute pentru prima din categoriile amintite sînt: *HBWB*²¹⁴, *HBWB*²¹⁵ şi *HBWB*²¹⁶ în inscripţiile cu scriere semitică;

²⁰⁷ CIL, III, 7999; M. Fl., dar la fel de verosimil M. AEL (I. I. Russu ActaMN, VI, 1969, p. 178), P. Ael. sau Aelius.

²⁰⁸ Este identificat mai ales Gora. Guras nu este „probabil o formă dialectală care nu poate fi separată de Gora“ (N. Gostar, ArhMold, II—III, p. 304). Scrierea greacă a numelui Γουραç este diferită de Γοραç, iar în transcrierea palmiriană această diferenţă este mai evidentă: *GWR* faţă de *GRH*.

²⁰⁹ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 42 şi 133; M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 249; *IGL Syrie*, IV, 1955, nr. 1425, 1480; Ch. Clermont-Ganneau, *op. cit.*, VII, p. 234.

²¹⁰ CIL, VIII, 1843 şi 4279.

²¹¹ W. Goldmann, *op. cit.*, p. 30.

²¹² G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 59, *GWR*, „protection, recours“; Ch.-F. Jean, *Le milieu biblique avant Jésus Christ*, II, Paris, 1923, p. 561, Gur-Gurra — nume de localitate.

²¹³ CIL, III, 7999; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 175: „D.M. M(arcus) Fl(avius) (mai verosimil [A]el(ius) ca şi *Habibis Guras Iidde* (filius) [op]tio ex N(umero) Palmur. [vi]xit ann. XXXXI: mil. ann. XXI, Ael. *Habibis* [pon]tif(ex) et h(eres) b.m.p.“.

²¹⁴ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 269.

²¹⁵ *Ibidem*.

²¹⁶ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 138.

*Αβιβος²¹⁷, *Αβειβος²¹⁸ sau *Αββιβας²¹⁹ în cele grecești și Abiba²²⁰ și Habibi²²¹ în cele latine. Pentru numele compuse *LHBB ('Ilhabab) este tradus prin „Il iubește“²²², iar HB'L (Habibil) prin „iubirea lui Il“²²³ și Αββειβατος²²⁴. Toate aceste nume provin de la verbul HBB, „a iubi, a îndrăgi“²²⁵. Th. Nöldeke traducea numele Habib prin φιλοουμενος²²⁶.

Hammonius, cognomenul lui P. Aelius Hammonius, probabil *procurator* al Daciei Apulensis la mijlocul secolului al III-lea e.n.²²⁷, este destul de răspândit în inscripțiile grecești²²⁸ și mai puțin în cele latine²²⁹. Proporția ar putea fi considerată normală pentru un nume vehiculat îndeosebi în lumea greco-egipteană și a cărei probabilă origine, dar nu singura, este divinitatea egipteană Amon. În situația în care raporturile între Amon și Baal Hammon, forma latinizată Iuppiter Amon, marele zeu cananean pe care fenicienii l-au purtat în Cipru și Africa și care a fost venerat și la Palmira²³⁰ sau de palmirieni²³¹ sub numele de Bêl Hamon, nu sînt încă pe deplin stabilite, se cuvine a menționa și o altă ipoteză. Numele zeului egiptean nu începe cu aspirata H, ci cu

²¹⁷ J. Cantineau, *Le Nabatéen*, II, p. 93.

²¹⁸ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 269.

²¹⁹ *IGL Syrie*, Index, I—III, 1953, nr. 945 — Αββιβα — gen.; *IGL Syrie*, IV, 1955, nr. 1527—1528; L. Zgusta, *KIAPN*, p. 45, §]7—1, Αββιβας, *Απιστωος.

²²⁰ E. T. Silk și C. B. Welles, în *Excavations at Dura*, V, 1934, p. 302, Aurelius Gaius Abiba din *Cohors XX Palmyrenorum*.

²²¹ CIL, VI, 19, 34, Habibi Annubathi.

²²² G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 227.

²²³ *Ibidem*, p. 228.

²²⁴ F. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos* (1922—23), p. 382. În afara interpretării „drag zeiței Athe“ mai este discutat și un eventual feminin Habibat.

²²⁵ J. Cantineau, *Le Nabatéen*, II, p. 93; W. Goldmann, *op. cit.*, p. 8 și 22.

²²⁶ Th. Nöldeke, în *Encyclopedia Biblica* (1849—1903), col. 3293, apud E. König, *op. cit.*, p. 108.

²²⁷ C. Daicoviciu, *AISC*, I, 1928—1932, p. 84; idem, *Dacica*, p. 203.

²²⁸ F. Cumont, *op. cit.*, index: *Αμμώνιος, 83—84, 86—87, 96; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 20 și 158; *IGL Syrie*, p. 102, nr. 2188.

²²⁹ CIL, VIII/2—3, 20799, Hamonis; CIL, VIII, 5823, *Mussiani Hamonis*.

²³⁰ H. Seyrig, „Syria“, *XXII*, 1941, p. 47; R. Dussaud, *Les religions*, p. 372.

²³¹ S. Sanie, *SCIV*, 19, 4, 1958, p. 582.

A căruia în grecește îi corespunde "Αμμων. După unii *Hammon* ar însemna „fervidus“, ceea ce l-ar apropia de un Ba'al al soarelui; alții consideră că este numele unei localități sau asociat vocabulei *hammanim*, care poate fi numele unei stele ridicate într-un loc sacru ²³². În sfârșit, relativ recent o altă explicație „a arde parfumuri“, „altarul cu tămâie“ (în grecește *Thymiaterion*), după care *Ba'al Hammon* ar fi „Domnul altarelor cu parfumuri“, a întrunit și ea mai mulți aderenți ²³³. Frecvența lui *Hammon* în numele teoforice punice și faptul că inscripțiile latine ce conțin acest nume provin mai ales din Africa fac necesară luarea în considerație și a celei de-a doua origini posibile, cu toate că și cartaginezii au înlocuit pe *H* cu 'A sau *H* ²³⁴. Oricum cognomenul rămîne din grupa teonimelor.

Iateimos este numele incert al unui dedicant, foarte probabil către *Theos Hypsistos* ²³⁵. Dacă admitem că literele despărțite prin puncte din primul rînd al inscripției nu trebuie interpretate drept abrevieri, lectura *Ιατειμ(ος)* este preferabilă lui *Ι(ουλιος) ΑΤΕΙΜ* ²³⁶. Considerăm însă că *Iateimos* este mai curînd un nume compus din *Ia* și *τειμος*, mai apropiat de *Ιατειμος* ²³⁷, decît de semiticul *Ιαθεμαμου* ²³⁸. Dacă *Θεοτειμος* și *Θεότιμος* sînt identice sau cu sens apropiat, n-ar fi exclus ca și *Ιατειμος* să fie un teoforic format cu *Ia*, care alături de *Ιαβη*, *Ιαονε*, *Ιαοαι*, *Ιαον*, *Ιαω* și *Ιαη*, este una din multiplele prescurtări pentru *Yahwe* ²³⁹ și *τιμος* sau *τειμος* ²⁴⁰. Un astfel de nume n-ar fi deloc exclus pentru un dedicant către *Theos Hypsistos*, iar urechile de pe placa votivă pot fi considerate un indiciu pentru o posibilă conti-

²³² M. J. Lagrange, *Études*, p. 87; Ch.-F. Jean, *op. cit.*, II, p. 444 și 561; St. Gsell, *Histoire ancienne*, IV, p. 368; M. Leglay, *Sat. afr.*, p. 440.

²³³ G. Ch. Picard, *Les religions de l'Afrique antique*, Paris, 1954, p. 59.

²³⁴ S. Sanie, *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 577.

²³⁵ I. I. Russu, *StCom*, 12, 1965, p. 55, unde este consemnată întreaga bibliografie anterioară.

²³⁶ Apud I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 178.

²³⁷ R. Mouterde, „*Syria*“, II, 1921, p. 281, *Θεωτειμα*, p. 293, *Θεότειμος*. Nu am avut posibilitatea să consult lucrarea cu aprecierile asupra etimologiei. În revista „*Syria*“ autorul amintește doar că în contextul inscripției citate numele poate fi la fel de bine păgin sau creștin.

²³⁸ I. I. Russu, *StCom*, 12, 1965, p. 55.

²³⁹ Ch.-F. Jean, *op. cit.*, II, pp. 565–566.

²⁴⁰ R. Mouterde, *loc. cit.*, p. 281.

nuare ἐπήκοος²⁴¹. Nume asemănătoare nu lipsesc în onomastica semită; dar transcrierea lor greacă sau latină e depărtată de numele ce pare a fi pe această inscripție de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Iiddeus. În prima dintre inscripțiile bilingve latino-palmiriene descoperite la Tibiscum, Pl. XIII/3, după cele șase rînduri cu grafie latină urmează un rînd cu scriere palmiriană în care este repetat numele defunctului și al tatălui său, precum și gradul²⁴². Numele Guras, cunoscut și din alte surse, era la fel de clar în ambele texte, dar asupra numelui *Iiddeus* (nominativul presupțiv de la genitivul Iiddei) s-au formulat mai multe ipoteze²⁴³. Faptul că transcrierea palmirianului YDY apărea în grecește invariabil prin Ἰαδδαῖος (Yaddai) a constituit factorul determinant în aprecierea de către cei ce s-au ocupat de inscripție că Iiddeus nu poate fi o transcriere corectă a numelui palmirian. Numele Iaddaios (YDY) este considerat ca formă hypocoristică derivată din compuse teoforice de tipul „Zeul cunoaște”²⁴⁴, din care cele mai frecvente sînt YDYB'L sau YDY'BL cu aceeași transcriere²⁴⁵ în grecește Ἰεδείβηλος. La inscripțiile ebraice YDY se mai adaugă o posibilă abreviere a lui YDYH sau YDYW întregit de R. du Mesnil du Buisson prin „Yahwe iubește”²⁴⁶. Nume asemănătoare în transcriere, cum ar fi de exemplu Ἰαδης, au o etimologie cu totul diferită²⁴⁷.

²⁴¹ Fr. Lexa, *op. cit.*, p. 79; A. Erman, *La religion des Égyptiens*, Paris, 1937, p. 175: „...sur le bon nombre de ces ex-voto sont représentées des oreilles signifiant, selon la coutume, que la déesse a exaucé la prière”. Semnificația nu se oprește doar la divinitățile egiptene, ci este prezentă în general în lumea orientală și apare cu atît mai normală la Theos Hypsistos, solicitat adesea pentru puterea vindecătoare.

²⁴² CIL, III, 7999.

²⁴³ N. Gostar, *ArhMold*, II—III, 1964, p. 305: „...este o formă unică ce s-ar putea datora unei grafii eronate sau unei pronunții dialectale”; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 178: „Se pare că textul latinesc al epitafului este de citit Iaddei”.

²⁴⁴ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 111; J. Oberman, „Berytus”, VII, 1942, p. 102; A. Caquot, „Syria”, XXXIX, 1962, p. 247.

²⁴⁵ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 56 și 131.

²⁴⁶ Cf. J. Oberman, *op. cit.*, p. 102, n. 18.

²⁴⁷ W. Goldmann, *op. cit.*, p. 25, Ἰαδης, YD' de la „mină” și figurează între porecle; J. Cantineau, „Syria”, XIV, 1933, p. 181 ca și la W. Goldmann, Ἰαδης este transcrierea lui YD', dar pe YD (din LBNYD) îl consideră abreviere pentru YDD, „iubitor”.

Numărul inscripțiilor semitice sau grecești ²⁴⁸ ce conțin numele Iaddaios singur sau în compuse teoforice este mare, pe când în textele latine apare extrem de rar.

Scrierea Iiddeus pentru Iaddaios nu poate fi motivată doar printr-o greșeală de lapicid. Transcrierea *Iaddai* pentru *YDY* este cunoscută și dintr-un text masoretizat. Dar ceea ce este deosebit de important, transliterarea greacă a acestui nume nu este cea obișnuită în textele epigrafice, ci Ειδδευ ²⁴⁹, scriere care-i deja mult mai apropiată de Iiddeus din inscripția de la Tibiscum. Dealtfel numele teoforic *YDY^cBL* apare într-o inscripție latină *Iddibalius*, deci fără vocalizarea completă ca în inscripțiile grecești ²⁵⁰. Obișnuit, numele orientale, așa cum le găsim în textele latine, sînt o transcriere din grecește. Posibil ca Iiddeus din inscripția tibiscensă sau Ειδδευ din textul religios amintit să fie mai apropiate de pronunția orientală originală.

Male. Prin diploma militară de la Cășei ²⁵¹ cunoaștem și numele lui Male, tatăl lui Bari(o) sau Bari(cio) ²⁵² din trupele de arcași palmirieni ai Daciei Superioare.

Male, în grecește Μαλη, este genitivul lui ML' ²⁵³, nume destul de răspîndit în onomastica palmiriană ²⁵⁴. Asupra etimologiei acestui antroponim nu există însă un consens, el fiind considerat: 1. imperfectul pers. a III-a singular al

²⁴⁶ F. Cumont, *op. cit.*, p. 397; W. Goldmann, *op. cit.*, p. 22; G. Ploix de Routrou și H. Seyrig, „Syria”, XIV, 1933, p. 12 și urm.; H. Ingholt, „Berytus”, V, 1938, p. 137; idem, „Mélanges de l'Univ. Saint Joseph”, XXXVIII, 1962, fasc. 4, p. 106, Iulius Aurelius Yedi'bel; J. Teixidor, *Inventaire des inscriptions*, p. 24, *YDY* (Yaddai), p. 27 (XI. — 29, (XI-23), *YDY'BL*, Idi'bel.

²⁴⁹ *Ezra*, 10, 43.

²⁵⁰ CIL, VIII, 859: *Caelesti aug(usti) sacrum Felicis flaminia*.

²⁵¹ C. Daicoviciu, SCIV, IV, 1953, p. 542 = „Dacia”, I, N.S., 1957, p. 192 (= Ann.Ép., 1958, 30) (= *Dacica*, p. 310 și urm.). Inscripție funerară la Tibiscum; M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul*, p. 26.

²⁵² G. Forni, „Athenaeum”, XXXVI, Paris, 1958, p. 9.

²⁵³ W. Goldmann, *op. cit.*, p. 25.

²⁵⁴ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 69 și 143; J. Cantineau, „Syria”, XII, 1931, p. 134; *Excavations at Dura*, IV, 1933, Indice, p. 285, nr. 190 și VI, 1936, Indice, p. 506, nr. 726; J. Teixidor, „Syria”, XL, 1963, p. 34.

verbului „a se umple“²⁵⁵; 2. hypocoristic de la Malho²⁵⁶; 3. nume de persoană derivat de la un etnonim²⁵⁷. Forma *Male* din diploma de la Cășei, printre puținele atestări în latină ale acestui nume, este intermediată, fiind transcrierea greacă a genitivului acestui nume, care în palmiriană se termină în 'A.

Manneus. Numele Manneus apare în două (Neigebaur și Mommsen) din cele trei variante ale lecturii unei inscripții de la Porolissum²⁵⁸ și prin Men(i)o într-o inscripție de la Tibiscum²⁵⁹. I. I. Russu a acceptat inițial pe Manneus între *nomina orientalia*²⁶⁰, dar a revenit apoi asupra clasificării²⁶¹. Menio, din pricina lecturii incerte, nu a fost luat în discuție. În afară de prima lectură dată numelui din inscripția tibiscensă MENIO(?)²⁶² s-au mai propus M... NI ..., M ... M..., *memoriae*²⁶³ și MENO ...²⁶⁴.

Numele palmirian MNY întâlnit și sub forma M'N', cu echivalentul grec Μavoς, Μávvoς, Μavvaίoς, Μaveoς și alte forme apropiate, sînt atestate la Palmira și în general în onomastica semită²⁶⁵. Se consideră că numele M'NY trebuie derivat de la rădăcina arabă M'N cu sensul „scurt“²⁶⁶.

²⁵⁵ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 300. Asupra semnificației lui ML', cf. și J. Buxdorf, *op. cit.*, p. 1065, *implevit, complevit* sau *plenus vel plena fuit*.

²⁵⁶ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 309; J. Cantineau, *Le Nabatéen*, II, p. 114.

²⁵⁷ W. Goldmann, *op. cit.*, p. 31.

²⁵⁸ CIL, III, 838.

²⁵⁹ C. Daicoviciu, *ACMIT*, II, 1929, p. 315.

²⁶⁰ I. I. Russu, *AISC*, IV (1941—1943) 1944, p. 224.

²⁶¹ Idem, *AISC*, V (1944—1948) 1949, p. 290.

²⁶² C. Daicoviciu, *ACMIT*, II, 1929, p. 315; idem, *Dacica*, p. 148.

²⁶³ N. Gostar, *ArhMold*, II—III, 1964, p. 305.

²⁶⁴ I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 177.

²⁶⁵ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 314; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschnennamen*, p. 71; F. Cumont, *op. cit.*, p. 293; C. Johnson, *Excavations at Dura*, II, 1931, p. 118; A. Maricq, „Syria“, XXXIX, p. 97.

²⁶⁶ G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 130; H. Ingholt, „Berytus“, VI, 1938, p. 132.

Un nume asemănător Ma'anu poartă însă și unul dintre numeroșii zei arabi pătrunși în panteonul palmirian²⁶⁷.

Dacă admitem orientalismul numelui discutat, cel puțin pentru Menio²⁶⁸, unde este mai evident, urmează să optăm pentru una din semnificații, clasificându-l fie între antroponimele cu referiri la fizionomia purtătorului, — mai verosimil —, sau în cel de-al doilea caz ca teonim.

Marinus. În privința originii acestui nume frecvent întâlnit în onomastica provinciilor orientale ale Imperiului în inscripții cu scriere semită, greacă sau latină, opiniile sînt împărțite. Astfel unii consideră că Marinus din inscripțiile Siriei ar fi o adaptare, o traducere, a unui nume sirian „Bar-Yamma”, „fiul mării”, ceea ce presupune în continuare că Μαρεῖνος grec ar fi o traducere a lui Marinus latin²⁶⁹. Cea mai mare parte a cercetătorilor consideră că sub această aparență latină Marinus transcrie semiticul MRN'-*Marana*, „domnul nostru”, după cum Μαπαç și Μαριç derivă și ele de la MR-*Mar*, „domn”, căruia îi corespunde în grecește κύριç și κύρος²⁷⁰. Prezența masivă a acestui antroponim

²⁶⁷ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, pp. 352—354; H. Seyrig, în G. Tchalenko, *Villages antiques*, III, 1958, p. 6, nr. 7: „Le nom de Manos est sûrement un nom arabe, formé sûr du dieu Maan ou Maanou: les noms de cette souche sont fréquents, dans le désert comme dans les régions cultivées où les Arabes s'étaient infiltrés”.

²⁶⁸ În afară de Menio din inscripție îi mai cunoaștem pe Aurelius Barsemia, Aelia Artimidora și Aurelius Barbarcas. După numele Barbarcas în loc de TIBRVS(?), C. Daicoviciu (ACMIT, II, 1929, p. 315); I. I. Russu (ActaMN, VI, 1969, p. 177) vede literele FILIPVS pe care le citește FILI(ae) PVS(uerunt). *Filipus* ni se pare clar și nouă, dar îl interpretăm ca un al doilea cognomen al lui Barbarcas. Scrierea lui Filipus cu F și nu PH nu poate fi un impediment la lectura ce o propunem. Numele *Sbarsemia* neexistînd, nu rămîne decît să acceptăm lectura dată la publicarea Au-[r](eliu)s Barsemia, nu Aurelia. Dacă pînă acum cei doi Aurelii datau inscripția după 212 e.n., cu noul cognomen este posibilă situarea ei către mijlocul sec. III.

²⁶⁹ G. Levi Della Vida, în F. Cumont, *op. cit.*, p. 448; M. Crosby, în *Excavations at Dura*, VI, 1936, p. 255, nota: „acest nume roman este comun la Dura”.

²⁷⁰ G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 132; M. Lidzbarski, *Handbuch*, pp. 316—317, MRYNS-Marinus; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 73 și 149; *IGL Syrie*, II, 1939, p. 253, nr. 459; p. 311, nr. 570: „Μαριωνος: nom formé sur la thème Mara”; *IGL Syrie*, V, 1959, p. 117. Am amintit doar cîteva din lucrările care au și referiri asupra etimologiei.

în provinciile orientale²⁷¹ la care se adaugă și categoria de nume teoforice — „zeul este stăpîn“, formate cu MR, *Nabumarius*, *Maribelus*, *Marhadad*, vin să confirme ultima dintre ipoteze²⁷².

Și onomastica Daciei romane cunoaște între purtătorii numelui Marinus sau a unor forme apropiate, unele cazuri la clasificarea cărora trebuie avută în vedere și posibilitatea includerii între *nomina orientalia*. Între persoanele cu antroponimul Marinus, șase²⁷³ au gentiliciul *Aurelius*, ce atestă prin aceasta primirea cetățeniei după edictul lui Caracalla. Aurelius Marinus fiul lui Marinus din *collegium fabrum* de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa²⁷⁴, care ridică un altar lui Deus Aeternus; Aurelius Marinus preot al lui Iuppiter Dolichenus la Ampelum²⁷⁵ sau M.[B]assius Marinu(s) dintr-o listă de preoți orientali din capitala Daciei²⁷⁶ n-ar trebui excluși din lista de *nomina orientalia* și după o triere oricât de prudentă²⁷⁷.

Mattavius apare ca *nomen gentile* al unei familii de orientali grecizați cunoscuți dintr-o inscripție funerară la Micia²⁷⁸. Pe o inscripție votivă din aceeași localitate întâlnim gentiliciul asemănător *Mateus*²⁷⁹. Lipsa unor analogii, îndeosebi pentru *Mattavius*, ne obligă să apelăm la nume apropiate.

²⁷¹ H. Seyrig, în G. Tchalenko, *Villages antiques*, III, 1958, p. 24, nr. 21 a, prezintă o inscripție datată după edictul lui Caracalla și în care un Marinus nu are nici măcar elementarul gentiliciu roman.

²⁷² A. Caquot, „Syria“, XXXIX, 1962, p. 251.

²⁷³ CIL, III, 838, Aurelia Marina și Aurelius Marinianus; CIL, III, 989, M. Aurelius Marinus; CIL, III, 7900, Aurelius Marini (filio); 14476, L. Aurelius Marinus; CIL, III, 1301-b, Aurelius Marinus. Dealtfel numai în ultima inscripție cu Marinus Summus (D. Tudor, SCIV, 19, 2, 1968, p. 331) Marinus nu este un cognomen.

²⁷⁴ CIL, III, 7900.

²⁷⁵ CIL, III, 1301-b.

²⁷⁶ C. Daicoviciu, „Dacia“, I, 1924, p. 250.

²⁷⁷ Menționarea lui Marinus între orientalii din Dacia, dar fără o triere critică și prudentă pentru fiecare persoană, o întâlnim în următoarele lucrări: J. Dobiaș, *Bildluř Sbornik*, Praga, 1928, p. 22; G. Cantacuzino, ARMSI, ser. 3, tom. VIII, Mem. XVI, 1928, p. 397, n. 2; A. Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 2160—2165; A. Alföldi, *op. cit.*, p. 7.

²⁷⁸ L. David-L. Mărghitan, ActaMN, V, 1968, p. 131: *D(is) M(anibus) /Mattavia Laeda|vix(it) XXV et Bla|ste fil(ia), L(ucius) Mattavi|us Blastus con(iugi) et fil(iae) b(ene)m(erentibus) p(osuit)*.

²⁷⁹ V. Vasilev și L. Mărghitan, „Apulum“, VII/1, 1968, p. 426: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)|M(arcus) Mateu(s?)|Victor|vet(eranus)*.

Dificultatea unei clasificări precise a numelor cu rădăcina *Mat* a fost relevată și de Louis Robert în considerațiile asupra numelui Ματαις²⁶⁰. Deși numărul antroponimelor semitice cu *Mat* este preponderent²⁶¹ nu sînt excluse totuși celelalte atribuiri ca rezultat al prezenței rădăcinii amintite în mai multe arii fără contact²⁶². În această situație nu mai apare surprinzător să găsim două etimologii diferite — celtică și palmiriană — pentru același nume²⁶³. Pentru unele nume cum este punicul *Matanica* cunoaștem și corespondentul său latin *Dativa*²⁶⁴, pentru altele sînt cunoscute etimologia și modul de alcătuire. Numele teoforic *MT^cL* (Mateal) este format cu verbul sud-arabic *MT^c*, „a salva, a proteja” și numele zeului²⁶⁵. Cele mai obișnuite compuse, asemănătoare în transcriere latină dar diferite ca sens, sînt formate cu *MTN* (Matan), participiul verbului *NTN*, „a da”. Mai răspîndite sînt: Αδαδμάθης, „dăruit de Add” sau „dar de la Add”; Μαθθαβωλ, „dar de la Bol”; Μαθθαναθ, „dar de la Anat”²⁶⁶. Un hypocoristic derivat de la rădăcina *MT*

²⁶⁰ L. Robert, *op. cit.*, p. 341.

²⁶¹ *Ibidem*, p. 341: „Mais il est à noter que des noms de personnes de la racine *Mat* se trouvent, certainement sans avoir précédences, dans la domaine sémitique”. Sînt citați în sprijinul acestei afirmații R. Mouterde, în „Mélanges de l'Univ. Saint Joseph”, XIV, 1957, 234, 25, n. 1 a (revistă ce nu ne-a fost accesibilă), precum și H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 74 și Fr. Preisigke, *Namenbuch*, Heidelberg, 1922, col. 208—209.

²⁶² *Idem*: p. 339 (unde citează etimologiile propuse de D. Detcher, *Die thrakischen Sprachreste*, 1957, p. 291, asupra numelor **Ματα** și **Ματ(ι)α**).

²⁶³ N. D'Arbois de Jubainville, *Les druides et les dieux celtiques en forme d'animaux*, Paris, 1906, p. 160, Matus, „urs” apare ca termen în numele de persoană gallice *Matu-genos*, „fiul ursului”, ceea ce ar fi „al zeului-urs”, *Matu-marus*, „mare ca un urs” etc.; *IGL Syrie*, VI, p. 85, nr. 4058: Mathginea (Μαθγινεα) este un nume propriu unde se recunoaște *Math* Amath, „slujitoare” și *Ginéas*, zeul Généas sau mai bine cuvîntul GNY' echivalent al lui 'LH', „zeu”. În afara etimologiilor menționate, mai remarcăm o nouă posibilitate de compunere a acestui tip de nume — cu ajutorul rădăcinii *Math* rezultată prin dispariția lui 'A, la Amath, situație frecventă la numele aramaice.

²⁶⁴ St. Gsell, *IL d'Algérie*, II, p. 116, nr. 939.

²⁶⁵ A. Dupont-Sommer, *Les inscriptions araméennes de Sfiré* (stèles I et II), Paris, 1953, p. 23.

²⁶⁶ F. Cumont, *op. cit.*, p. 411; A. Caquot, „Syria”, XXXIX, 1962, p. 244. Numele formate cu *MTN* sînt menționate în subgrupa numelor „Copilul este darul divinității”.

este transcris în greceşte *Μαθθα*, gen. *ᾱ*²⁸⁷. Dacă mai adăugăm şi posibilitatea ca aceste nume să fie formate cu apelativul MTW (bărbaţi), grupă căreia îi aparţin: fenicianul Metuatartus sau aramaicele *MTWS'L* (Matuşal) şi *MTW'SLH* (Matuselah — vestitul Matusalem)²⁸⁸, constatăm o pluralitate de soluţii care, fără a diminua caracterul ipotetic al etimologiei, îndeosebi pentru Mattavius, certifică apartenenţa celor două antroponime la orientalismul semitic²⁸⁹.

Nal, probabil cel mai mare din cei trei fii ai unui *ex gregale* din ala I Augusta Ituraeorum Sagittariorum²⁹⁰ este şi singurul dintre ei care mai primeşte un nume oriental²⁹¹. *Nal* sau unele nume proprii apropiate sînt atestate în onomastica sud-arabică, unde tamudeanul *Nayl* (NYL) cu femininul *Naylat* şi safaiticul *NL* (*Nal*) sînt traduse prin „graţie, favoare“²⁹².

Perhev, fiul lui Athenatan, este cunoscut din diploma militară de la Tibiscum, unde numele acesta apare scris *Perh Ev* şi *Perhev*²⁹³. Spre deosebire de Athenatan, foarte răspîndit şi cu o etimologie clară, antroponimul *Perhev* nu este atestat în alte inscripţii²⁹⁴. Prezentarea de către J. T. Milik²⁹⁵ a evoluţiei toponimului *Perhe*, care alături de Samosata, Doliche şi Germanicia formează cele *Quatuor*

²⁸⁷ F. Cumont, *op. cit.*, p. 411, citează pe Waddington, 2571 c, 258 b şi *Evangelia lui Matei*, 1, 15.

²⁸⁸ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 597.

²⁸⁹ L. Zgusta, *KLAPN*, p. 279, § 845—1, *Μαθα* (f.)—*Μαθα* (dat.), § 845—2, *Μαθο*, „Die Namen *Μαθια* SEG, 147, *Μαθιο*, AM, 25, 1900, 469, n.ö. „Könnten zu dieser Sippe gehören, es wird sich aber eher um die Jüd. Namen *Ματαθιο*, *Μαθειο* handeln. Der Namen *Μαθια* (f.) MAMA 7, 12 kann ebensogut ein moviertes Fem. zu diesem Jüd. Namen sein, wie er zu den Kleinas. Namen *Μαθα*, *Μαθο*, gehören kann“.

²⁹⁰ CIL, XVI, 57; C. Daicoviciu, D. Protase, *ActaMN*, I, 1964, p. 177; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 171.

²⁹¹ Numele celorlalţi fraţi, Marcus şi Antonius, oglindesc tendinţa de romanizare a acestei familii.

²⁹² G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 140.

²⁹³ C. Daicoviciu, L. Groza, *ActaMN*, II, 1965, pp. 135—139.

²⁹⁴ *Ibidem*, p. 138, n. 15, de unde transcriem consideraţiile făcute de Ruth Stiehl asupra lui *Perhev*: „Schwieriger ist PERHEV: Vergleichsmöglichkeiten habe ich allein in nabatäischen Inschriften gefunden: *pryw* (J. Cantineau, *Le Nabatéen*, 2, 137 r.), und *phrw* (ebenda 136, 1), das griechisch als *Φερου* erscheint... Eine überzeugende Etymologie gibt es bisher nicht“.

²⁹⁵ J. T. Milik, „Syria“, XLIV, 1967, p. 301.

civitates Commagenorum, considerăm că oferă indirect și o rezolvare mai plauzibilă pentru semnificația numelui Perhev. Φρηνῆ (dativ Φρηνεύς) sau Φρηνησιώ este transcrierea și declinarea greacă a numelui semit al localității Πέδρη²⁹⁶, τῶραι m ce s-a păstrat și în numele ei modern Pirun (sau Piran). În epoca romană, *p* de împrumut grec sau latin a fost asimilat cu *f*. Fren, corespondentul semit al lui Perhé, primește într-o inscripție greacă flexiunea latină, devenind Φρηνησιος, formă asemănătoare cu latinul Perhensis, cunoscut și prin numele episcopului Iobinus Perhensis²⁹⁷.

La Athenatan, nume binecunoscut și prin filieră greacă, θ este transcris corect prin *th*, ceea ce nu se poate remarca la Perhev, care nu-i scris cu doi de *r* ca în exemplul sus-amintit. Cît privește *ev*, ar putea constitui eventual o transcriere a lui η din Πέδρη. Dacă întâlnim toponime cu funcție de *cognomina* fără desinența locativului²⁹⁸, ele sînt cu atît mai puțin obișnuite în cazul *praenomenului* Perhev. În afara posibilității ca Perhev să derive de la toponimul menționat, tema din care este format e cunoscută și prin alte cuvinte, unele și cu funcție de antroponim²⁹⁹.

Ramus. Pentru Ramus, patronimul militarului Salmas dintr-o unitate de palmirieni de la Porolissum³⁰⁰, sînt cunoscute numeroase antroponime semite care ar putea avea o transcriere asemănătoare³⁰¹. Lipsa inscripțiilor bilingve latino-palmiriene și modificările suferite în general de numele semite în transcrierile grecești limitează certitudinea identificărilor; alături de antroponimele teoforice ca *RM* în

²⁹⁶ *Ibidem*, p. 302, n. 2.

²⁹⁷ E. Honigman, art. *Pierre* (Πέδρη), RE, XIX, 1, 1937, col. 904.

²⁹⁸ CIL, III, 8000, Marcia Hierapolis; CIL, VIII, 2509, Iulia Palmira etc.

²⁹⁹ E. König, *op. cit.*, pp. 373—374.

³⁰⁰ CIL, III, 837; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 173 și 178; S. Sanie, „Dacia”, N.S., XIV, 1970, p. 239.

³⁰¹ G. Ryckmans, *op. cit.*, I, p. 31; *RHM* — Rahim, „miséricordieux”; p. 2, *RM* — Râm ca epitet „élévé”; p. 195, *R'M* — Ra'm, „petit de chameau”; p. 201, *RMS* — Ramis, „qui cache”; M. Lidzbarski, *Ephemeris*, p. 132; idem, *Handbuch*, p. 369, *RM'* și *RMV* — nume proprii nabateene; C. C. Torrey, în *Excavations at Dura*, III, 1932, p. 69, Khalisa fiul lui Rama; V, p. 315, Παῦμις; H. Ingholt, „Berytus”, V, 1938, p. 117: „Alas Lišamš son of Ramî (son of) Rafael” (*HBL LŠMŠ BR RM RMY RP'L*).

care această vocabulă are înțelesul de la „zeul este înălțat”³⁰², n-ar fi exclus ca RMY³⁰³, în traducere „arameanul” sau „sirianul”, să fie mai apropiat de numele cunoscut prin inscripția de la Porolissum, căderea lui 'A inițial fiind frecventă la antroponimele semitice.

Surus, sau forme apropiate, apare de 19 ori în onomastica Daciei ca *praenomina* sau *cognomina* susceptibile de a fi orientale³⁰⁴. Dacă admitem că prin intermediul lor cunoaștem obârșia purtătorilor, Sura, Suriacus, Surillio, Surus, Syra, Syrillio și Syrus ar putea fi incluse eventual într-o onomastică a orientalilor, dar nu ca *nomina orientalia*. Prezența acestui nume și la italici, celți, illiri, traci³⁰⁵, impune o triere inițială prin coroborarea datelor conținute de inscripții, care să permită stabilirea cazurilor ce prezintă semnele unei posibile origini orientale. Din cele 19 atestări, 8 sînt în cuprinsul unor inscripții funerare, 8 din inscripțiile votive, pentru celelalte 3 clasificarea monumentelor fiind incertă. Între cele opt inscripții funerare numai în cazul Aureliei Surilla, ce face parte din familia unui veteran din Coh. II FI. Commagenorum³⁰⁶, originea siriană este mai sigură. Inscripțiile votive nu sînt închinare divinităților orientale.

În această situație, în sprijinul selecției poate fi invocată uneori lipsa celor *tria nomina*, precum și condiția socială a purtătorilor acestui nume. Alteori lipsa oricăror legături cu lumea siriană este foarte clară³⁰⁷. Ceea ce vrem să subliniem cu acest prilej este îndeosebi posibilitatea ca unele dintre numele amintite să fie într-adevăr de origine siriană, dar cu alte semnificații decît cele care sînt îndeobște amintite³⁰⁸.

³⁰² M. J. Lagrange, *Études*, p. 60: Abi-ramu (Abram); p. 415 Baalram; A. Caquot, „Syria”, XXXIX, 1962, p. 250: RMBWL; 'LRM; RMB'L; B'LRM etc.

³⁰³ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 779.

³⁰⁴ I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, pp. 178—179.

³⁰⁵ Idem, *AISC*, V, 1944—1948, p. 286; N. Gostar, „Sargetia”, III, 1956, p. 63, n. 22; idem, *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 128.

³⁰⁶ *CIL*, III, 6267.

³⁰⁷ Ex.: *D[M] Aur. Sur[us...] coh. III Dal(matarum) vi(xit) an. XXXX, Aur. Proculinus sig(nifer) et (h)eres et Quintina coiux et Surileo et Quintinus pii patri b.m.p.*, apud I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 179 sau „*Deo Fon[ti...]pro sal(ute) imper(atoris) M. Aur. Quintianus, Aur. Surus...*”, *JÖAI*, V, 1902, *Bblt.* 99, nr. 5.

³⁰⁸ În sud-arabică, de exemplu, Sami (*SMY*) este sirian, cf. G. Ryckmans, *op. cit.*, p. 306.

Praenomenul sau cognomenul *Syrus* ar putea deriva de la cuvîntul *SWR* — bou — (*Bos*) *Sūr*, *Sūra*, *Sūri* în transcrierea greacă: *Σουρος*, *Σουρις*, *Σουρους* etc.³⁰⁹, dar și *SWR* — zid — (*Murus*), mai ales în nume teoforice de tipul *Belsuros* (*Βηλσουρου*, gen.)³¹⁰.

Considerăm că *Syrus* și *Syra* nu sînt doar forme datorate arbitrariului în transcrierea lui *υ*, ci mai curînd al transliterării grecescului *Σιρος* prin care e redat sirianul *ŠHR* — negru — în traducere *Nigrinum esse*, *Niger* etc.³¹¹.

Cît despre *Suriacus* ar putea fi identic cu *Surecus*, *Σοραικος* (*SWRYKW*), cunoscut și în safaitică și prin arabicul *Surayk* cu sensul de „a fi asociat”³¹². Se constată așadar polisemia cuvîntului *Surus*, și mai ales necesitatea de a depăși aparențele, conform cărora numele apropiate ca grafie ajung a fi considerate cu etimologie identică. *Surus*, *Syra* și *Suriacus* ar putea aparține unor grupuri de nume derivate de la nume de animale, nume teoforice, nume ce vizează aspectul fizic al purtătorilor și, în sfîrșit, cu referiri la relațiile sociale.

Aceste precizări nu exclud total semnificațiile latine ale cuvîntului, cînd cognomenul adjectival indică originea, mai ales atunci cînd este cunoscută poziția socială a purtătorilor, ținînd seama de frecvența numelor cu referiri la originea etnică în onomastica sclavilor și libeților³¹³.

Theimes și formele apropiate apar de nouă ori în inscripțiile Daciei romane³¹⁴. Frecvența record a acestui nume devine explicabilă dacă avem în vedere următoarele: a) contribuția deosebită a contingentelor palmiriene în cadrul trupelor orientale din Dacia³¹⁵; b) *Theimes* este unul din numele cele mai răspîndite la Palmira³¹⁶; c) cifrei amintite

³⁰⁹ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen*, p. 169; J. Buxdorf, *op. cit.*, p. 1876.

³¹⁰ M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 236; A. Caquot, „*Syria*”, XXXIX, 1962, pp. 242—243, *blšwr*, *blšwry*, *’tšwr* etc.

³¹¹ H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 174; J. Buxdorf, *op. cit.*, p. 1889.

³¹² H. Ingholt, „*Berytus*”, V, 1938, p. 115; J. Teixidor, „*Syria*”, XLV, 1968, p. 364.

³¹³ D. Tudor, *IstScl*, p. 200.

³¹⁴ CIL, XVI, 57; CIL, III, 804; 904 (= 7693); 1346; 1472; 7896; 7954; 12587 și I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 173.

³¹⁵ C. Daicoviciu, *ActaMN*, II, 1965, p. 137; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, pp. 173—175.

³¹⁶ W. Goldmann, *op. cit.*, p. 25, *TYM'* = *Θαιμη* (gen.); Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 280; H. Wuthnow, *op. cit.*, pp. 52—53 și 175.

nu-i corespund tot atâtea persoane, deoarece o treime au același dedicant³¹⁷; d) cuvîntul *Theimes* nu-l întîlnim doar ca antropomim, ci și ca toponim³¹⁸, — *nomen gentis* —. al unuia dintre cele circa 45 triburi de la Palmira³¹⁹ — *BNY TYMY* sau în situații a căror explicare este mai controversată Τύχη Θαιμείος cu corespondentul palmirian *GD TYMY*³²⁰.

Se consideră că *Theimes* este un hypocoristic al unui nume teoforic *TYM*, „slujitor al“, exemplificat prin *TYMLT*, „slujitor al lui Allat“, *TYMRSW*, „slujitor al lui Arsou“, *TYMS'*, „slujitor al lui Shamash“ etc.³²¹. *TYM* este alături de 'BD și 'MT pentru feminine, unul din apelativele cu ajutorul cărora se formează nume ce exprimă relații de servitute față de divinitate. Numele teoforice amintite apar foarte rar neabreviate și în inscripțiile semitice, dar acolo este suficientă silaba alăturată lui *TYM* pentru a reuși cu destulă certitudine întregirea numelui abreviat al zeului³²². În inscripțiile latine reconstituirea numelui inițial este mai dificilă, cu toate că *Thaemus*, *Themo*, *Theimes* și *Themaes* ar putea avea corespondențe în formele cunoscute în palmiriană³²³, ținînd seama însă că transcrierea a fost intermediată, identificările sînt nesigure. Se cuvine menționat că fiul lui *Aurelius Themaes* se numește *Aurelius Thementianus*, fiind declinat ca și numele latine.

Tiiadmes (*Thadmes*?). O inscripție de la Potaissa³²⁴, nu prea bine conservată și cu unele greșeli de lapidar ce au fost emendate³²⁵, conține și numele *Aeliei Tiiadmes* (sau *Thadmes*), fiica lui *Aelius Bolhas*, veteran al unei unități de palmirieni. Nu am întîlnit numele *Tiiadmes* sau forme apropiate în lucrările de care dispunem. Dacă recentele

³¹⁷ CIL, III, 1472 și 7896.

³¹⁸ Ch.-F. Jean, *op. cit.*, I, p. 323 și 2, p. 434, nr. 3 și 598.

³¹⁹ Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p. 463.

³²⁰ *Ibidem*, p. 279.

³²¹ A. Caquot, „Syria“, XXXIX, 1962, p. 239.

³²² M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 371 și 385.

³²³ R. du Mesnil du Buisson, *Inventaire*, p. 65; H. Ingholt, „Berytus“, V, 1938, p. 96, n. 11 menționează și celelalte apelative cu înțeles de sclav, care cunosc abrevieri asemănătoare lui *TYM*, de ex.: 'BD'; 'BDW'; 'BDY' și 'MT'.

³²⁴ CIL, III, 7693 (= 907).

³²⁵ D. Tudor, *IstScl*, p. 263, în lectura comunicată de I. I. Russu.

transcrieri ³²⁶ sînt veridice ³²⁷, Thadmes ar putea fi un antroponim derivat de la numele aramean al Palmirei — Tadmor (*TDMWR*) ³²⁸. În acest caz Palmira n-ar fi o *patriae indicatio*, ci foarte posibil traducerea lui Thadmes sau un cognomen ca în cazul Iuliei Palmira dintr-o inscripție de la El-Kantara ³²⁹.

Zora. Flavius Zora este cunoscut dintr-o inscripție de la Ulpia Traiana ³³⁰. Se consideră că semnificația lui Zora, în palmiriană *ZWR* sau *ZRH*, este „străin“ ((*Ξεῖνος*, *hostis*, *alienatus*) ³³¹ și apare în transcriere greacă *Zωρα* și *Zωρα* ³³². Zor este atestat și ca toponim ³³³, iar numele oriental apropiat ca transcriere *Zηρα* dintr-o inscripție din catacombele de la Beth Shearim provine de la *Z'R*, „mic“ ³³⁴.

Analiza detaliată a fiecărui nume din cele incluse între *nomina orientalia* se impune mai ales în situația unor antroponime prezente la mai multe etnii. În afara verificării corectitudinii și temeiniciei clasificării, cercetarea onomasticii orientale ne furnizează știri relative la conservatorismul oriental, gradul de elenizare și tendința de romanizare. Frecvența teonimelor, a numelor teoforice constituie și indicii ale religiozității acelei perioade. Antroponimele derivate din toponime pot facilita cunoașterea zonei de proveniență pentru purtător sau strămoșii săi. În sfârșit, avem posibilitatea să constatăm dacă transcrierea latină a numelui oriental constituie o transliterare a scrierii grecești sau este o formă neintermediată, mai apropiată de pronunția originală.

³²⁶ I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 173.

³²⁷ Nu am avut posibilitatea să vedem originalul.

³²⁸ Transcrierea corectă a lui *T* din Tadmor este *T*, nu *TH*.

³²⁹ *CIL*, VIII, 2509.

³³⁰ *CIL*, III, 7910; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 179.

³³¹ W. Gesenius, *op. cit.*, p. 231; J. Buxdorf, *op. cit.*, p. 564; M. Lidzbarski, *Handbuch*, p. 266.

³³² H. Wuthnow, *op. cit.*, p. 48 și 135, transcrie *Zωρα* prin *ZR'* a cărui semnificație ar putea fi *brachium* și *seminare*.

³³³ Ch.-F. Jean, *op. cit.*, 2, p. 331.

³³⁴ Apud J. Teixidor, „Syria“, XLVI, 1969, p. 325.

PRIVIRE GLOBALĂ. REZUMAT ȘI CONCLUZII

1. Considerații asupra zeilor sirieni și palmirieni și a răspîndirii lor în Dacia; 2. Locul cultelor siriene și palmiriene în cadrul religiei provinciei; 3. Contribuția religiei la romanizarea populației Daciei romane; 4. Importanța cercetării cultelor orientale pentru cunoașterea societății romane provinciale.

1. Locul deosebit pe care l-a ocupat religia în viața societății romane din secolele II—III e.n. a fost demult remarcat de istorici, descris sau explicat. O viziune de ansamblu clară și precisă asupra vieții religioase a provinciei nu este posibilă fără analiza amănunțită a tuturor cultelor atestate în Dacia, atît cît pot fi ele cunoscute prin cercetarea epigrafelor și monumentelor de cult, a multiplelor domenii în care se constată influența manifestărilor religioase. **Culte orientale** au avut în viața religioasă a Daciei romane un rol însemnat și diversitatea divinităților orientale n-a fost egalată de alte provincii. Din cadrul acestui grup important al cultelor orientale, care dețin o cincime din numărul inscripțiilor culturale ale Daciei, am încercat să degajăm poziția cultelor siriene și palmiriene. Divinitățile pe care le-am inclus sub această denumire sînt cel puțin originare din *spațiul geografic sirian* sau sînt apropiate prin *conținutul religios* inițial.

Culte siriene din Dacia oglindesc și prin inscripții, mai clar decît mithraismul, simple alăturări și *sincretismul cu divinitățile romane*: Iuppiter Dolichenus; Iuppiter Helio-politanus; Iuppiter Hierapolitanus; Iuppiter Turmasgades etc. sau *sincretismul interior* (interoriental): Iuppiter Dolichenus cu dea Syria, dea Caelestis; Balti-Caelestis; Bel, Malagbel, Bel Hammon, Fenebal, Manavat etc.

Fiecare zeu își are propria istorie și la încercarea de a-i stabili funcțiile, transformările succesive pe care le-a suferit, factorii care au determinat incorporarea sa în marile sisteme

teologice și cosmogonice, epigrafele și reliefurile cultuale din Dacia au adus adeseori elemente interesante. Dacă mențiunile utile reconstituirii dogmelor teologice ale unor zei sînt foarte rare, s-a remarcat în schimb mulțimea epigrafelor prin textul cărora cunoaștem originea și starea socială a dedicanților, organizarea sacerdotală etc.

Între rezultatele analizei separate a celor 18 divinități siriene și palmiriene se înscrie și constatarea unor mari diferențe între numărul epigrafelor și monumentelor cultuale atribuite fiecăreia. În situația acestor culte complexe, cu divinități atît de inegal reprezentate în Dacia, limbajul statistic, însumînd datele cuprinse la sfîrșitul fiecărui capitol, nu poate fi la fel de util și elocvent ca în cazul mithraismului.

În cadrul **cultelor siriene**, *Iuppiter Dolichenus* ocupă primul loc prin numărul inscripțiilor, al reprezentărilor cultuale, al ofrandelor și al altor piese de cult. Acest succes s-a datorat faptului că *Iuppiter Dolichenus* a ajuns între *dii militares*, iar în Dacia, provincie de graniță, rolul militarilor a fost însemnat. Aportul trupelor auxiliare din Orient sau care au staționat în acea zonă a Imperiului la răspîndirea cultului dolichenian n-a fost esențial, căci dintre dedicanții militari 9 sînt din legiuni și doar 3 din trupele auxiliare. În schimb între dedicanții civili numărul orientalilor este mai mare: *suri negotiatores*, persoane din *collegium fabrorum* și mai ales acei *sacerdotes*. Ultimii, așa cum arată inscripțiile, sînt cei mai însemnați propagatori ai zeului, cei care au încercat să păstreze cultul zeului cît mai aproape de modul în care se desfășura la Commagene. Dedicanții către *Iuppiter Dolichenus* provin din medii sociale diferite dar în inscripțiile sigur dolicheniene din Dacia nu întîlnim reprezentanții celor două extreme ale societății romane din Dacia. S-a presupus că în dogmele zeului din Commagene existau unele precepte care proclamau egalitatea oamenilor. Această egalitate se limita probabil la sfera colectivității de credincioși și numai în fața simulacrului zeului. Din cei 34 dedicanți cunoscuți 61,76% au nume romane, 26,47% siriene și 11,77% grecești. Cu o singură excepție (*Sucidava*) inscripțiile provin din Dacia Superior, celelalte manifestări materiale de cult ale zeului fiind mai numeroase și în Dacia Inferior.

Cele mai multe inscripții au fost descoperite în orașele-garnizoană ale legiunilor (*Apulum*, *Potaissa*), în capitala

Daciei, în cel mai însemnat centru minier (Ampelum) și în localitățile de pe *limes* (Samum, Certiae, Buciumi). Inscricțiile și reprezentările lui Iuppiter Dolichenus reprezintă o zecime din monumentele dolicheniene cunoscute în tot Imperiul. Multiplele probleme ridicate de câteva inscripții de la Apulum, Ampelum, Domnești nu pot fi considerate cu totul rezolvate, reluările, intervențiile documentate și inspirate vor fi utile și în viitor.

Cele trei dedicații către **Iuppiter Heliopolitanus** sînt toate ale unor militari *centuriones* în legiunile a IV-a Flavia Felix și a XIII-a Gemina. Epigrafele sînt importante și pentru că reprezintă cele mai timpurii atestări ale unor divinități siriene în Dacia, staționarea legiunii a IV-a Flavia Felix fiind limitată la primele decenii ale secolului al II-lea e.n. Cei trei militari cu bune nume romane pot fi italici la origine.

Inscripția de pe altarul de la Micia închinat lui **Iuppiter (Hi)erapolitanus** este unica dedicație latină în Dacia și în Imperiu către Hadad din Hierapolis sincretizat cu Iuppiter. Așa cum indică și apartenența etnică a unicului dedicant cunoscut, orientalilor de la Micia li se datorește și construcția unui templu (?) a acestui zeu.

Inscripțiile și monumentele sculpturale care aparțin lui **Turmasgades** sau **Iuppiter Turmasgades** găsite la Micia și Romula au adus o contribuție hotărîtoare la cunoașterea acestei divinități. Reamintim doar că pînă la descoperirile de la Dura Europos, în Dacia erau 4 din cele 6 monumente turmasgadiene cunoscute în întreg Imperiul. Dedicățiile care-i aparțin în Dacia trebuie corelate în primul rînd militarilor sirieni prezenți la Micia și Romula.

Iuppiter Balmarcodes, alături de Iunona, este atestat în Dacia doar prin epigrafa de la Potaisa care nu aduce elemente noi despre acest zeu puțin cunoscut și cu răspîndire limitată.

Dea Syria este atestată prin inscripțiile care-i aparțin în exclusivitate de la Porolissum, Micia, Napoca, Romula și împreună cu alte divinități la Apulum. Inscripția de la Romula către Atargatis incizată pe o modestă bucată de argilă, suport al unei statuete, conține unica dedicație culturală din Dacia într-o limbă orientală. Aurelius Gaianus din epigrafa de la Porolissum este singurul *sacerdos* al zeiței pe care-l cunoaștem. Inscripția fragmentară de la Napoca este prețioasă prin informațiile asupra poziției sociale a

dedicanților și a persoanelor în cinstea cărora a fost închinată. Mare beneficiară a sincretismului acestei perioade, cumulând atribute comparabile cu ale Isidei, Cybelei sau a lui Tanit-Caelestis, Dea Syria este zeița cea mai răspândită dintre divinitățile siriene și palmiriene din Dacia.

Baltis, zeița prezentă alături de *Caelestis* pe o inscripție de la Apulum, era răspândită în secolele II—III e.n. îndeosebi de militarii oshroeni. Atributele zeiței sînt foarte apropiate de cele ale lui Atargatis-Dea Syria. Cuvîntul „Balti“, a cărui semnificație este „Doamna (sau stăpîna) mea“, este un epitet cunoscut atît al zeiței siriene cît și al lui Caelestis. Sincretismul siriano-african a putut fi stimulat în timpul lui Septimius Severus și a Iuliei Domna sau sub Elagabalus.

Azizos, o divinitate arabă la origine, este cunoscută în Dacia prin 12 inscripții de la Apulum, Potaissa, Suceagu (jud. Cluj) și Napoca, grupate așadar pe un teritoriu relativ restrîns al Daciei Superior. Numele zeului stelei de dimineață. *Lucifer* roman sau *Phosphorus* grec, este uneori însoțit sau substituit pe inscripțiile Daciei de expresii calificative: *puer* sau apelative elogioase și epitete ca: *bonus*, *conservator* etc. Pe inscripția de la Potaissa lui *Deus Azizos* îi sînt alăturate cuvintele *bonus puer conservator*, echivalarea pentru epigrafele care nu conțin numele oriental al zeului fiind astfel asigurată. Inscripția potavissensă din anii 259—260 consemna și terminarea templului închinat lui *Azizos* de către militarii legiunii a V-a Macedonica în frunte cu comandantul lor. Faptul că zeul sirian era inclus între *dii militares* este confirmat de alte două inscripții de la Apulum și Suceagu. Dintre dedicanții civili, sînt persoane cu funcții administrative, cu atribuții în desfășurarea cultului și un *patronus collegii fabrorum*. 70% dintre bărbații și femeile menționate în inscripții au nume romane și doar 8,33% nume siriene.

Sol Invictus. Un număr important de inscripții dedicate lui *Sol*, *Deus Sol*, *Sol Invictus* au fost de regulă alăturate monumentelor lui *Mithras*, fără a exista certitudinea că aparțin cultului mithraic. În același timp, *nici una* din inscripțiile din Dacia nu conține mențiunea completă a lui *Sol Invictus Elagabalus*, ca în Pannonia de exemplu, situație în care clasificarea între cultele siriene ar fi fără dubiu. Încercarea de a separa inscripțiile și monumentele închinare

lui *Sol Invictus* sirian de cele mithraice a întâmpinat numeroase dificultăți, amplificate și de lipsa unui acord unanim în ceea ce privește identitatea sau legăturile genetice între *Baal* din *Emesa*, *Sol Invictus Elagabalus* și *Deus Sol Invictus* propagat mai ales în vremea lui Aurelianus.

Inscripțiile din Dacia a căror atribuire lui *Sol Invictus* o considerăm preferabilă clasificărilor anterioare provin din 11 localități, doar una situată în Dacia Inferior, iar între cele 5 reprezentări 3 sînt din Dacia Inferior. Sînt epigrafe a căror apartenență va rămîne în continuare disputată.

Legăturile, sau chiar echivalarea Mithras-Sol Invictus, într-o epocă de solarizare a majorității zeilor, conferă uneori noii împărțiri un grad sporit de probabilitate pe care nu-l ignorăm, această separare a celor două divinități din culte de origini diferite era absolut necesară, aspectele relevate fiind utile pentru înțelegerea vieții religioase a provinciei. Între cei care au închinat altare lui *Sol* sînt atestați importanți demnitari ai provinciei: Q. Caecilius Laetus, C. Caerilius Sabinus și Q. Marcius Victor Felix Maximilianus guvernator; M. Cocceius Genialis și P. Aelius Hammonius *procuratores*. Urmează alți oameni de condiții sociale și cu ocupații de o mare diversitate. Inscripția de la Slăveni pusă de *ala I Hispanorum* este singura dedicație colectivă. Între dedicanți sînt numeroși italici și alte persoane romanizate după nume și doar un singur sirian. Faptul că religia este inseparabilă de elementele vieții social-economice, politice a Imperiului a fost adeseori subliniat, sînt însă puține monumentele în care această dependență devine atît de evidentă ca în perioada lui Elagabalus și Aurelianus, principalii reformatori și cei mai prestigioși propagatori ai cultului lui *Sol*, cei care au încercat să amplifice rolul religiei ca liant al Imperiului. La înalții demnitari din Dacia semnați între închinătorii lui *Sol*, dedicațiile pot fi suspectate că izvorăsc și dintr-o oportunitate politică, ca un semn de lealitate prin aderarea la cultele preferate ale unor împărați.

Un grup de trei divinități: **Deus Aeternus**, **Theos Hypsistos** și **Iuppiter Exsuperantissimus**, ultimul adăugat în acest context pentru puternicele influențe în dogmă, reprezintă o altă treaptă în evoluția cultelor. În templele Siriei se ajunsese la o teologie savantă, divinitatea fiind considerată o putere eternă, incognoscibilă, avînd rezidența dincolo de

sfera stelelor. Era treapta cea mai apropiată de monoteism. Noțiunea de „eternitate divină“ din mediul sirian, *Aion*-ul mithraic ca și sensurile romanului *Aeternitas*, conțin unele elemente comune, sînt comparabile dar nu identice. S-a amintit că *Deus Aeternus* nu are un echivalent în inscripțiile grecești, siriene și palmiriene dacă nu admitem similitudinea cu *Theos Hypsistos*. *Deus Aeternus* mai este cunoscut la Roma și în alte 6 provincii ale Imperiului roman dar răspîndirea sa în Dacia este între cele mai însemnate, unele inscripții avînd și o valoare deosebită pentru cunoașterea zeului. Am aminti în primul rînd inscripția de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa în care *Deus Aeternus* este menționat alături de *Iuno* și *Angeli*, îngerii prezenți în diferite credințe ca intermediari între zei și oameni.

Deus Aeternus, cunoscut prin inscripțiile din 7 localități ale Daciei Superior, este printre zeii sirieni cei mai răspîndiți, cu aspecte interesante și în privința unor asocieri sincretiste. Între dedicantii zeului sînt atestați și bărbați și femei de origine orientală sau greco-orientală, fără a fi însă cei mai numeroși. Dedicantii sînt din pături sociale diferite: sclavi, liberi, persoane cu diverse însărcinări în cadrul unor *collegia* sau cu funcții culturale, dar și personalități ale provinciei ca *Herennius Gemellinus procurator provinciae Daciae Apulensis*. Unele atribute ale zeului le reîntîlnim între caracteristicile esențiale ale dumnezeului iudaic și creștin.

Theos Hypsistos este cunoscut în Dacia prin trei inscripții în limba greacă descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Numele *Theos Hypsistos* mai era aplicat unor *Baalim* sirieni și lui *Yahwe*. În concepția adepților lui *Theos Hypsistos* divinitatea se află în regiunea cea mai înaltă a lumii, deasupra planetelor și stelelor. Răspîndirea pe care a cunoscut-o acest zeu e pusă și pe seama propagării lui prin evreii din Diaspora, prin prozeiți și semiprozeiți. Între dedicantii din Dacia, cea mai înaltă funcție — *procurator Augusti Daciae Apulensis* — este deținută de *Aelius Apol(l)inarius*. Pe două inscripții zeul are epitetul *epekoos*, epitet reîntîlnit și în epigrafele din Imperiu la diferiți zei „care ascultă rugăciunea“ și mai ales la „zeii vindecători“. Pe o tablă votivă fragmentară care aparține aceluiași zeu a fost sculptată o ureche care simbolizează de asemenea că zeul „a ascultat rugăciunea“ dedicantului. Toți dedicantii către *Theos Hyp-*

sistos au nume grecești și se pare că divinitatea venită din lumea greco-orientală avea o mare parte dintre adepți recrutați din mediul greco-oriental. În Occident mai ales, Theos Hypsistos era echivalat cu **Iuppiter Exsuperantis-simus**. *Exsuperantissimus* sau *exsuperatorius* nu era doar un nou epitet adăugat zecilor de epitete anterioare, ci reflectă tendințele de reînnoire în concepțiile referitoare la divinitatea supremă. Zeul suprem așa cum apare pe epigrafa apulensă este *cîrmuitorul lucrurilor divine și umane, arbitru al urșitelor*.

Monumentele funerare de tipul celor descoperite la Palmira, inscripțiile funerare bilingve latino-palmiriene, un număr mai important de persoane cu nume palmiriene, și mai ales păstrarea „zeilor strămoșești”, toate arată că militarii palmirieni și familiile lor au fost mai conservatori în culte și credințe decît alți orientali ajunși pe teritoriul Daciei. Templele și inscripțiile culturale au fost descoperite numai în Dacia Superior la Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Porolissum și Tibiscum, ultimele două localități fiind cunoscute drept centre de reședință ale trupelor de palmirieni. De remarcat că deși în Dacia sînt atestați principalii zei ai Palmirei, ei nu apar ca în triadele cosmice din „orașul deșertului”.

Belus, zeul suprem al palmirienilor, considerat stăpîn al universului, creator al cerului și pămîntului, apare separat în inscripții la Porolissum și Tibiscum, cu epitetele „deus patrius” sau „deus Palmyrenus”, dar n-au fost încă descoperite epigrafe cu Bel în fruntea cunoscutei triade cosmice *Bel*, *Iarhibol* (zeul Soarelui) și *Aglîbol* (zeul Lunii). În inscripția atît de vestită și comentată de la Sarmizegetusa, Bel este în compania lui *Bel Hammon*, *Fenebal* și *Manavat* înșirați toți după *Malagbel*, situație neîntîlnită în vremea romană în atît de numeroasele inscripții de la Palmira sau Dura Europos. Dedicățiile colective sau individuale de la Tibiscum sau Porolissum aparțin unor militari palmirieni. Inscripția din templul zeilor palmirieni de la Sarmizegetusa rămîne una din cele mai frumoase epigrafe ale provinciei, interesantă mărturie despre sincretismul interoriental de la Palmira și propagarea noilor grupuri de zei în Dacia.

Malachbelus, divinitatea care la Palmira făcea parte din triada *Baal Shamîn* (zeu al Cerului și zeu suprem), *Malachbelus* (zeu al Soarelui) și *Aglîbol* (zeu al Lunii), este atestat

pe mai multe inscripții de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Tibiscum. Malachbelus este zeul palmirian din Dacia cu cele mai multe atestări epigrafice, datorate civililor sau militarilor. Prezența sa înaintea grupului *Bel Belhammon* (Hammon) și *Manavat* n-a fost deocamdată atestată și în epigrafele palmiriene.

Iarhibolus, zeul Soarelui, care la Palmira apare în triada lui Bel, este cunoscut prin trei inscripții de la Apulum și Tibiscum, în care numele zeului este scris Hierobolus, Ierhobolus și Ierhabolus. Prin aceste inscripții sînt cunoscuți și doi *sacerdotes* ai zeului Aurelius Bassinus și Aelius Nisa.

Belhammon (Hammon), zeul punic adus de palmirieni în Dacia, este bine cunoscut la Cartagina. Bel Hammon, în *interpretatio romana* Saturnus, este atestat cu numele originar într-o singură inscripție latină. Poziția și atributele zeului la Palmira, atît cît sînt cunoscute prin inscripțiile relativ recent descoperite, sînt mult mai modeste și diferite de cele ale lui Saturnus în Africa.

Fenebal, substituit pentru Tanit-Caelestis, parea lui Baal Hammon-Saturnus, prezentă în inscripțiile Daciei alături de Dea Syria, Iuppiter Dolichenus și Baltis, are prin inscripția de la Sarmizegetusa singura mențiune latină cunoscută în Imperiu.

În sfîrșit, din aceeași inscripție, **Manavat**, divinitatea arabă cu mai multe atribute (zeitate a destinului, protectoare a viței-de-vie, posibil zeiță a Lunii etc.), cunoaște și ea singura mențiune latină pe epigrafa din capitala Daciei. Numărul templelor, altarelor, al preoților palmirieni menționați în inscripție indică existența unor colectivități prospere și bine organizate care, în limitele toleranței religioase a Romei, continuau să practice și cultele din zonele originare.

2. Prin cele circa 120 inscripții sigure și probabile și un număr însemnat de temple și reprezentări cultuale, cultele siriene și palmiriene ocupă în cadrul cultelor orientale din Dacia locul secund după mithraism. Conținutul epigrafelor atestă prezența a 18 zei siriene și palmirieni, ca spațiu geografic de origine. Aspectele relevate sînt de o mare varietate nedepășite de celelalte culte orientale. Divinitățile siriene venite odată cu trupele sau cu populația colonizată sînt atestate sigur încă din primele două decenii ale secolului al II-lea, cum arată dedicațiile către Iuppiter Heliopolitanus.

Epigrafele închinare zeilor sirieni sînt mai rare pînă spre sfîrșitul domniei lui Antoninus Pius, cunosc amplitudinea maximă în vremea Severilor și continuă să fie atestate și în ultimele decenii de existență a Daciei. Perioada în care cultele siriene și palmiriene au deținut un loc însemnat în cadrul cultelor orientale în Dacia succede epoca de afirmare a cultelor egiptene în secolul al II-lea e.n. și precede avîntul mithraismului către mijlocul secolului al III-lea e.n.

La o privire asupra răspîndirii în Dacia a divinităților siriene se poate observa că ele acoperă spațiul întregii provincii cu toate că mulți zei (*Iuppiter Heliopolitanus*, *Iuppiter Hierapolitanus*, *Iuppiter Balmarcodes*, *Baltis*, *Azizos*, *Deus Aeternus*, *Theos Hypsistos* și zeeii palmirieni) sînt cunoscuți numai în Dacia Superior. Dacă pentru răspîndirea limitată a zeilor palmirieni s-ar putea invoca absența palmirienilor în Dacia Inferior, pentru zeeii sirieni propriu-zisî nu există această motivare. Dealtfel sînt divinități siriene (*Iuppiter Heliopolitanus*) care nu au între dedicantî persoane de origine siriană. Cultele siriene și palmiriene cuprind zeei de o mare diversitate sub aspectul dogmelor și atributelor: divinități solare și agreste, divinități cu doctrine elevate, foarte apropiate de monoteism și care au găsit în Dacia aderenți cu poziții sociale și origini etnice diferite.

Sincretismul religios, misteriiile, elementele noi în cult și dogme, sprijinul împăraților de origine siriană, exotismul, o prezență etnică siriană și palmiriană etc., toate au contribuit, evident inegal, la propagarea cultelor siriene și palmiriene în Dacia, au determinat caracteristicile, locul modest dar distinct în ansamblul religiei Daciei romane.

3. Între factorii care au contribuit la romanizarea populației dacice, alături de integrarea ei în viața economică și socială a provinciei, recrutarea în unități auxiliare, trebuie menționată și influența religiei romane. Atracția exercitată asupra populației dacice de zeeii învingătorilor și de divinitățile celorlalte etnii venite „ex toto orbe Romano” nu este încă bine atestată epigrafic. Aderarea la noile culte n-a contribuit implicit la abandonarea zeilor strămoșești. Evoluția în secolele II—III e.n. a zeilor autohtoni datorită sincretismului religios, a răspîndirii lor în *interpretatio romana*, cunoaște momente în care descoperirea divinităților originare în epigrafe este foarte dificilă. Vechile divinități și-au îmbo-

gătit mult dogmele și transpunerile plastice. Astfel, divinități foarte probabil locale, sau în sens mai larg din spațiul traco-dacic, cum sînt *Cavalerul trac* sau *Cavalerii danubieni*, cunosc în secolele II—III o iconografie în care alături de elementele locale pot fi semnalate și influențe ale cultelor orientale microasiatice, siriene și iraniene. Inscripțiile culturale și o treime din inscripțiile provinciei se referă la cult, au fost scrise în proporție covârșitoare în limba latină (95,55%), liturghiile rostite în aceeași limbă comună tuturor etniilor care compuneau populația Daciei romane au contribuit la răspîndirea și adoptarea limbii latine, la opera de romanizare.

4. Cercetarea inscripțiilor și monumentelor culturale din Dacia închinată divinităților siriene și palmiriene, a originii etnice și apartenenței sociale a dedicantilor a avut drept scop final cunoașterea societății romane provinciale. Prin aceste epigrafe și reprezentări cunoaștem un fragment din frământările unei epoci esențiale a istoriei noastre cu însemnate prefaceri sociale, zguduită de cataclisme, molime, cu numeroase războaie. În fața unui Imperiu care părea atotputernic și veșnic, la zeii considerați veșnici și atotputernici căutau mulțimi de oameni rezolvarea unor probleme sociale, protecția în viață sau salvarea sufletului după moarte. În textul inscripțiilor culturale de la Iuppiter Dolichenus la Theos Hypsistos întîlnim alături de mărturia credinței în zeii omeneasca solicitare de *Salus* pentru cei apropiați, alteori cererea de prosperitate pentru stăpîn și familia sa și în sfîrșit exprimarea lealității față de Împărat. Dar aceste 115 inscripții sigure care constituie suportul principal al lucrării conțin informații prin care cunoaștem *sclavi și liberi* (87, 93, 115 etc.), *persoane* din diferite *collegia* (24, 78, 85 etc.), *negustori* (3, 25 etc.), *militari* de toate gradele și veterani (92, 103, 104, 107, 113 etc.), magistrați și funcționari mai mărunți (77, 78, 82, 88, 89, 105, 112 etc.), sau înalți demnitari ai provinciei, *legati* și *procuratores* (58, 60, 62, 86 etc.).

Culte siriene și palmiriene au cunoscut în Dacia o răspîndire mai importantă decît în oricare din provinciile vecine sau apropiate, fără a exista totdeauna o dependență obligatorie între etnic și cultural. Această însemnată propagare n-a influențat însă asupra romanității latine a Daciei romane,

pentru că doar în 21 de inscripții zeei își păstrează numele originare. Pe 44 epigrafe divinitățile siriene apar sincretizate cu *Iuppiter*, iar pe alte 50 în *interpretatio romana*.

Cercetarea răspîndirii divinităților siriene și palmiriene în Dacia, a aspectelor de care au fost dependente și pe care le-au influențat, cu particularitățile datorate zonei lor de proveniență și a propagării sub auspiciile Romei, a încercat să stabilească contribuția acestor culte la efervescenta viață religioasă a Daciei romane. În același timp cunoașterea cultelor orientale poate servi și la stabilirea cu mai multă certitudine a paralelismelor, influențelor, la evidențierea aspectelor originale ale religiei dacice *. Reconstituirea veridică a religiei Daciei romane prin analiza detaliată a componentelor ei poate contribui și la realizarea unei viziuni mai apropiate de realitate a altor laturi ale vieții din provincia carpatodanubiană, precum și a evoluției ulterioare a societății daco-romane.

* Referirile la religia geto-dacică vor fi mai numeroase în volumele II și III care vor înfățișa cultele traco-frigiene și răspîndirea mithraismului, iar problematica religiei dacice și a dăinuirilor ei vor constitui obiectul unei lucrări separate.

CATALOGUL INSCRIPȚIILOR
din Dacia dedicate divinităților siriene și palmiriene

IUPPITER DOLICHENUS

APULUM

1. Inscripție votivă fragmentară; CIL, III, 1128; F. Cumont, *RevPhil*, XXVI, 1902, p. 10; idem, *RE*, V, 1279; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1324; Merlat, *Rép.*, nr. 24.
*Numini et Virtutibu[s] nato ubi ferrum exoritur[Naturae Boni Even
[us et numini imp(eratoris) Caes(aris) T(iti) Aeli Hadri]ani
Antonini A[ug(usti) Pii] Terentiu[s...]*
2. Lespede cu inscripție votivă cindva încastrată în zidul unei case din Coșlar, unde a fost văzută de O. Hirschfeld și A. v. Domaszewski; CIL, III, 7760; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 143; Merlat, *Rép.*, nr. 25.
*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) pro salute imperator(is) /
Ael(ius) Valentinus vel(eranus) / sacerdos / templ(um) impendio suo /
restituit; pl. XVI/2.*
Muzeul Aiud.
3. Coloană de marmură cu inscripție votivă (în. 180 cm; dm. max. 28 cm; în. lit. 4,5—5 cm); CIL, III, 7761; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1818; Merlat, *Rép.*, nr. 26; V. Wollmann, *ActaMN*, VII, 1970, p. 175, nr. 12, fig. 12.
*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) / Aurelii / Alexander et
Flavus suri negotiatores ex voto l(ibentes) p(osuerunt).*
Muzeul Sebeș.
4. Altar din gresie de culoare albicioasă cu inscripție votivă (în. 100 cm; în. 58 cm; gr. 74 cm; în. lit. 4,5 cm); I. Berciu și Al. Popa, „Apulum”, V, 1965, pp. 172—180; idem, „Latomus”, XXIII, 3, 1964, pp. 473—482; pl. XVI/1.
*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) et Deae / Suriae Magnae /
Caelesti pro salute perpetui Imperii / Romani et leg(ionis) XIII /*

Gem(inae) Flavius Bar|hadadi s(acerdos) I(ovis) D(olicheni) ad|leg(ionem) s(upra) s(criptam) v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit).
Muzeul Alba Iulia.

AMPELUM

5. Coloană cu inscripție votivă; CIL, III, 1301 b; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 2126; Merlat, *Rép.*, nr. 29.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) et|Deo Com|maceno|Aurel(ius)|Marinus|et Adde|Barseme|si et Ocea|nus So|socratis sa|cerdotes| v(otum) l(ibentes) p(osuerunt).
6. Coloană cu inscripție votivă; CIL, III, 1301 a; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1056; Merlat, *Rép.*, nr. 28.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Comma|genorum [ae]|terno Ma|rinus Ma|rian(i) Bas(us sau -sus) sacerdos I(ovis) o(ptimi) m(aximi) D(olicheni) pro s(alute) s(ua) suorumq(ue) o(mnium) v(otum).
7. Colonetă cu inscripție fragmentară; CIL, III, 1302; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1096.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo)|Dolic(heno)|Modes(tus)?.
8. Altar votiv din piatră calcaroasă (în. 70 cm; lț. 39 cm; gr. 27 cm; în. lit. 4—7 cm); Al. Popa, I. Berciu și R. Pop, „Apulum”, VII, 1968, p. 401 și urm.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) pro salute|imp(eri) per|petui| M(arci) Antoni|Gordiani|Aug(usti)|Aur(elius) Gai(us) b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)|v(otum) p(osuit) m(erito).
Muzeul Deva.
9. Altar cu inscripție; CIL, III, 7832; Merlat, *Rép.*, nr. 27.
Deo[aeter]|n(o) Comm|ac(eno) Dulc(eno)|...

CĂȘEI

10. Fragment de inscripție; CIL, III, 7630; Merlat, *Rép.*, nr. 18.
Dolice(no)...
Muzeul Dej.
11. Altar din piatră calcaroasă cu inscripție votivă (în. 85 cm; lț. 45 cm; gr. 35 cm; în. lit. 4,3 cm); I. I. Russu, *ActivMuz*, II, 1956, p. 131, nr. 9.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dol(icheno)|P(u)bl(ius) Aelius Procu|linus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg (?)|V M Go[rđ?] (2 rinduri complet

șterse)]/[*pro salute sua et*]suo/rum omnium/[*v.l.m[s?]*]/[*Ar*]riano et *Papo* cos, Muzeul Dej.

12. Altar din piatră calcaroasă cu inscripție votivă; (în. 81 cm; lț. 36 cm; gr. 21 cm; în. lit. 4—5 cm); I. I. Russu, *ActivMuz*, II, 1956, p. 123, fig. 2; *AnnÉp*, 1957, 327; pl. I/1.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno)/Scantius/Lucius b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)/agens curam/stationis ex/vot(o) posuit.

Muzeul Dej.

POTAISSA

13. Altar din piatră cu inscripție votivă (în. 64 cm; lț. 36 cm; gr. 24 cm; în. lit. 3—4 cm); R. Münsterberg și J. Oehler, *JÖAI*, V, 1902, Bblt., col. 105; pl. II/1.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)/Do(lichen) Ti(tin)ius b(ene)f(iciarius) leg(ati)/v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

14. Altar din conglomerat nisipos cu inscripție votivă fragmentară (în. 51 cm; lț. 27 cm; gr. 19 cm; în. lit. 2 cm); E. Bujor, „*Apulum*”, VI, 1967, p. 189.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno)]... ta.../.../.../...t.t.en/pis.../.../it.
Colecția Inst. Arh. București.

BUCIUMI

15. Altar din piatră calcaroasă cu inscripție votivă (în. 85 cm; lț. 23 cm) CIL, III, 7645; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 874; Merlat, *Rép.*, nr. 19.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) /Doli(cheno)/pro sa/lute dd(ominorum) nn(ostorum) M(arci) Aur(eli)/Antonini Pii/Aug(usti) n(ostri) P(ublius) Iul(ius) Fir(minus) b(ene)f(iciarius)/co(n)s(ularis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

CERTIAE

16. Altar votiv din piatră calcaroasă (în. 83 cm; lț. 55 cm; gr. 33 cm); I. I. Russu, *ActaMN*, V, 1968, pp. 457—458; pl. II/4.

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno)/pro sa(lute) d(omini) n(ostri)/M(arci) Ant(oni) Gor(diani) p(ii) f(elicis) aug(usti)/et. Sab(iniae)? Tran<t>/quillin(a)e aug(ustae)/Scl? Scr[...?]inus/Ter[...? cum] suis?/[*v.s.l.m.?*]*

Picior de prestol în bisericuța de lemn a satului Romita (jud. Sălaj).

SÎNCRAI (jud. Hunedoara)

17. Altar din piatră calcaroasă cu inscripție votivă; cîmp inscripție (în. 99 cm × 50 cm; în. lit. 4—5 cm); A. Buday, *Dolg*, II, 1911, p. 269 fig. 7; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1469; Merlat, *Rép.*, nr. 22. *I(ovi) o(ptime) m(aximo) | Dolicen[o] | pro sal(ute) imperatoris L(ucii) | Sep(timii) Severi Pii Pert(inacis) | [et] M(arci) Aur(elii) Anto(nini) | Aug(usti) et P(ublii) Sept(imii) Gaet[ae] [c(ae)s?] / C(aius) Val(erius) Ingenus | sig(nifer) leg(ionis) XIII Gem(inae) | ex voto [p(osuit)?]*.
Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca.

MYSZKOW (R. S. S. Ucraineană)

18. Mină votivă din bronz, cu inscripție dedicatorie (în. actuală 11 cm); W. Demetrykiewicz, *JÖAI*, VII, 1904, Bblt. 149—150; AnnÉp, 1905, 16; Merlat, *Rép.*, nr. 41; pl. III/3. *I(ovi) o(ptime) m(aximo) | Doliceno | Gaius optio | c(o) h(ortis) I Hisp(ano- rum) | m(illiariae) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.
Muzeul Lvov.

DOMNEȘTI (jud. Bistrița-Năsăud)

19. Altar votiv cu inscripție (în. 131 cm; lț. 54 cm; gr. 46 cm; în. lit. 6,5—8,2 cm); CIL, III, 7625; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 559; C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 144; Merlat, *Rép.*, nr. 17. *I(ovi) o(ptime) | Dulcen[o] Valerianu | s i(mmunis?) leg(ionis) X Fre- tensis Res[e]r? Neridon | is v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.
Muzeul de istorie Bistrița.

NAPOCA

20. Altar votiv cu inscripție; CIL, III, 7660; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1384; Merlat, *Rép.*, nr. 21. *I(ovi) o(ptime) m(aximo) Do[l(icheno)] | U[lp(?)] Pate[rnus?] | et Iustin(us)*.
21. Altar votiv din piatră calcaroasă (în. 55 cm; lț. 46 cm; gr. 43 cm; în. lit. 4,5—6,5 cm); CIL, III, 7659; Merlat, *Rép.*, nr. 20. *I(ovi) o(ptime) m(aximo) Dolic(eno) | pro salute | Ael(ii) Lycini | p[ro]c(uratoris) Augg(ustorum)...*
Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca.

MICIA

22. Altar din calcar cu inscripție votivă (în. 120 cm; lț. 50 cm; gr. 35 cm; cîmpul inscripției 65×40 cm; în. lit. 6—7 cm); G. Téglás, „Klio“, X, 1910, p. 498, nr. 6; AnnÉp, 1911, nr. 35; C. Daicoviciu, ACMIT, III, 1932, p. 36; Merlat, *Rép.*, nr. 31.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)/Dolicheno/ara[m]Micia[e]/M.../...pra[ef(ectus)]/col(ortis) II Fl(aviae)/Commag(e)/norum/bene m(erenti)/posuit.

23. Altar din piatră nisipoasă cu inscripție votivă (în. 100 cm; lț. 50 cm; gr. 45 cm; cîmpul inscripției 48×42 cm; în. lit. 5 cm); O. Floca, „Materiale“, I, 1953, p. 762, fig. 7.

I(ovi) o(ptimo) D(olicheno) C(ommageno)/Iul(ius) Troph(im)us) votum) s(olvit)/l(ibens) m(erito).

Muzeul de istorie Deva.

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

24. Altar cu inscripție votivă; CIL, III, 1431; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 2135; Merlat, *Rép.*, nr. 32.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno)/pro salute M(arci)/Bassi Aquilae et/Gai Gaiani/ex coll(egio) fab(rum) dec(uria) IIII/v(otum) s(alutum) l(ibenter) m(erito).

25. Altar din marmură cu inscripție votivă (în. 83 cm; lț. 28,5 cm); CIL, III, 7915; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1852; Merlat, *Rép.*, nr. 33.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno)/Gaius G(a)ianus e[st]/Proculus[s]/Apollofan[es]/suri neg(otiatres) pr[o]/salute sua ex v[oto].

Muzeul Lugoj.

TIBISCUM

26. Altar din marmură cu inscripție votivă (în. 113 cm; lț. 52 cm; gr. 36; cîmpul inscripției 62,5×40 cm; în. lit. 3—4,2 cm); CIL, III, 7997; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 935; Merlat, *Rép.*, nr. 36; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 32, nr. 14; pl. I/5.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno)/Iulius Valentin[us/f]lamen m(unicipii) T(ibisci)/pro salutem/suam suorum/que omnium/contubernium/v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit).

Muzeul Banatului-Timișoara.

POJEJENA DE SUS

27. Altar din conglomerat calcaros, cu inscripție votivă fragmentară (în. 50 cm; lț. 46 cm; gr. 35 cm; în. lit. 5 cm); C. Daicoviciu, I. Miloia, *AnB*, 7, 1930, p. 21; *AnnEp*, 1931, nr. 125; Merlat, *Rép.*, nr. 39; I. I. Russu, *SCIV*, 21, 1970, pp. 155–163; J. Fitz, „Alba Regia”, 11, 1970, p. 151; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 34, nr. 15; pl. IV/4.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)]/Doli[cheno]/Q. Petro[nius]/Novatus [praef(ectus)] coh(ortis) V Gal[l(orum) v(otum) p(osuit)?].

Muzeul Banatului. Timișoara.

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA (?)

28. Basorelief din marmură cu inscripție fragmentară la bază; A. Bodor, *EmlKel*, Cluj, 1957, p. 78.

Ael(ius) Sept(imius) ... [dec(urio) col(oniae)]...

Muzeul Blaj.

SIBIU (probabil de la Apulum)

29. Altar cu inscripție votivă; CIL, III, 8044; Kerényi, *Die Personennamen* nr. 1557; Merlat, *Rép.*, nr. 37.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno)]ex praecepto/num(inis) Aesculap[is]somno monit(us)]/Veturius Marci[anus] vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminiae) p[ro]s(alute) s(ua) suor[um]q(ue)].

SĂCĂDATE

30. Altar cu inscripție fragmentară din augit-andezit (3 fragmente — lț. 55 cm; gr. 39,5 cm; în. lit. 5–7,5 cm). Semnalată de I. I. Russu, *ActaMN*, V, 1968, p. 459; idem, *ActaMN*, VI, 1969, p. 182. Publicată de N. Lupu, „Forschungen zur Volks und Landeskunde”, 13, 1, 1970, pp. 71–73.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)]Do[licheno]/Com[magen ...]/V...

Muzeul Brukenthal, Sibiu.

SUCIDAVA

31. Mic altar cu inscripție votivă. CIL, III, 14490; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1174; Merlat, *Rép.*, nr. 38.

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dol(icheno)|Probus|7 (centurio) leg(ionis).
et A|pollonia|eius v(otum) s(oluerunt).*

Muzeul de istorie a R.S. România — București.

IUPPITER HELIOPOLITANUS

MICIA

32. Altar votiv din trahit cenușiu (în. 82 cm; lț. 50 cm; gr. 37 cm; în. lit. 4—5 cm). Baza simplă, capitel cu acrotere și o emisferă în partea superioară centrală. R. Münsterberg și J. Oehler, *JÖAI*, V, Bblt., col. 127; *CIL*, III, 1353; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 184.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo)|Heliopolitan(o)|Q. Licinius Ma|crinus 7 (centurio)|leg(ionis) IIII F F|V(otum) S(oluit) L(ibens) M(erito).
Muzeul de istorie Deva.
33. Altar din conglomerat nisipos (în. 63 cm; lț. 29 cm) cu inscripție votivă. C. Torma, *AEM*, IV, 1880, p. 134, nr. 122; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 184; pl. IV/5.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Helio|politano|L.Licinius|Messal(i)n(u)s| 7 (centurio) leg(ionis) XIII G(em).
Dispărută.

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

34. *Titulus sacer* din marmură de Bucova (în. 60 cm; lț. 40 cm; în. lit. 3,5—4 cm). O. Floca, *AISC*, I, 1 (1928—1932) 1932, pp. 102—103, fig. 1, *AnnÉp*, 1933, nr. 18.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo)|Heliopolita[no]|C(aius) Domitius Valen[s] 7(centurio ?) leg(ionis) XI[II G(em)] de Suo.
Muzeul de istorie Deva.

IUPPITER HIERAPOLITANUS

MICIA

35. Altar din augit-andezit cu inscripție votivă (în. 77 cm; lț. 40 cm; gr. 35 cm; în. lit. 4,5 cm). Baza și capitelul profilate.
O. Floca, „Materiale“, I, 1953, p. 773 și urm., fig. 1; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 184.

Erapolitanus interpretat ca formă provincială pentru [*H*]erap[olitanus] Iovi Erap[olitano]fecit Ca[s]ius Ruf[us] votu[m] dedit.

Muzeul de istorie Deva.

TURMASGADES

MICIA

36. Altar cu inscripție votivă din piatră roșietică de augit-andezit (în. 100 cm; lț. 58 cm; gr. 57 cm; în. lit. 4,5—5,5 cm). Lipsesc marginea stângă și colțul din dreapta jos. Baza și capitelul sînt profilate. Primele trei rînduri sînt scrise într-o *tabula ansata*. J. Oehler, R. Münsterberg, JÖAI, V, 1902, Bblt., col. 121; AnnÉp, 1903, nr. 65; ILS, 9273; C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 182, nr. 6; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 172; J. F. Gilliam, *Actes du IXe Congrès International des Études sur les frontières romaines*, București, 1974, p. 309; pl. IV/7.

[I]ovi Tur[mazgadi]Coh[ors] II Fl[avia][Co]mmag[enorum] eq[ui]tata s[ag]ittariorum][cui] p[ro]p[ri]etate M[arcus] Arru[ntius] Agrippinu[s] v[otum] s[olvit] l[ibens] m[erito].

Muzeul de istorie Deva.

37. Altar din gresie cu baza simplă, capitelul cu acrotere și cu ornamente vegetale în timpanon (în 72 cm; lț. 37 cm; gr. 29 cm; în lit. 5 cm). CIL, III, 1338; ILS, 4074 a; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 172; J. F. Gilliam, *op. cit.*, p. 309.

G[enio] T[ur]maz[gadae]Aure[lius] D[ionisius] cur[ator] pos[uit].

Muzeul de istorie Deva.

ROMULA

38. Grup sculptural reprezentînd un vultur care a prins și ține în ghiare un cerb. Pe baza monumentului este sculptată inscripția (în. totală 49,6 cm; în. bazei 29 cm; lț. 17 cm; gr. 14,5 cm; în. lit. 1,5—2 cm). CIL, III, 8027; ILS, 4074; D. Tudor, „Dacia”, IX—X (1941—1944) 1945, pp. 412—414, fig. 8, descriere și analiză amplă. J. F. Gilliam, *op. cit.*, p. 309; pl. III/5.

Turmasgada[Max]imus Maximinus et[Julianus] Maximinus[ex] voto pos[uerunt].

IUPPITER BALMARCOCES

POTAISSA

39. Bază lucrată dintr-o rocă gălbuie, probabil pentru o statuie mică (în. 20, cm; lț. 30 cm). G. Téglás, AEM, IX, 1885, p. 242, nr. 23; CIL, III, 7680; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 181.

[*I(ovi) o(ptimo) m(aximo)*] *Bal(marcodi) et Iuno[ni/Ianu]arius vet. leg. ...p.*

DEA SYRIA

POROLISSUM

40. Altar din piatră calcaroasă (în. 55 cm). C. Daicoviciu, „Dacia”, VII—VIII (1937—1940) 1941, p. 325; AnnÉp, 1944, nr. 50; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 183.

De(ae) Suri|ae Aur|[Ga]ianus|dec(urio) m(unicipii) P(orolissensis)|sace(r)do[s]. În r. 2 AE în ligatură.

Muzeul de istorie și artă Zalău.

NAPOCA

41. Lespede votivă din conglomerat nisipos (în. 60 cm; lț. 50 cm; gr. 30—35 cm) cu chenar profilat. Lipsesc aproximativ două treimi din inscripție. A. Buday, Dolg., IV, 1913, p. 255; I. I. Russu, „Materiale”, VI, 1959, pp. 876—877; AnnÉp, 1960, 226.

Deae Syriae pro salu[te d.n. imp. caes. M. Aur. Antonini Pii fel(icis)] / Aug. pa[tr]ma[x] brit. max. g[er. max. et Iuliae Domnae matri d.n.] / et castrorum senat[usque ac patriae curante?] L(ucio) Mario] / Perpetuo [cos. Dac. III ...] / Aurelii Claudi Nepo[tiani?] / fratres [empto loc]o[...]] / sive ab eis quos ipsi [...] / D(ecreto) [d(ecuriorum?)] / Messal[la et Sabino co(n)s(ulibus)].

Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca.

MICIA

42. Altar votiv din piatră calcaroasă (în. 100 cm; lț. 68 cm; în. lit. 6 cm) cu capitelul și baza profilate. Altarul este rupt în marginea stângă și are inscripția puțin deteriorată în dreapta. CIL, III, 7864. pl. III/4. *Dea(e) Syr(iae)/M.Ulpi(us)/Phoebu(s)/l(ibens) m(erito)*. Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca.
43. Altar din conglomerat nisipos (în. 124 cm; lț. 40 cm; gr. 50 cm; în. lit. 5 cm). Stare proastă de conservare. CIL, III, 1342; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 183. *Deae S[yriae ?]/Reg(inae)/ala I Hi[sp(anorum)]/Compag(on(um)]/sub cur[a]/M.Pl[auti Ru]fi/praes(ecti) [al]a[e] |equo pub[lico]/v.s.l.m.* Lectura din CIL: *Deae [I]s[idi]*. Muzeul de istorie Deva.

ROMULA

44. Bază de statueta de lut cu o inscripție în cursivă siro-palmiriană. S. Sanie, ArhMold. IV, 1966, pp. 355–358. *L'L 'TR'TH[L?] HY[?]RGYSBL*

BALTIS

APULUM

45. Bloc de piatră de formă paralelipipedică, probabil pragul de sus al unei uși. R. Münsterberg, J. Oehler, JÖAI, V, 1902, Bblt., p. 113; AnnÉp, 1903, nr. 58; I. I. Russu, ActaMN, VI, 1969, p. 181; pl. VIII/3. *Balti – Caelest[i]* Muzeul de istorie Alba Iulia.

AZIZOS

APULUM

46. Altar cu inscripție votivă fragmentară. CIL, III, 1130. *Deo[Bono]Puero[osphoro]*. În r. 3 la fel de probabil *[P]osphoro*.

47. Altar cu inscripție votivă, lucrat din marmură fină cu baza profilată și capitelul profilat, decorat cu ornamente vegetale. CIL, III, 1131; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1893; L. David-Țeposu, în *Römer in Rumänien*, p. 224, F. 140.
Bono|Puero|Aur(elius) Ch|restus|v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).
Muzeul de istorie Alba Iulia.
48. Tablă votivă. CIL, III, 1132.
Bono Deo|Puero Posphoro|T. Fl(avius) Italicus|primus IIII|vir m(unicipii) A(urelii) A(ϕuli)|cum Stati|lia Luci|coniuge et|suis ex voto.
49. Altar votiv din piatră calcaroasă cu capitelul și baza cu profilaturi. CIL, III, 1133; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 2049; V. Wollmann, *ActaMN*, VII, 1970, p. 172, nr. 7.
Deo Bono|Puero Pos|phoro Apol|lini Pythio T. Fl(avius) Titus et|T. Fl(avius) Philetus|p(ro) s(alute) s(ua) s(ucrumque).
Muzeul de istorie Sebeș.
50. Altar votiv cu inscripție. CIL, III, 1134; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 767.
L. Fl(avius) Valens|ob honorem|flamenii| B(ono) P(uero) d(edit).
51. Inscripție votivă descoperită în 1753. CIL, III, 1135; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 973.
Iulia Secunda|Puero Posphoro|d(eo) o(ϕtimo) m(aximo)|d(onum) d(edit) d(edicavit).
52. Inscripție votivă. CIL, III, 1136; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 991.
Bono Puero|Posphoro|Lae[l]ia Cu|ril[l]ia pro sa|lute sua suorumque v(otum) s(olvit)|l(ibens) m(erito).
53. Inscripție votivă. CIL, III, 1137; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1810.
Bono P(uero) ex v(ot)o A[ph]ro|di[si]us Alex|and[r]i po(suit).
54. Inscripție votivă. CIL, III, 1138; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 921.
Deo B(ono) Pos|phoro Apol|lini Pythio|D. Iulius Ru|sonius cust(os) armorum|pro salute sua et suorum|v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

POTAISSA

55. Inscripție votivă descoperită la temelilele unui templu pe un deal de lângă Turda. CIL, III, 875; A. von Domaszewski, *Die Religion*, p. 64, nr. 135; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 708; I. I. Russu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 181.

*Deo Azizo Bono P[uer]o conserva[tor]i pro salute d[omi]norum)[n[on] os-
trorum) Valeriani et Gal[li]eni Aug[ust]orum) et Valerian[i] nobilis-
s[im]i caesaris] et Corneliae Salonina[e augustae et]leg[ion]is) V
Mac. III p[ro]p[ri]e fid[el]is...]/Donatus p[ro]p[ri]e leg. eiusde[m...]/templum
ince[pt]um p[er]fecit v[er]o...*

SUCEAGU (jud. Cluj)

56. Lespede votivă din calcar cochilifer (în. 59 cm; lț. 22 cm). CIL, III, 7652; C. Torma, AEM, I, 3, 1877, p. 96, nr. 19; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 732.

*Bono Pue]ro Firmi|[n]ius Bellic[us] vet[er]anus) ex c[orn]iculario?,
centurione?]/v[otum] s[oluit] l[ibens] m[erito].*

R. 4 ex c[on]suetudine [a[rm]orum].

NAPOCA

57. Altar cu inscripție votivă lucrată din gresie dură, capitelul și baza cu profilaturi simple (în. 49,5 cm; lț. 15 cm; gr. 14 cm; în. lit. 3,5 cm). I. Mitrofan, ActaMN, I, 1964, p. 207.

Pue]ro/Bono/Arim[o] v[otum] l[ibens].

Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca.

SOL INVICTUS

APULUM

58. Bază de statuie (?) cu inscripție votivă. CIL, III, 1013; M. J. Verma-
seren, CIMRM, II, 1960, nr. 1969.

*Soli[us] invicto[us] Q. Caecil[us] Laetus leg[atus] Aug[usti] leg[ion]is XIII
G[eminae] v[otum] l[ibens] s[oluit].*

59. Altar cu inscripție votivă bilingvă (latină și greacă), găsit în satul
Șard în apropiere de Alba Iulia. Inscriptia este cunoscută grație
copiei lui Opatius. CIL, III, 1107; I. I. Russu, StCom, 12, 1965,
pp. 61–62, nr. 19; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1999.
Soli invicto[us] v[otum] Ἡλίου ἀνικητῶ/εὐχὴν ἀνεθ[η]κεν/Ἀβεδαλλάθ.

60. Altar cu inscripție votivă. CIL, III, 1111; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 556; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1968.
Soli invicto/aedem restituit/C. Caerellius Sabinus/leg(atus) Aug(usti) leg(ionis) XIII Gem(inae).
61. Altar cu inscripție votivă descoperit la Șard în apropiere de Alba Iulia. CIL, III, 1114; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1998; I. I. Russu, SCIV, 18, 1, 1967, pp. 178—179, fig. 11.
[Soli in]victo pro sal/ute imperi et S(enatus) P(opuli)q(ue) R(omani)/ et ordinis col(oniae)/Apul(ensis) C(aius) Iul(ius) Vallens har(uspex)/ col(oniae)s(upra) s(criptae) et antis/tes huiusce/loci/...P.
Muzeul din Budapesta.
62. Altar cu inscripție votivă. CIL, III, 1118; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1043; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1952.
Soli/Q. Marcius Vi|ctor Felix Ma|ximillianus leg(atus)/Aug(ustorum) leg(ionis) XIII G(eminae) et Pullaiena Cael|iana c(larissima femina) eius/et P. Marcius Vi|ctor Maximilli|anus c(larissimus) p(uer) filius/ voto.
63. Altar lucrat din gresie cu baza și capitelul cu profilatură simplă, cu inscripție (în. 61 cm; lț. 34 cm; gr. 28 cm; în. lit. 3,2 cm). C. Daicoviciu, „Dacia“, VII—VIII (1937—1940) 1941, p. 306, nr. 411; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1946.
D(eo) S(oli)/L.Valerius Felix/v(otum) s(olvit).
64. Altar lucrat din gresie, cu inscripție votivă, păstrată fragmentar. Capitelul ornamentat în colțul drept cu acroteră (în. 23 cm; lț. 22 cm; gr. 13 cm; în. lit. 3,5 cm). D. Radu, „Apulum“, IV, 1961, p. 103, nr. 10; pl. IV/2.
Invict/[o d]eo vo/[tum s(olvit)].
Muzeul de istorie Alba Iulia.

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

65. Altar din marmură cu capitelul ornamentat în colțuri cu semipalmete și în fronton cu rozetă și foaie de acant (în. 38 cm; lț. 39 cm; în. lit. 2,5—3,5 cm). C. Daicoviciu, AISC, I, 1, 1932, p. 84 (= *Dacica*, pp. 202—203); Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1973.
I(ovi) o(ptimo) m(aximo)/Iunoni/ M(inervae)/Dii [c]onsentibus/Saluti, Fortunae [R]educi, Apollini, Dianae V[ict]rici, Nemesi M[erc]urio, Herculi, Soli Invicto, Aesculapio, Hygiae, Dijs/Deabusq(ue) immortalib(us), P. Aelius Hammonius/I[un(ior)] procurator Aug(ustorum) duorum. Cf. și supra, p. 132, n. 61.
Muzeul Sarmizegetusa.

66. Inscripție votivă cunoscută numai prin manuscrisul lui Verantius. CIL, III, 7952; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 700; TMM, II, p. 139, nr. 308; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 2148.
Soli invic(to) L. Domitius Primanus/v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

NAPOCA

67. Altar din gresie, neornamentat, cu marginea superioară dreaptă deteriorată (în. 72 cm; lț. 26 cm; gr. 24 cm). CIL, III, 7662; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 651; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1916; pl. III/2.

[D]eo Soli/[i]nvicto/pro salute sua/et suorum/M. Cocc(eius) Genialis vir e(gregius) proc(urator)/Aug(ustorum) duorum nostrorum/prov(inciae) Dac(iae) Porol(issensis)/v(oto) l(ibens) m(erito) p(osuit).

Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca.

POTAISSA

68. Altar lucrat din conglomerat calcaros, capitelul decorat cu acrotere și motive vegetale în fronton (în. 55 cm; lț. 26 cm; gr. 24 cm; în. lit. 2–3 cm). CIL, III, 879; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 437; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 1929; E. Bujor, „Apulum“, VI, 1967, pp. 184–185, nr. 11, fig. 1/1.

Invic[t]o/Aur(elius) Mon(tanus) mil(es)/leg(ionis) V Mace(donicae) l(ibens) p(osuit).

E. Bujor, *op. cit.*, citește după *Mace(donicae)* în r. 4, *i(nvictae) (constantis) p(iae)*.

Colecțiile Institutului de arheologie – București.

SAMUM

69. Altar din calcar, cu inscripție votivă în stare fragmentară și lectură nesigură (20 × 160 × 54 cm; în. lit. 5,5 cm). CIL, III, 828; I. Piso, AIIA, Cluj, XIX, 1976, p. 263, fig. 3 a, b.

[S]ol(i) pro sal(ute) d(omini) n(ostri) Aug(usti)/pont(ificis) m(aximi) S[e]pt[im(ius)] Antiochian(us) r. 2 NT

I. Piso citește: [I(ovi) O(ptimo) M(aximo)? D]ol(icheno) pro sal(ute) d(omini) n(ostri) Aug(usti)/... pont(ifex) m(unicipii) S(eptimii) P(orolis-sensis) et Antiochian <d>(u)s/...p?.....sae/...

Muzeul de istorie al Transilvaniei. Cluj-Napoca.

MICIA

70. Altar lucrat din piatră calcaroasă, găsit în satul Șoimușul Mureșan pe malul drept al Mureșului, la vest de Deva, unde servea ca picior de prestol în biserica românească și se consideră că provine de la Micia. I. I. Russu, „Sargetia“, V, 1968, p. 87 și urm.
Deo|Invicto|[P(ublius)] Ael(ius) Eupho|rus pro|salute sua|et suorum| templum a solo|fecit.

PĂULENI (jud. Harghita)

71. Altar cu inscripție votivă (în. 94 cm; lț. 48 cm; în. lit. 7—3 cm). A. Buday, Dolg., Szeged., IV, 1928, p. 300; C. Daicoviciu, ACMIT, 1929, p. 311 (= *Dacica*, p. 146, VII); D. Tudor, *Ist. scl.*, p. 271, nr. 128; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 1960, nr. 2011.
Soli inv|icto pro|salutem|C(ai) Iuli Valen|tini c(onductoris) salin(arum) [C.] Iulius Omucio|[l]ibertus actor|posuit.
Cf. *supra*, p. 126, nr. 15.
Muzeul de istorie Sf. Gheorghe.

GERMISARA

72. Altar lucrat din piatră calcaroasă, cu baza și capitelul cu profilatură simplă. Capitelul ornamentat cu motive vegetale stilizate (în. 45 cm; lț. 25 cm; gr. 20 cm; în. lit. 3,5—4 cm). O. Floca, „Materiale“, I, 1953, pp. 757—758, fig. 3; pl. VI/2.
Sol|i inv|icto sac|rum Ael(ius)|Iulius v(otum) s(olvit) l(l)ibens m(crito) s(acerdos).
Muzeul de istorie Deva.

CEANU MIC (jud. Cluj)

73. Altar din gresie cu capitelul ornamentat cu acrotere și o rozetă. I. I. Russu, „Materiale“, VI, 1959, p. 877.
Inv(icto)|V(alerius) Va(lerianus)|vo(tum) po(suit).

SLĂVENI

74. Inscripție notată pe o foaie volantă în arhiva săpăturilor efectuate la Slăveni de Gr. Tocilescu și P. Polonic. D. Tudor, SCIV, 16, 2, 1965, p. 360.

[A]ra Solis/pro salu|tem alae pri(mae)|Hispanor(um) p(iae?)f(i)delis
princip[al]e]s et pro ...

Lectura propusă de C.C. Petolescu; Ara(m) Soli, s(acrum). Pro salu-
tem [al]ae pri(mae) Hispanor(um) p(iae) fi(delis) princip[al]e]s et pro...

DEUS AETERNUS

APULUM

75. Coloană de marmură, ruptă în trei bucăți găsite alternativ. CIL, III, 988; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 298.

Virtutib(us)|dei|Aeterni|L.Aquila Ambrosius posuit.

76. Altar cu inscripție votivă. CIL, III, 990; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1387.

Ex iussu dei|Apollinis fon|tem Aeterni Ulp.|Proculinus|speculator|
leg. XIII G. Gordia|nae a solo resti|tuit. r. 3 ET

77. Tablă votivă. CIL, III, 1082; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 742
I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Aeterno|T. Fl. Flavianus|Aug(ustalis) m(uni-
cipii) S(eptimii) Ap(uli) et dec(urio)|coll(egii) fabr(um) [c]u[m] Aelia|
Vindia coniuge sua|quod pro se et Fla|viis Restuto Flavi|no Ianuario
Flaviano|filis suis voverant|v.s.l.m.

Ligaturi: r.4 AE și LI; r.5 IND și NI; r.6 ET; r.8 VA, RI, VIAN;
r.9 IL, VE.

Biblioteca din Viena.

78. Lespede votivă descoperită în anul 1715. Textul epigrafei era încadrat de figurile a două personaje cu barbă, mantie și cu fascii în mână. Lespedea a fost pierdută cu prilejul transportului spre Viena. CIL, III, 1083; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 936.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Aetern(o)|C. Iuli Valenti|nus IIII vir(alis)
pri(mus) annualis|mun(icipii) Sep(timii) Apul(i)|et patr(onus) col-
l(egii) fab(rum)|mun(icipii) s(upra) s(cripti) ex voto|posuit.

Ligaturi: r.6 ET.

79. Altar din gresie cu baza și capitelul cu profilatură simplă, cu inscripție votivă (în. 86 cm; lț. 26 cm; gr. 31 cm; în. lit. 4,5 cm). CIL, III, 7736; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1660.
Deo Aeterno .../[Ae]l(ius) Gal(l)ica/[nus] ve[t] ex b(ene)f(iciario) co(n)-s(ularis)/[pro s]alu[t]e sua/[suor]umq(ue) [p]os(uit).
80. Coloană din piatră calcaroasă cu inscripție votivă fragmentară (d. 27 cm; în. lit. 4,5 cm). CIL, III, 7737; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 743. [...*deo]/Aetcr[no]/Clcdia/Maxima/[e]t Fla(via)/Valeria/...*
 Cf. *supra*, p. 145, nr. 27.
 Muzeul Brukenthal Sibiu.
81. Inscripție votivă fragmentară, în prezent dispărută. CIL, III, 7738
[Ae]terno.
82. Coloană fără bază și capitel (lg. 158 cm; diam. 40 cm; în. lit. 6 cm). E. Zefleanu, „Apulum“, II (1943—1945) 1946, p. 98, fig. 2.
Aeterno/s anttissimo pientis/simoque/C(aius) Iul(ius) Diocleſtianus equo p(ublico)/dec(urio) et augur/col(oniae) Sarmiz(egetusae)/dec(urio) col(oniae) Apul(i)/patronus/causarum/ex voto.
 Ligaturi: r.7 ET și UR; r.9 VL.
 Muzeul de istorie Alba Iulia.
83. Coloană fragmentară (în. 78 cm; în. lit. 2,5—4 cm). E. Zefleanu, „Apulum“, II (1943—1945) 1946, p. 99, fig. 3.
Aeterno/C. Bet(ulo) Gal(ato) ex v(oto).
 Muzeul de istorie Alba Iulia.
84. Placă de gresie silicoasă în prezent fragmentară (în. 60 cm; lț. 40 cm; gr. 9 cm; în. lit. 3,5—5 cm) *titulus operis publici*. V. Wollmann, *ActaMN*, VII, 1970, pp. 165—166, fig. 1.
[I(ovi) o(p)timo) m(aximo) ? A]eterno/[pro salu]te imp(eratoris) Cae-s(aris)/.../ .../[... ...]/[primi se]/[...]/s 7(centurio) leg(ionis) XIII G(eminae)/[...]/tab(ularium) a Solo restituit.
 Muzeul de istorie Sebeș.

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

85. Altar cu inscripție votivă. CIL, III, 7900; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 2163.
[D]eo Aetern(o)/[A]ur(elius) Marin(us) [M]arini f(ilius) vex(illarius)/[col]l(egii) fabr(or(um))/[pro] salute su/[a et su]orum [ex/v]o[ro]to/[pos]uit.
 Muzeul de istorie Deva.

86. Lespede votivă de marmură (în. 39 cm; lț. 54 cm) ruptă în trei bucăți. CIL, III, 7901; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 812; H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes*, II, p. 688, nr. 254; PIR, IV, 2, nr. 109. *Deo Aeterno/Herennius Gemellinu[s]/V(ir) e(gregius) pro(curator) Aug(ustorum) n(ostorum trium) pro A[el(ia) ?] Saturnina co[n]iuge et Helrenius Urso et Gemel[ino]/et Sup(e)ro Saturnino v[ot(um) lib(ens) sol(vit)]*.
- Muzeul de istorie Lugoj.
87. Altar din gresie cu inscripție votivă (în. 160 cm; lț. 32 cm). CIL, III, 7912; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 830; D. Tudor, *Ist. scl.*, p. 245, nr. 20. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo)/Aeterno/pro salute/Ianuari Aug(usti) (vernae sau servi)/ex arcar(io)/et Vitiae Thrept/tae eius/Fl(avius) Bellicus ex/voto*.
- Ligatură r.6 IT. Muzeul de istorie Lugoj.
88. Altar din marmură (în. 87 cm; lț. 46 cm). CIL, III, 7913; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1833. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo)/Aetern(o)/Q. Atius Anthim(us)/Aug(ustalis) col(oniae)/v.s.l.m.*
- Muzeul de istorie Lugoj.
89. Altar cu inscripție votivă. CIL, III, 7914; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 736. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo)/Actrn(o)/T. Fl(avius) Aper scrib(a) col(oniae)/ex voto*.
90. Lespede din marmură cu inscripție votivă (lg. 46 cm; în. 30 cm; în. lit. 1,3 cm). B. Jánó, *ArchÉrt*, XXXII, 1912, p. 401; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1850. *Deo Aeterno et Juno/ni et Angelis/M. Procilius Aphrodisius Aug(ustalis) col(oniae) metropol(is)/et Seximia Hermione/et Procilia filia/ colitoribus d(ecreto) d(ecurionum) p(osuerunt)*.

MICIA

91. Altar lucrat din gresie cu baza simplă și capitelul profilat, cu acrotere și frontonul decorat (în. 66 cm; lț. 37 cm; gr. 36 cm; în. lit. 4 cm). Stare proastă de conservare. CIL, III, 1352; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1202. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo)/[A]eteto/L. Romul(ius) Quintus*
- Cf. *supra*, p. 151, n. 62. Noua lectură datorată lui I.I. Russu exclude această inscripție din rîndul dedicațiilor către Deus Aeternus.

92. Altar lucrat din conglomerat calcaros. R. Münsterberg și J. Oehler, *JÖAI*, V, Bblt. 131, nr. 3; *RA*, I, 1903, p. 331, nr. 68; C. Daicoviciu, *ACMIT* (1930—1931) 1932, pp. 36—37; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1189.
Silva/no Deo/Aeterno/Quinti|anus d|ec(urio) alae/v.s.l.m.

AMPELUM

93. Altar cu inscripție votivă. *CIL*, III, 1286; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 2115; D. Tudor, *Ist. scl.*, p. 260, nr. 89.
[D]eo Aeter[no Zmar]ag[us Aug]usti[lib]ertus tab[ularius] et[Aur]elia[Urb[i]ca co[niux] et[Matron[a]]filia/v.s.l.m.
Muzeul Brukenthal Sibiu.
94. Coloană de marmură (în. 270 cm; diam. bazei 56,5 cm; în. lit. 8—10 cm) cu inscripție votivă. *CIL*, III, 1301; C. Daicoviciu, „*Dacia*”, VII—VIII, p. 304, nr. 1; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1882; D. Tudor, *Ist. scl.*, p. 261, nr. 96.
I(ovi) o[ptimo] m[aximo]/Aeterno[conservatori]Callistus/Aug(usti) n[ostri] disp[ensator]/pro salute[sua] et suor[um]/ex v[oto] p[osuit].
Muzeul de istorie Alba Iulia.

TIBISCUM

95. Altar cu inscripție votivă. *CIL*, III, 7996; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 461.
[Deo] Aeterno/[Au]r[elius] Sec[undinus ...]/[co]loniarum Sa[rmiz]egetusae et Napu[ce]/[n]sium filius Marc[i]/[Au]r[eli] Secundi q[uondam] c[on]ditis/[R[omani] equ]o publico et dec[ur]io/[col[oniae]] Sarmizegetu[sae] v.s.l.m.

GERMISARA

96. Placă de marmură albă, lipsă colțul drept din partea superioară (în. 35 cm; lț. 29 cm; gr. 5,5 cm; în. lit. 2,5 cm). Într-o nișă de formă pătrată este sculptat un vultur cu aripile desfășurate în interiorul unei coroane. Vulturul ține în ghiare fulgerul stilizat. Inscripția se află la partea inferioară a plăcii. *CIL*, III, 7880; pl. VI/2. *C. Iul[ius] Tato D[eo]Et[er]no v[otum] p[osuit].*
Muzeul Brukenthal Sibiu.
97. Altar votiv de forma unui fus de coloană (în. 45 cm; diam. 32 cm). O. Floca, „*Materiale*”, I, 1953, pp. 758—759, fig. 3.

*Deo A[e]/ter(no) Au[r(elius)] Maximus/dec(urio) col(oniae)/que(stor)
m(unicipii) Apul[l(ensis)] ... posu(it) | ...*

Muzeul de istorie Deva.

SIGHIȘOARA

98. Altar din piatră calcaroasă (în. 101 cm; lț. 48 cm; gr. 38 cm; în. lit. 4 cm) cu capitelul cu ornamente vegetale. Părți din altar sint avariate iar cîmpul inscripției corodat. CIL, III, 6258; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 380.

Aeterno/sacr(um) Aur(elia)/[G]alba coniux A[ur ... D]ecimi im/ag ... m
Muzeul de istorie Sighișoara.

THEOS HYP SISTOS

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

99. Altar cu inscripție votivă, lucrat din marmură (în. 104 cm; lț. 50 cm; în. lit. 5,5 cm) cu capitelul cu acrotere la colțuri și ornamente, rozetă și frunze de acant în timpanon. C. Daicoviciu, *ACMIT*, IV (1932—1935), p. 409 și 392, fig. 38; *AnnÉp*, 1939, 5; I. I. Russu, *StCom*, 12, 1965, pp. 53—54, fig. 6; pl. VII/3.

$\Delta\iota$ 'Υψιστῶ/ἐπηκόῳ/Αἰλ(ιοῦ) 'Απολλινά/ριος ἐπίτροπος/καὶ
Μαξίμα/εὐχαριστήριον.

Muzeul din Sarmizegetusa.

100. Altar cu inscripție votivă, lucrat din marmură (în. 73 cm; lț. 38 cm; gr. 32 cm; în. lit. 3,5 cm). Capitelul are cite o palmetă la colțuri și mijloc, o mică rozetă și o foaie de acant. C. Daicoviciu, *AiSC*, I, 1, 1932, p. 85, fig. 3 a; *AnnÉp*, 1930, 136 = 1933, 1, 14; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 169; I. I. Russu, *StCom*, 12, 1965, pp. 54—55, fig. 6; pl. VII/4.

Θεῶ 'Υψιστῶ ἐπηκόῳ εὐχαριστοῦ/σα ἀνήθηκ(εν) Αἰλία Κασσία.
Muzeul din Sarmizegetusa.

101. Placă votivă din marmură din care lipsește jumătatea dreaptă (în. 23 cm; lț. 16 cm; gr. 6 cm; în. lit. 2,5—2 cm). Cele două rînduri de text erau încadrate de un chenar. Între rînduri este sculptată o ureche. G. Finály, *ErdMúz*, 1895, p. 366; C. Daicoviciu, „Dacia”, I, 1924, p. 232; I. I. Russu, *StCom*, 12, 1965, p. 55, fig. 8; pl. VII/1.
- Ιατείμ(ος) Θεῶ 'Υ[ψιστῶ?

IUPPITER EXSUPERANTISSIMUS

APULUM

102. Altar cu inscripție. CIL, III, 1090.

Iovi Summo ex/superantissimo/divinarum hu/manarumque/rerum rec-tori/fatorumque ar/bitro ...a/ ...et pro/ ... leg.

În momentul alcătuirii *Corpus*-ului se afla la Biblioteca din Viena.

BELUS

POROLISSUM

103. Placă din calcar (în. 45 cm; lț. 60 cm; gr. 16 cm; în. lit. 4—2 cm) cu inscripție votivă. Literele mai păstrau urme de vopsea roșie. Placa a-vea găuri pentru fixarea în perete. A. Stein,
- ACMIT*
- , V, Sibiu, 1942, pp. 1—10; H. G. Pflaum,
- Les carrières procuratoriennes*
- , II, p. 601, nr. 257; pl. X/1 a—b.

Pro salu[te I]mp[eratoris] M[arci] Aur[eli] Antonini Aug[usti] Pii Fel[icis] deo[patrio] Belo n[umerus] Pal[myrenorum] sagit[ariorum] templum vi ignis con sumptum[pecunia sua r[e]stituer[unt] dedi[cant] e E.T... IO[co(n)s[ulari] (trium] Daci[arum] Ulpio Victore[proc]ura-tore] Aug[usti] provi[nc]i[ae] Por[ol]ol[issensis] cura agen[te] T[ito] Fl[avio] Saturn[ino] (centurione] le[g]ionis] V Mac[edonicae] p[ro]p[ri]a c[on]stantis].
Muzeul de istorie și artă Zalău.

TIBISCUM

104. Altar din marmură despicat în două pe verticală. Cele două părți au fost găsite la date diferite. Întii a fost publicat fragmentul din stînga și apoi cele două părți asamblate. Partea stîngă, cu capitelul păstrat dar fără bază (în. 52 cm; lț. 5,5 cm; în. lit. 2,5 cm) a fost găsită întâmplător.

Partea dreaptă, cu capitel și bază (în. 80 cm; lț. 28 cm; gr. 31 cm) a fost găsită în cursul săpăturilor arheologice. Capitelul cu profilatură este ornat cu o volută în marginea dreaptă și cu o rozetă în timpanon.

V. Wollmann, *ActaMN*, VIII, 1971, pp. 552—553; N. Gostar, *AȘUI*, XVIII, 1972, pp. 153—155; pl. VII/6. Întregul altar, M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, pp. 21—23; S. Sanie, *SCIIVA*, 27, 1976, pp. 399—401.

Bel[o] deo Palmyr(eno)/Ae[l(ius) Z]abdibol/Ae[l(ius)?...]iuncus (?)/e[x Nu]mero/Pal[myrenorum]m/[v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito).

În r.3 propunem *a[rmor]um cus(tos)*.

Muzeul Banatului Timișoara.

IARHIBOLUS

APULUM

105. Altar votiv cu inscripție. CIL, III, 1108; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 2147.

Deo Soli/Hicrobolo/Aur(elius) Bas/sinus dec(urio)/col(oniae) Aequens(is) /sacerd(os) nu/minimum v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

106. Altar votiv cu inscripție. C. Băluță, *Epigraphica*, p. 236, fig. 3; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, p. 28; pl. XIII/5.

Deo/Ierhibol(i)/Ael. Nisa/sacerd[os]/posuit.

Muzeul de istorie din Alba Iulia.

TIBISCUM

107. Altar din marmură cu inscripție votivă. Capitelul în parte avariat dar profilatura care încadrează cimpul inscripției, precum și baza statuii s-au păstrat integral. Dimensiuni: în. 140 cm; lț. 54 cm; gr. 50 cm. Cimpul inscripției 70×37 cm; în. lit. 5,5 cm. M. Moga, „Tibiscus”, I, p. 44; C. C. Petolescu, *SCIV*, 23, 1972, p. 497; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, pp. 26—29, nr. 11, descriere și comentariu amplu; pl. IX/3.

Deo Soli/Ierhaboli/pro salute(m) /D[[D(ominorum)]] N[[n(ostorum)]] AVG[[G(ustorum)]] Aurel(ius) Laecanius/Paulinus vet(eranus)/cx c(us-tode) a(rmorum) coh(ortis) I Vind(elicorum)/et dec(urio) col(oniae) Sarmiz(egetusae)/v(otum) l(ibens) s(olvit).

Ligaturi: r.3 V+T+E; r.4 N+N+A; r.5 A+E, N+I, V+S; r.6 V+E; r.7 V+I, N+D; r.8 E+T, A+R, N+I. În r.3 *pro salutem* în loc de *pro salute*.

În r.4 martelate cite un D și N.

Muzeul Banatului Timișoara.

MALACHBELUS

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

108. Lespede votivă din marmură albă în formă de *tabula ansata* (lț. 131 cm; în. 88 cm; gr. 16 cm; în. lit. 5,6–2,8 cm). Găsită în ruinele templului zeilor palmirieni de la Sarmizegetusa. CIL, III, 7954 (= ILS, 4341); Ad. Weber, „Hermannstädter Zeitung“, 4 iunie 1881, nr. 45; C. Torma, AEM, VI, 2, 1882, p. 109 și urm.; Fr. Studniczka, AEM, VII, 1884, p. 49; P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, II, Becicherecul Mare, 1894, p. 319 și urm.; G. Téglás, ArchÉrt, XXVI, 1906, pp. 321–328; C. Daicoviciu, „Dacia“, I, 1924, p. 228; O. Floca, EDR, VI, 1935, p. 222; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 2181; A. Betz, *Omagiu lui C. Daicoviciu*, p. 33; S. Sanie, SCIV, 19, 4, 1968, pp. 575–586; L. David-Țeposu, în *Römer in Rumänien*, D. 63, p. 137; pl. IX/1. *Diis Patriis/Malagbel et Bebellaha/mon et Benefal et Mana/vat P(ublius) Ael(ius) Theimes (duum) viral(is) col(oniae) templum fecit solo et/impendio suo pro se suisq(ue)/omnibus ob pietate ipsorum/circa se iussus ab ipsis fecit/et culinam subiunxit.*

Muzeul de istorie a R. S. România — București.

109. Tablă votivă din marmură albăstrie (în. 48 cm; lț. 150 cm; gr. 3 cm) (ruptă în mai multe bucăți: 5 mari și 2 mici), descoperită în același templu cu inscripția precedentă. CIL, III, 7955; G. Téglás, ArchÉrt, XXVI, p. 328; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1166; D. Tudor, *Ist. scl.*, p. 250, nr. 45; pl. VIII/1.

Deo sa[ncto] Malagbe[lo]/pro salut[e imp(eratoris) C]aes(aris) M(arci) Aurel(ii)/Sev[er]i Al[exandr]i Pii Fel(icis)/Aug(usti)/et Iuliae [Mamaeae] Aug(ustae)/matri Aug(usti) n(ostri) et castrorum/Primitivos Aug(usti) lib(ertus) tabularius/prov(inciae) Dac(iae) Apulen(sis) posuit.

În r.3–4 sînt martelate parțial numele lui Severus Alexander și al Iuliei Mamaea.

Muzeul de istorie Deva.

110. Altar fragmentar cu inscripție votivă (în. 33 cm; lț. 33 cm; gr. 11 cm; în. lit. 4 cm) găsit în ruinele sanctuarului aflat la est de templul zeilor palmirieni, în apropierea amfiteatrului. CIL, III, 7956; G. Téglás, HTRT, 1902, p. 73; pl. VIII/2.

[D]eo Soli/[Mal]alagbel/o?

Muzeul de istorie Deva.

111. Inscripție fragmentară din marmură albă, găsită în templul zeilor palmirieni (în. 13 cm; lț. 10 cm) posibil de corelat zeului Malagbel. CIL, III, 7957
L/G... T
112. Altar din marmură de Bucova, rupt în partea dreaptă, cu baza și capitulul profilate, frontonul ornat cu palmete. CIL, III, 12580; G. Téglás, P. Király, AEM, XIII, 1890, p. 192; pl. IX/2. *Deo|Malag|beli|T. Fl(avius) A(per)scrib(a) c[ol(oniae)]/ex vot[o]*.
Muzeul de istorie Deva.

TIBISCUM

113. Placă de marmură de Bucova cu inscripție (în. 28 cm; lț. 19 cm; gr. 5 cm; în. lit. 4,3–2,2 cm). Din tabla cu inscripție s-a păstrat doar partea centrală. N. Gostar, ArhMold, II–III, 1964, pp. 209–302; pl. VIII/5.
... *M]alach[belo] ... pro sal(ute) d(ominorum) n(ostorum) Auḡ(us-torum) (trium) P(ublius) A[el(ius)] .../ ...vet(eranus) ex op[er]t(ione) ...*
Muzeul de istorie Lugoj.
114. Placă de marmură, din care s-a păstrat un fragment din partea stângă (în. 18 cm; lț. 8,5 cm; în. lit. 5 cm) cu două rinduri de inscripție și reprezentarea unei urechi umane. M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul*, pp. 42–43, foto și desen; pl. VIII/4.
Malag[belo] sau Deo ... Malag[belo]/Ael(ius) V ...
Muzeul Banatului Timișoara.
115. Incertă.
Colonetă votivă fragmentară din marmură de Bucova (în. fusului 22 cm; în. lit. 3 cm). C. Daicoviciu, ACMIT, II, 1929, p. 313 (= *Dacica*, pp. 147–148; Kerényi, *Die Personennamen*, nr. 1935; D. Tudor, *Ist. scl.*, p. 246, nr. 25; AnnÉp, 1959, nr. 301; S. Sanie, în *In memoriam C. Daicoviciu*, p. 364, n. 32.
[*Deo ?*]/*Malala .../Epipodius/Aug(usti) n(ostri) verna/vilicus/ v(otum) s(olvit) [I(tibens) m(erito)]*.
În r.2 a fost propusă lectura *Mala<la> gbeli(?)*-este posibil însă să fie un antroponim ca *Malalas*.
Muzeul din Sarmizegetusa.

Textele palmiriene ale unor inscriptii descoperite la Tibiscum

<p>Transcrierea latină</p> <p>Transcrierea ebraică</p> <p>ΑΒΓΔΕΖΗΘΙΚΛΜΝΞΟΠΡ ΑΒΓΔΕΖΗΘΙΚΛΜΝΞΟΠΡ ΑΒΓΔΕΖΗΘΙΚΛΜΝΞΟΠΡ</p> <p>Cifre 1 20 100</p>	<p>IDR,III,154</p> <p>גורא ירדי נשא...הון/שנת הפטיך</p> <p>א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ ק ר ש ת</p>	<p>IDR,III,167</p> <p>עבד-מלכר/ל נשא...הון/שנת בירה טבת</p> <p>א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ ק ר ש ת</p>	<p>IDR,III,170</p> <p>נבר תיב</p> <p>א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ ק ר ש ת</p>	<p>IDR,III,178</p> <p>ליס</p> <p>א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ ק ר ש ת</p>	<p>Fragmentul 93,51% restul</p> <p>מלא / וסרן</p> <p>א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל מ נ ס ע פ ק ר ש ת</p>
---	--	--	--	--	--

1. „Puterii divine și Virtuților născute unde apare fierul, Naturii (zeului) Bonus Eventus și puterii divine a împăratului Caesar Titus Aelius Hadrianus Augustus Pius. Terentius...”
Discuțiile asupra completărilor posibile *supra*, p. 37.
2. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, pentru sănătatea împăratului, Aelius Valentinus, veteran, preot, templul prin cheltuiala sa l-a reparat”.
3. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, Aurelius Alexander și Flaus, negustori sirieni, făgăduința (făcută zeilor) cu bucurie au pus-o.”
4. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, (zeiței) Dea Suria, (zeiței) Magna Caelestis pentru salvarea eternului Imperiu roman și legiunei a XIII-a Gemina, Flavius (fiul lui) Barhadadus, preot al (zeului) Jupiter Dolichenus la legiunea sus scrisă, făgăduința cu bucurie a pus-o după merit.”
5. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus și Zeului Commagenus, Aurelius Marinus și Adde Barsemei și Oceanus Socratis preoți, făgăduința (făcută zeilor) cu bucurie au pus-o.”
6. „Lui Jupiter cel prea bun și mare (zeului) etern al Commagenilor, Marinus (fiul lui) Marianus Bas(us sau sus) preot al (zeului) Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus pentru sănătatea sa și a tuturor al lor săi făgăduința (făcută zeilor) a pus-o”.

* Pentru inscripțiile cuprinse în volumele II, III₁ și III₂ ale IDR-ului (cf. Tabel de concordanțe...) am ținut seama, folosit sau readaptat traducerile lor din respectivele lucrări, fără a căuta neapărat variante diferite (ex: IOM Dolicheno = „Dolichenul”, „din Doliche” sau „I. Dolichenus”).

7. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, Modes(tus?).“
8. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, pentru salvarea eternului Imperiu roman, (împăratului) Marcus Antonius Gordianus Augustus, Aurelius Gaius *beneficiarius consularis*, făgăduiala (făcută zeilor) a pus-o după merit.“
9. „Zeului etern Commagenus Dulcenus...“
10. „[Lui Jupiter cel prea bun și mare] Dolichenus...“
11. „Lui Jupiter prea bun și mare Dolichenus, Publius Aelius Proculus *beneficiarius consularis* în legiunea a V-a Macedonia Gordiana (?) (două rinduri șterse) pentru sănătatea sa și a tuturor al lor săi făgăduiala (făcută zeilor) cu bucurie după merit a îndeplinit-o pe când erau consuli Arrianus și Papius.“
12. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, Scantius Lucius *beneficiarius consularis*, *agens curam* al stației, după făgăduiala (făcută zeilor) a pus-o“.
13. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, Titinius *beneficiarius consularis* al legatului (imperial sau al legiunei) făgăduiala (făcută zeilor) a îndeplinit-o după merit“.
14. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus...“ (celelalte rinduri incomplete).
15. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, pentru sănătatea stăpînilor noștri, (împăratului nostru) Marcus Aurelius Antoninus Pius Augustus, Publius Iulius Firminus *beneficiarius consularis*, făgăduiala (făcută zeilor) a îndeplinit-o cu bucurie după merit.“
16. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, pentru sănătatea stăpînului nostru Marcus Antonius Gordianus piosului, fericitului, Augustului și al Sabinei (?) Tranquillina Augustei, Sol? Scr...?inus. Ter... cu ai săi? [făgăduiala a îndeplinit-o cu bucurie după merit]“.
17. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, pentru sănătatea împăratului Septimius Severus Pius Pertinax și al caesarilor Marcus Antoninus Augustus și Publius Septimius Geta, Caius Valerius Ingenus, *signifer* al legiunii a XIII-a Gemina făgăduiala (făcută zeilor) a pus-o“.
18. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, Gaius, *optio* al cohorței I Hispanorum, făgăduiala (făcută zeilor) a îndeplinit-o cu bucurie după merit.“
19. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dulcenus, Valerianus *i(mmunis)* [sau *imaginifer*] (purtător al imaginii) al legiunii a X-a Fretensis, Reser? Neridonis, făgăduiala (făcută zeilor) a îndeplinit-o cu bucurie după merit“.
20. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, Ulpius? Paternus? și Iustinus“.

21. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, pentru sănătatea lui Aelius Lycinius procurator al auguștilor...”
22. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, pe altarul Miciei, M... prefect al cohorței a II-a Flavia a Commagenilor, celui care a bine-meritat a pus (altarul)”.
23. „Lui Jupiter cel prea bun Dolichenus Commagenul, Iulius Trophimus făgăduiala a îndeplinit-o cu bucurie după merit.”
24. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, pentru sănătatea lui Marcus Bassus Aquila și a lui Gaius Gaianus din colegiul meșteșugarilor decuria a 4-a, promisiunea (făcută zeului) a îndeplinit-o cu plăcere după merit”.
25. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, Gaius Gaianus și Proculus Apollofanes negustori sirieni, pentru sănătatea lor, din făgăduință (juruință, au pus această ofrandă)”.
26. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, Iulius Valentinus, *flamen* al municipiului Tibiscum, pentru sănătatea sa și al lor săi și a tuturor camarazilor făgăduiala cu bucurie după merit a pus-o.” Pentru sensul cuvintelor *contubernalis, is* și *contubernium, ii, supra*, p. 60.
27. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, Q. Petronius Novatus prefect al cohorței a V-a de Galli, făgăduința (făcută zeului) a pus-o?”.
28. „Aelius Septimius (?), decurion al coloniei (Ulpia Traiana?) [juruința făcută zeului a împlinit cu bucurie]”.
29. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, din porunca puterii divine a lui Aesculapius, sfătuit pe când dormea, Veturius Marcianus veteran al legiunii a XIII-a Gemina (a pus acest altar) pentru sănătatea sa și al lor săi”.
30. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus al Commagenilor...V...”
31. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus, Probus centurion al legiunii și Apollonia (soția) sa făgăduiala (făcută zeului) au îndeplinit-o”.
32. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Heliopolitanus, Q. Licinius Macrinus, centurion al legiunii a IV-a Flavia Felix, făgăduiala (făcută zeului) a împlinit-o cu bucurie”.
33. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Heliopolitanus, L. Licinius Messalinus centurion al legiunii a XIII-a Gemina (a pus acest altar)”.
34. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Heliopolitanus, Caius Domitius Valens centurion (?) în legiunea a XIII-a Gemina, din (avutul) său (a pus monumentul)”.
35. „Lui Jupiter Erapolitanus, Casius Rufus a făcut (altarul), făgăduința (către zeu) a dat-o”.

36. „Lui Jupiter Turmazgades, cohorta a II-a Flavia, cu cavalerie, a arcașilor commageni pe care-i comanda Marcus Arruntius Agrippinus, făgăduiala (către zeu) au împlinit-o cu bucurie după merit“.
37. „Geniului (zeului) Turmazgades, Aurelius Dionisius *curator* a pus (altarul).“
38. „Lui Turmazgades, Maximus Maximinus și Iulianus Maximinus făgăduiala (făcută zeului) au pus-o“.
39. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Balmarcodes și Junonei, Ianuarius veteran al legiunii... a pus (?)“.
40. „[Zeitei] Dea Suria, Aurelius Gaianus decurion al municipiului Porolisum preot (a pus altarul)“.
41. „[Zeitei] Dea Syria pentru sănătatea stăpînului nostru împăratul Caesar M. Aurelius Antoninus Pius fericitului August, învingător al parților, învingător al brittanilor, învingător al germanilor și Iuliei Domna mama stăpînului nostru și al castrelor, senatului și a patriei protectoare, Lucius Marius Perpetuus consul al celor trei Dacii, Aurelius Claudius Nepotianus(?), pe frații.... ..locul primit din... . Decretul decurionilor pe cînd erau Messala și Sabinus consuli“.
42. „[Zeitei] Dea Syria, M. Ulpius Phoebus cu bucurie, celui care a meritat (a pus altarul)“.
43. „[Zeitei] Dea Syria (?), Regina, ala I Hispanorum Compagonum prin grija lui M. Plautius Rufus prefect al alei *equs publicus*, făgăduiala (făcută zeului) a împlinit-o cu bucurie după merit.“
44. „[Zeitei] Atargatis în sănătatea (pentru viața?) lui Ragysbel“.
45. „[Zeitei] Baltis-Caelestis, sau „zeitei Baltis (și zeitei) Caelestis“.
46. „[Zeului] Bonus Puer Phosphorus“.
47. „[Zeului] Bonus Puer Phosphorus Aurelius Chrestus făgăduiala a împlinit-o cu bucurie după merit“.
48. „[Zeului] Bonus Puer Phosphorus, T. Flavius Italicus *primus III vir* al municipiului Aurelium Apulense cu soția Statilia Lucia și ai lor (au pus) făgăduința (făcută zeului)“.
49. „[Zeului] Bonus Puer Phosphorus, lui Apollo Pythius, T. Flavius Titus și T. Flavius Philetus pentru sănătatea sa și al lor săi (a pus altarul)“.
50. L. Flavius Valens pentru onoarea preoției a dat (altarul) lui Bonus Puer [Phosphorus]“.
51. „Iulia Secunda zeului Puer Phosphorus celui prea bun și mare, ofranda a dat-o și a dedicat“.
52. „Lui Bonus Puer Phosphorus Laelia Curillia, pentru sănătatea sa și al lor săi făgăduiala a împlinit-o cu bucurie după merit“.

53. „Lui Bonus Puer Aphrodisius (fiul lui) Alexander a pus fâgăduiala (făcută zeului)”.
54. „[Zeului] Bonus [Puer] Phosphorus lui Apollo Pythius, D. Iulius Rusonius custode al armelor, pentru sănătatea sa și al lor săi fâgăduiala (făcută zeului) a împlinit-o cu bucurie după merit”.
55. „Zeului Azizos Bonus Puer, pentru sănătatea stăpînilor noștri Valerianus și Gallienus auguști și al nobilului Caesar Valerianus și a Cornellei Salonina Augusta și a legiunii a V-a Macedonica Pia fidelis, Donatus prefectul aceleiași legiuni m... templul început l-a terminat”.
56. „Lui Bonus Puer, Firminius Bellicus veteran *cornicularius* (sau centurion), fâgăduiala (făcută zeului) a îndeplinit-o cu bucurie după merit”.
57. „[Zeului] Puer Bonus, Arimo fâgăduiala cu bucurie (a îndeplinit-o)”.
58. „Soarelui neînvins, Q. Caecilius Laetus *legatus Augusti* al legiunii a XIII-a Gemina, fâgăduiala (făcută zeului) cu bucurie a îndeplinit-o”.
59. „Soarelui neînvins fâgăduiala (a îndeplinit-o)”.
60. „Soarelui neînvins templul a reconstruit C. Caerellius Sabinus, *legatus Augusti* al legiunii a XIII-a Gemina”.
61. „Soarelui neînvins pentru salvarea Imperiului, a senatului și poporului roman și ordinului coloniei Apulensis, Caius Iulius Valens *haruspex* (prezicător care consultă intestinele victimelor) al coloniei sus scrise și *antistes* (preot) al aceleiași loc/...P”.
62. „Soarelui, Q. Marcius Victor Felix Maximillianus *legatus* al auguștilor al legiunii a XIII-a Gemina și Pullaiena Caeliana strălucita sa femeie și P. Marcius Victor Maximillianus strălucitul copil, fiul fâgăduiala (a îndeplinit-o)”.
63. „Zeului Soare L. Valerius Felix, fâgăduiala a împlinit”.
64. „Neînvinsului zeu, fâgăduiala a îndeplinit”.
65. „Lui Jupiter cel prea bun și mare, Iunonei, Minervei, celor (12 mari) zei *consentes*, lui Salus, Fortunei Redux, lui Apollo, Dianei Victrix, zeiței Nemesis, lui Mercur, lui Hercules, Soarelui neînvins, lui Aesculapius, Hygiei, zeilor și zeițelor nemuritoare, P. Aelius Hammonius *vir egregius* (bărbat destoinic), procurator al celor doi auguști (a pus altarul)”.
66. „Soarelui neînvins, L. Domitius Primanus, fâgăduiala (făcută zeului) a împlinit-o cu bucurie după merit”.
67. „Zeului Soarelui neînvins, pentru sănătatea sa și al lor săi, M. Cocceius Genialis bărbat destoinic (*vir egregius*) procurator al celor doi auguști ai noștri, provincia Dacia Prolissensis fâgăduiala (făcută zeului) cu bucurie după merit a pus-o”.
68. „Neînvinsului [Soare], Aurelius Montanus soldat al legiunii a V-a Macedonica cu bucurie a pus (altarul)”.
69. „Soarelui, pentru sănătatea stăpînului nostru Augustului, marelui preot... Septimius Antiochianus...
Noua completare a lui I. Piso: „Lui Jupiter cel prea bun și mare Dolichenus pentru stăpînul nostru Augustului... preot al municipiului Septimium Prolissensis și Antiochian d(u)s...p? sae...”
70. „Zeului neînvins, Publius Aelius Euphorus pentru sănătatea sa și al lor săi templul din temelii l-a făcut”.

71. „Soarelui neînvins pentru sănătatea lui Gaius Iulius Valentinus conductor al salinelor, C. Iulius Omucio, libert *actor* a pus (altarul)“.
72. „Soarelui neînvins închinare, Aelius Iulius făgăduiala (făcută zeului) a îndeplinit-o cu bucurie după merit (preot?)“.
Pentru s posibilă și altă completare.
73. „Neînvinsului [Soare], Valerius Valerianus, făgăduiala (făcută zeului) a pus-o“.
74. „Altarul închinat Soarelui pentru sănătatea (componentilor) alei I Hispanorum pia fidelis gradații și pentru...“
75. „Virtuților zeului Aeternus, L. Aquila Ambrosius a pus (altarul)“.
76. „Din porunca zeului Apollo a reparat din temelii fântina (zeului) Aeternus, Ulpius Proculinus *speculator* al legiunii a XIII-a Gemina Gordiana“.
77. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Aeternus, T. Flavius Flavianus *augustalis* al municipiului Septimium Apulense și decurion al colegiului de meșteșugari, cu Aelia Vindia, soția, care pentru sine și ai lui Flavius Restutus Flavinus și Flavius Ianuarius Flavianus fiii lor, au făcut legământ, au îndeplinit cu bucurie după merit făgăduința“.
78. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Aeternus, C. Iulius Valentinus *III vir primus annualis* al municipiului Septimium Apulense și patron al colegiului de meșteșugari al municipiului sus-scris făgăduiala (făcută zeului) a pus-o“.
79. „Zeului Aeternus, Aelius Gallicanus veteran fost *beneficiarius consularis*, pentru sănătatea sa și al lor săi a pus (altarul)“.
80. „...Zeului Aeternus, Clodia Maxima și Flavia Valeria...“
81. „[Zeului] Aeternus“.
82. „[Zeului] Aeternus celui mai sfânt și mai pios, Caius Iulius Diocletianus, cavaler cu cal de la stat, decurion și augur al coloniei Sarmizegetusa, decurion al coloniei Apulum, *patronus causarum* (avocat) făgăduiala (făcută zeilor) a pus-o“.
83. „Zeului Aeternus, C. Betulus Galatus făgăduiala (a pus-o)“.
84. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Aeternus, pentru sănătatea împăratului caesarului ...primei se...s centurion al legiunii a XIII-a Gemina *tabularium*-ul (depozitul arhivelor) l-a reparat din temelii“.
85. „Zeului (Aeternus), Aurelius Marinus fiul lui Marinus, *vexillarius* (purător al stindardului) al colegiului meșteșugarilor, /5/ pentru sănătatea sa și al lor săi în urma unei juruințe făgăduiala (făcută zeului) a pus“.
86. „Zeului Aeternus, Herennius Gemellinus, *vir egregius*, procurator al celor trei împărați ai noștri, pentru Aelia (?) Saturnina soția și (pentru) /5/ Herennius Ursus, Herennius Gemellinus și Herennius Super (și Herennius?) Saturninus, făgăduința cu bucurie a împlinit“.
87. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Aeternus, pentru sănătatea lui Ianuarius (sclav) al împăratului, casier, și a Vitiei Threpte (soția) sa, Flavius Bellicus în urma unei promisiuni făcute (a pus monumentul)“.
88. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Aeternus, Quintus Attius Anthimus *augustalis* în colonia (Ulpia Traiana), făgăduința (față de zeu) și-a împlinit-o bucuros și pe merit“.

89. „Lui Jupiter cel prea bun și mare Aeternus, Titus Flavius Aper, secretar-scriitor al coloniei, în urma unei făgăduințe (făcute zeului) [a pus monumentul]“.
90. „Lui Deus Aeternus și Junonei și Îngerilor, Marcus Procilius Aphrodisius *augustalis* în colonia metropolis și Seximia Hermione și Procilia fiica, (membrii confreriei religioase) slujitorii (zeului) în dar au donat.“
91. „Lui Jupiter cel prea bun și mare, Aeternus, L. Romulius Quintus (a pus altarul)“.
92. „Lui Silvanus zeului Aeternus, Quintianus, decurion al alei făgăduința a împlinit-o cu bucurie după merit“.
93. „Zeului Aeternus, Zmaragdus libert al împăratului *tabularius* și Aurelia Urbica soția și Matrona fiica, făgăduința au împlinit-o cu dragă inimă după merit“.
94. „Lui Jupiter cel prea bun și mare, Aeternus, păstrătorului, Callistus *dispensator* al împăratului nostru, pentru sănătatea sa și al lor săi a pus altarul (zeului) [după făgăduință]“.
95. „Lui (Deus) Aeternus, Aurelius Secundinus... în coloniile Sarmizegetusa și Napoca, fiu al lui Marcus Aurelius Secundus fost cavaler roman cu cal de la stat și decurion al coloniei Sarmizegetusa, făgăduiala (făcută zeului) cu bucurie a împlinit-o“.
96. „C. Iulius Tato, zeului Aeternus, făgăduința a pus-o“.
97. „Zeului Aeternus, Aurelius Maximus decurion al coloniei, *quaestor* al municipiului Apulum... a pus...“
98. „[Zeului] Aeternus, închinare, Aurelia Galba soția lui Aurelius Decimus *imaginifer*... m“
99. „Lui Zeus preaslăvitul, milostivul (ascultătorul rugăciunilor), Aelius Apol(l)inarius procurator și Maximia (soția sa, au pus) ofrandă“.
100. „Zeului preaslăvit, milostiv-ascultător, prinos de recunoștință a(m) pus Aelia Cassia.“
101. „Iateimos..., zeului preaslăvit...“
102. „Lui Jupiter cel mai înalt, superior, stăpîn al faptelor divine și umane, arbitru al destinelor... și pentru... legiunea“.
103. „Pentru sănătatea împăratului Marcus Aurelius Antoninus Augustus Pius Felix, zeului strămoșesc Bel, numerus Palmyrenorum Sagittariorum templul distrus de foc cu banii lor l-au reclădit, inaugurarea fiind făcută de E.T....IO guvernator de rang consular al celor trei Dacii, fiind procurator al provinciei (Dacia) Porolissensis Ulpus Victor prin grija lui Titus Flavius Saturninus centurion din legiunea a V-a Macedonica Pia Constantis.“
104. „Lui Bel zeul Palmirei, Aelius Zabdibol, *armorum custos* (custode al armelor) din numerus Palmyrenorum, făgăduința făcută a împlinit-o cu bucurie după merit“.
105. „Zeului Soare Hierobolus, Aurelius Bassinus decurion al coloniei Aequensis, preot al puterii divine, făgăduința a împlinit-o cu dragă inimă după merit“.
106. „Zeului Iarhibolus, Ael. Nisa, preot, a pus (altarul).“
107. „Zeului Soare Ierhabolus, pentru sănătatea stăpînilor noștri (doi auguști) Aurelius Laecanius Paulinus veteran fost *custos armorum* (custode al armelor) în cohors I Vindelicorum și decurion al coloniei Sarmizegetusa făgăduiala (făcută) cu bucurie a împlinit“.

108. „Zeilor Părințești Malagbel și Bebellahamon și Benefal și Manavat, Publius Aelius Theimes *duumviris* în colonia (Ulpia Traiana) a făcut templul din temelii și pe cheltuiala sa pentru sine și toți ai săi, datorită bunăvoinței (zei)lor (părințești) față de sine, din porunca lor l-a făcut și i-a adăugat o cină” (bucătăria templului).
Cf. discuțiile *supra*, p. 176.
109. „Zeului sfânt Malagbel, întru sănătatea împăratului caesar Marcus Aurelius Severus Alexander Pius Felix Augustus și a Iuliei Mamaea, augusta mamă a împăratului nostru și a castrilor (cetăți), Primitivus libert al împăratului, *tabularius* al provinciei Dacia Apulensis a pus”.
110. „Zeului Soare Malagbel...”
111. L/G...T
112. „Zeului Malagbel, Titus Flavius Aper *scriba* (scriitor, secretar) al coloniei, din făgăduință (a pus prinosul)”.
113. „(Zeului) Malagbel pentru sănătatea stăpînilor noștri auguștii (trei), Publius Aelius..., veteran fost *optio*...”
114. „Lui Malagbel, Aelius V...” .
115. „(Zeului?) Malagbel? Epipodius *verna* (sclav născut în palat) al împăratului nostru, *vilicus* (administrator-intendent al unei proprietăți, întreprinderi) făgăduiala a împlinit”.

**INSCRIȚIILE VOTIVE COMENTATE ÎN LUCRARE.
SURSELE ȘI CONCORDANȚA CU CIL, III ȘI IDR**

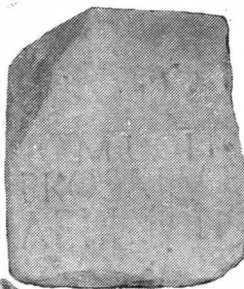
Nr. în catalogul lucrării	CIL, III	Inscripții neincluse în CIL. Locul primei publicări	IDR
1	1128	—	—
2	7760	—	—
3	7761	—	—
4	—	„Apulum”, V, 1965, pp. 172—180	—
5	1301-b	—	—
6	1301-b	—	—
7	1302	—	—
8	—	„Apulum”, VII, 1968, p. 401	—
9	7832	—	—
10	7630	—	—
11	—	ActivMuz, II, 1956, p. 131	—
12	—	ActivMuz, II, 1956, p. 123	—
13	—	JÖAI, V, 1902, Bblt. 105	—
14	—	„Apulum”, VI, 1967, p. 189	—
15	7645	—	—
16	—	ActaMN, V, 1968, p. 457	—
17	—	Dolg, II, 1911, p. 269	—
18	—	JÖAI, VII, 1904, Bblt. 149	—
19	7625	—	—
20	7660	—	—
21	7659	—	—
22	—	„Klio”, X, 1910, p. 498	—
23	—	„Materiale”, I, 1953, p. 762	—
24	1431	—	III/2, 202
25	7915	—	III/2, 203
26	7997	—	III ₁ , 139
27	—	AnB, 7, 1930, p. 21	III ₁ , 11

1

2

3

4

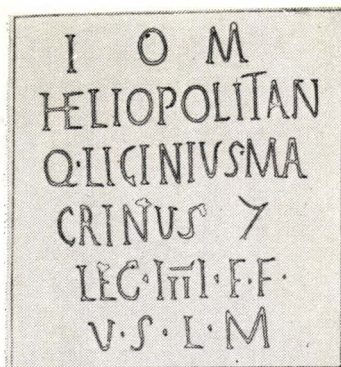
5

anșa I. Altare cu inscripții către *IOM Dolichenus*, găsite la Căței (1), Napoca și Tibiscum (5); basorelief cu reprezentare dolicheniană și inscripție (2) și lespede cu inscripție (4) de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

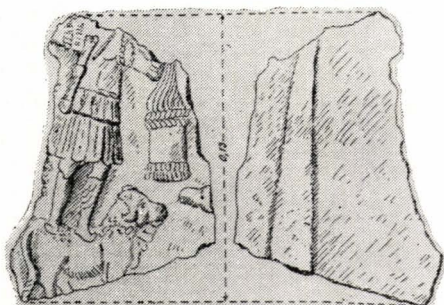

1

2

3

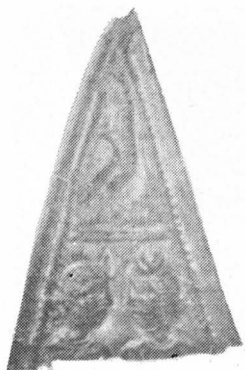

4

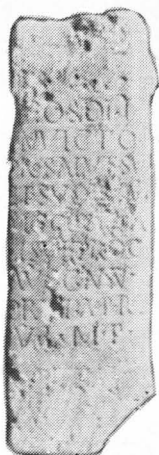

5

I lanșa II. Inscriptiile către IOM Dolichenus și IOM Heliopolitanus de pe altare de la Potaissa (1) și Micia (2); placă triunghiulară dolicheniană de la Răca (3); altar cu inscripție dolicheniană de la Certiae (4); altar cu inscripție de Tibiscum (5).

1

2

3

4

5

Plasa III. Fragment de plachetă triunghiulară de la Potaissa (1); mîna votivă de la Mișcov = Myszkov (3); altare cu inscripții către *Sol invictus* și *Dea Syria* de la Apoca (2) și Micia (4); relief sculptural cu reprezentare turmasgadiană și inscripție, găsit la Romula (5).

1

2

3

4

5

6

7

Planșa IV. Altare cu inscripții închinare zeilor: I. Erapolitanus, Deus Invictus, Bonus Puer Phosphorus, IOM Dolichenus, I. Heliopolitanus și Turmasgades găsite la Micia (1, 5, 7), Apulum (2-3), Pojejena de Sus (4) Napoca (6).

1

2

3

4

5

lanșa V. Mîna votivă de la Cătunele de Sus (1); statuete de bronz și statuie de marmură cu reprezentarea lui *I. Dolichenus* de la Desa (2), Ilișua (3) și mărăștii de Sus (5); placă triunghiulară dolicheniană de la Răcari (4).

1

2

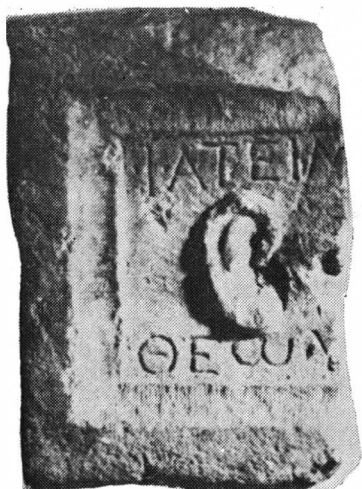

3

4

Planșa VI. Reliefuli sculpturale cu posibile semnificații culturale (1, 4); cu reprezentare dolicheniană (3) și cu inscripție pentru *deus Aeternus* (2).

1

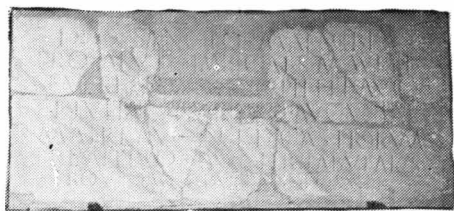

3

4

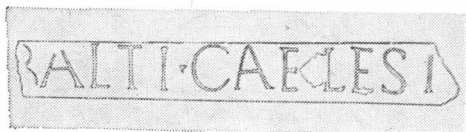
Plansa VII. Placă votivă și altare pentru *Theos Hypsistos* descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (1, 3 și 4); altare închinat lui *Sol invictus* găsit la Germisara (2).

1

2

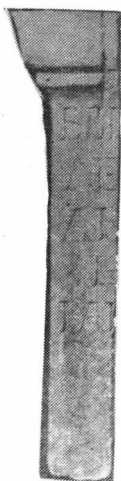
3

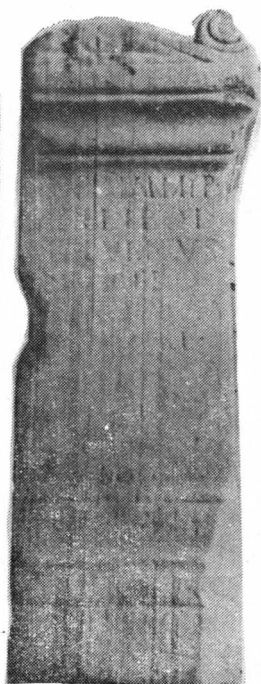
4

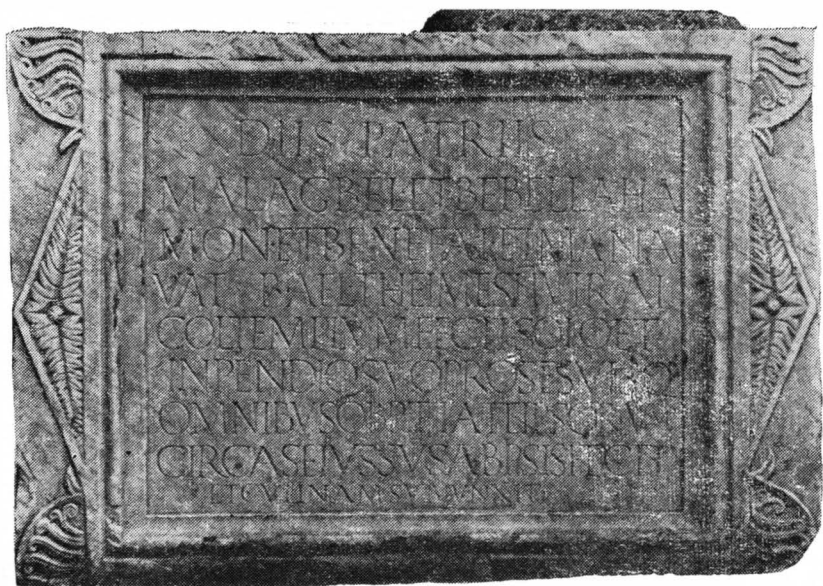
5

6

Planșa VIII. Plăci votive și altar pentru *Malachbelus* de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (1, 2) și *Tibiscum* (4, 5); inscripția *Balti-Caelesti* (3); fragment găsit separat și altarul dedicat lui *Belus* de la *Tibiscum* (6)

1

2

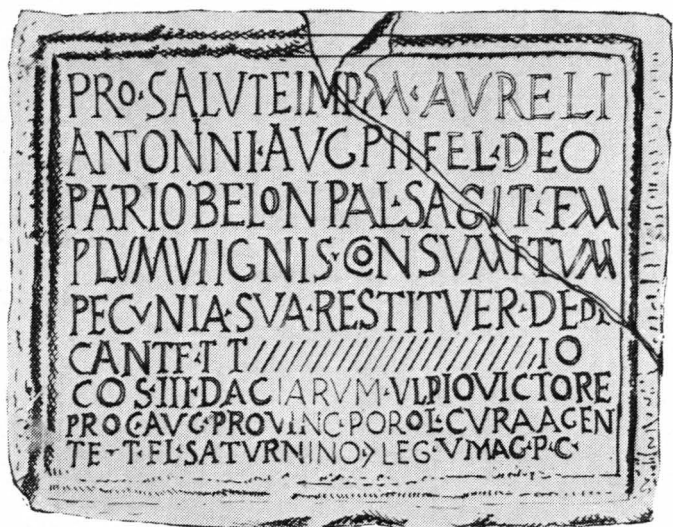

Planșa IX. Placă cu inscripție de la templul zeilor palmirieni (1) și altare cu inscripții către zeii Malachbelus și Iarhibolus găsite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (2) și Tibiscum (3).

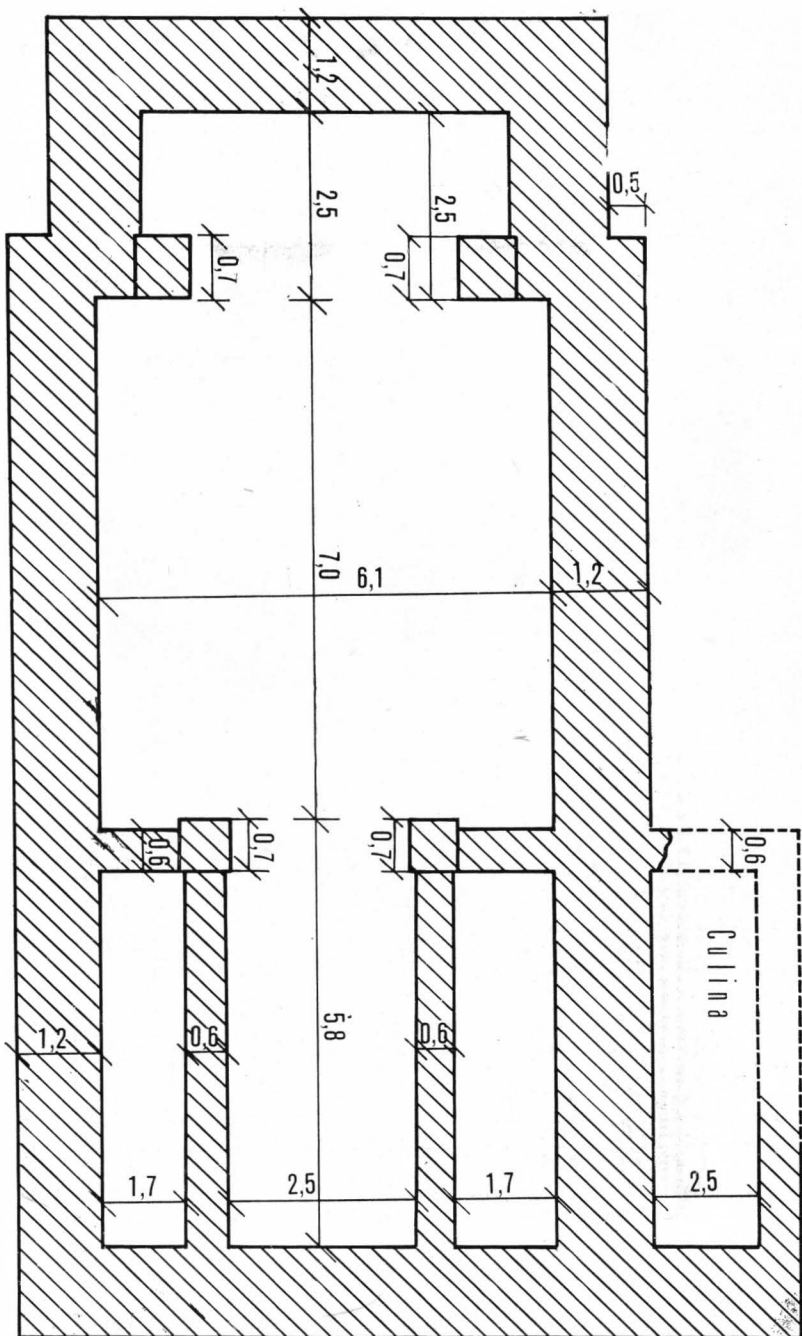

1a

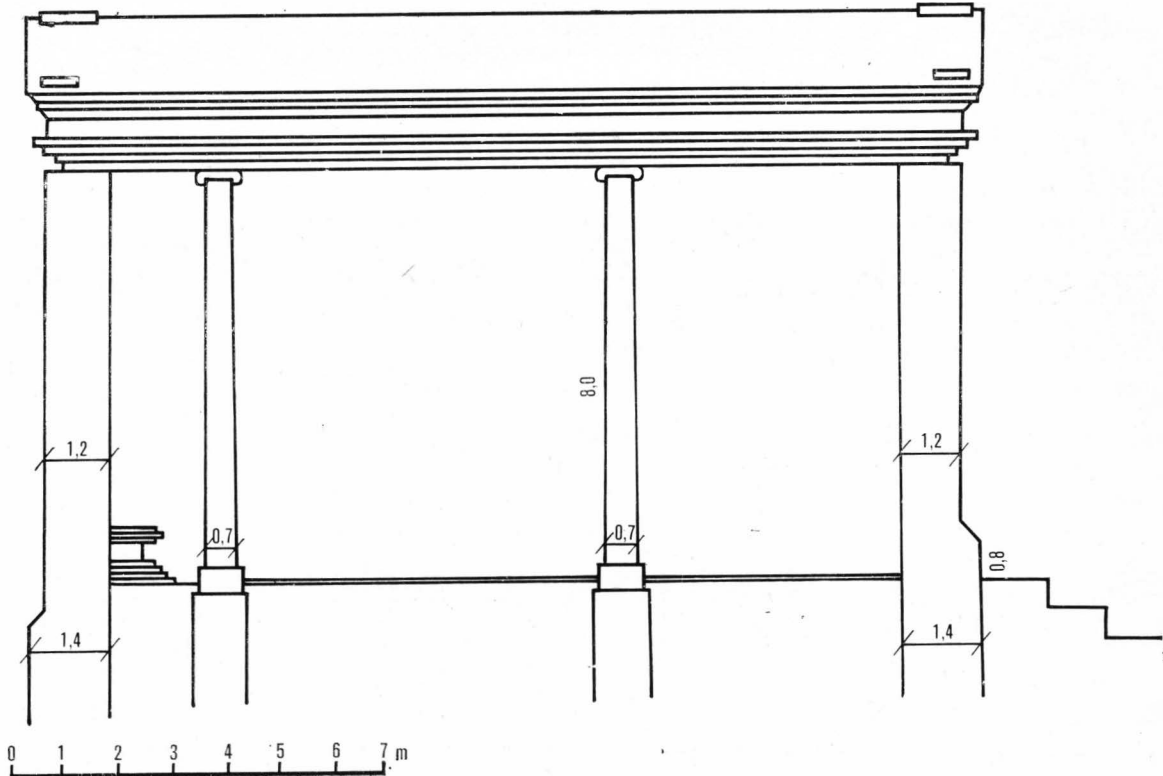

1b

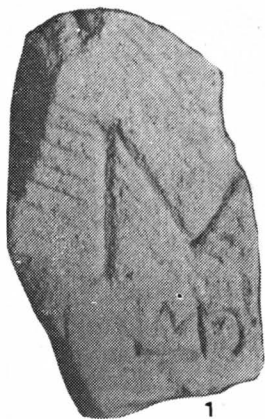
Planșa X. Placă cu inscripție către zeul *Belus*, de la Porolissum.

Planșa XI. Templul zeilor palmirieni – Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Planșa XII. Templul zeilor palmirieni, încercare de reconstituire a fațadei.

1

2

3

5

4

Planșa XIII. Inscricții funerare bilingve latino-palmyriene de la Tibiscum (1—4);
Apulum — Altar cu inscripție pentru zeul palmyrian Iarhibolus (5)

Planșa XIV. Relieful sculptural dolichenian cu inscripție de la Suceagu.

<https://biblioteca-digitala.ro>

בר תיב..

ט תי

1a

1

424 א כלכ אדכ לכך

2

גורא ידי הפטין

2a

ליס...

י ר

3a

3

עכד מלכו
לנשא ו ון
שנת 333
בירח טבת

עכד מלכו
לנשא ו ון
שנת 333
בירח טבת

4a

4

וטר

5a

5

וטר
וטר

Planşa XV. Inscriptiile bilingve latino-palmyriene descoperite la Tibiscum: 1 – Textul palmyrian; 1 a – transliterarea în quadrata hebraica: BR TYB [WL], „fiul lui Taibol“. 2 – Textul palmyrian; 2 a – transliterarea în quadrata hebraica: GWR' YDY HPTYN, „Gora (fiul lui) Iadai optio“. 3 – Textul palmyrian; 3 a – transliterarea în quadrata hebraica:...LYS. Sfirşitul unui gentilicium ca Aurelius [WR] LYS, Aelius sau Iulius. 4 – Textul palmyrian; 4 a – transliterarea în quadrata hebraica: „BD MLKW/ LNS' ... W... WN/ŞNT 470 BYRH TBT“ (A făcut Malchus lui Nesos... /în anul 470 (= 159 e.n.) în luna Teveth). 5 – Textul palmyrian; 5 a – transliterarea în quadrata hebraica: WTRN – *veteranus*, „veteran“.

Planșa XVI. Apulum. Altar și lespede cu inscripții votive dolicheniene.

INSCRIPTIILE VOTIVE COMENTATE ÎN LUCRARE

Nr. în catalogul lucrării	CIL, III	Inscripții neincluse în CIL. Locul primei publicări	IDR
28	—	EmiKel, 1957, p. 78	III/2, 201
29	8044	—	—
30	—	ActaMN, V, 1968, p. 459	—
31	14490	—	II, 201
32	1353	—	—
33	—	AEM, IV, 1880, p. 134	—
34	—	AISC, I, 1, 1932, p. 102	III/2, 243
35	—	„Materiale“, I, 1953, p. 773	—
36	—	JÖAI, V, 1902, Bblt. 121	—
37	1338	—	—
38	8027	—	II, 340
39	7680	—	—
40	—	„Dacia“, VII—VIII, 1941, p. 325	—
41	—	Dolg, IV, 1913, p. 255	—
42	7864	—	—
43	1342	—	—
44	—	ArhMold, IV, 1966, p. 355	—
45	—	JÖAI, V, 1902, Bblt. 113	—
46	1130	—	—
47	1131	—	—
48	1132	—	—
49	1133	—	—
50	1134	—	—
51	1135	—	—
52	1136	—	—
53	1137	—	—
54	1139	—	—
55	875	—	—
56	7652	—	—
57	—	ActaMN, I, 1964, p. 207	—
58	1013	—	—
59	1107	—	—
60	1111	—	—
61	1114	—	—
62	1118	—	—
63	—	„Dacia“, VII—VIII (1937—1940) 1941, p. 306	—
64	—	„Apulum“, IV, 1961, p. 103	—
65	—	AISC, I, 1, 1932, p. 84	III/2, 246
66	7952	—	III/2, 280
67	7662	—	—
68	879	—	—
69	828	—	—
70	—	„Sargetia“, V, 1968, p. 87	—
71	—	Dolg. Szeg., IV, 1928, p. 300	—
72	—	„Materiale“, I, 1953, p. 757	—
73	—	„Materiale“, VI, 1959, p.877	—

CULTE SIRIENE ȘI PALMIRIENE

Nr. în catalogul lucrării	CIL, III	Inscripții neincluse în CIL. Locul primei publicări	IDR
74	—	SCIV, XVI, 2, 1965, p. 360	II, 510
75	988	—	—
76	990	—	—
77	1082	—	—
78	1083	—	—
79	7736	—	—
80	7737	—	—
81	7738	—	—
82	—	„Apulum“, II (1937—1945) 1946, p. 98	—
83	—	„Apulum“, II (1937—1945) 1946, p. 99	—
84	—	ActaMN, VII, 1970, p. 165	—
85	7900	—	III/2, 186
86	7901	—	III/2, 188
87	7912	—	III/2, 189
88	7913	—	III/2, 185
89	7914	—	III/2, 187
90	—	ArchÉrt, XXXII, 1912, p. 401	III/2, 190
91	1352	—	—
92	—	JÖAI, V, 1902, Bbit. 131	—
93	1286	—	—
94	1301	—	—
95	7996	—	III ₁ , 133
96	7880	—	—
97	—	„Materiale“, I, 1953, p. 758	—
98	6258	—	—
99	—	ACMIT, IV (1932—1935), p. 409	III/2, 222
100	—	AISC, I, 1, 1932, p. 85	III/2, 223
101	—	ErdMúz, 1895, p. 366	III/2, 224
102	1090	—	—
103	—	ACMIT, V, 1942, pp. 1—10	—
104	—	ActaMN, VIII, 1971, p. 552	III ₁ , 134
105	1108	—	—
106	—	<i>Epigraphica</i> , 1977, p. 236	—
107	—	„Tibiscus“, I, 1971, p. 44	III ₁ , 137
108	7954	—	III/2, 18
109	7955	—	III/2, 262
110	7956	—	III/2, 265
111	7957	—	III/2, 364
112	12580	—	III/2, 264
113	—	ArhMold, II—III, 1964, p. 209	III ₁ , 142
114	—	M. Moga, I. I. Russu, <i>Lapidarul</i> , 42	III ₁ , 143
115	—	ACMIT, II, 1929, p. 313	III/2, 263

Lucrarea în prima formă cuprindea materialele accesibile pînă în anul 1975 și am căutat să-i adăugăm materialele descoperite după această dată, fără a putea include totdeauna și comentariile. Colegii clujeni I. Piso, V. Wollmann și N. Gudea ne-au semnalat recent noi epigrafe care completează mai ales informațiile asupra onomasticii și cultelor palmiriene. Pentru culte modificările sînt interesante și confirmă elemente care erau doar sugerate.

O carte științifică dublată de un album de artă: Radu Florescu—Ion Miclea, *Tezaurul transilvane la Kunsthistorisches Museums din Viena*, Ed. Meridiane, București, 1979, pp. 33—34, nr. 53, fig. 47, pune în circulație un splendid monument sculptural dolichenian descoperit la Surducu Mare, com. Farotic, jud. Caraș-Severin. Monumentul fragmentar înfățișează pe Iuppiter Dolichenus în ținută de *imperator*, asemănătoare celorlalte reprezentări, stînd pe un taur. Din statuia zeului lipsește mîna dreaptă cu labrysul — toporul bipen — și din stînga mînunchiul de fulgere. Corpul taurului are ca punct de sprijin și un altar simbolic. Între descoperirile de pe teritoriul țării noastre, cele mai apropiate asemănări pot fi stabilite cu monumentul sculptural de la Cerna, jud. Tulcea (I. T. Dragomir, SCIV, 15, 4, 1964, pp. 535—543). Piedestalul păstrează inscripția: *I (ovi) O (ptimo) M (aximo) D (olicheno) | Aurelii Sabinianus et Maximus et Apollinarius sac (erdotes) | ex voto eo pos (uerunt)* și litere răzlețe dintr-o inscripție semită asupra cărora vom reveni cu alt prilej. Epigrafa ne aduce numele altor trei preoți ai zeului: Sabinianus, Maximus și Apollinarius, rolul cu totul deosebit pe care l-au avut aceștia în răspîndirea și conservarea cultului în formele lui originare fiind adeseori subliniat și pe parcursul lucrării.

În afara volumelor *Inscripțiile Daciei romane* (I, II, III₁, III₂) prezente cel puțin în Tabelul de concordanță a inscripțiilor votive, au mai apărut lucrări, note și recenzii.

Cititorii vor putea găsi elemente utile problemei cercetate în următoarele lucrări:

N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de istorie și artă Zalău, Zalău, 1975.*

E. Tóth, *Porolissum. Das Castellum in Moigrad*, „Régészeti Füzetek“, Ser. II, No. 19, Budapesta, 1978.

I. I. Russu, *Despre cultele orientale în Dacia Inferior*, SCIVA, 28, 1, 1977, pp. 105—110.

I. Berciu, Al. Popa, *Jupiter Dolichenus în Dacia*, Leiden, 1979.

D. Alicu, *Note asupra templului sirian de la Sarmizegetusa*, SCIVA, 30, 4, 1979, pp. 625—629.

C. C. Petolescu, „Revista de istorie“, 32, 1979, II, pp. 2201—2206.

*

Două interesante inscripții au fost publicate de N. Gudea în *Acta Musei Porolissensis*, IV, 1980, pp. 89—90:

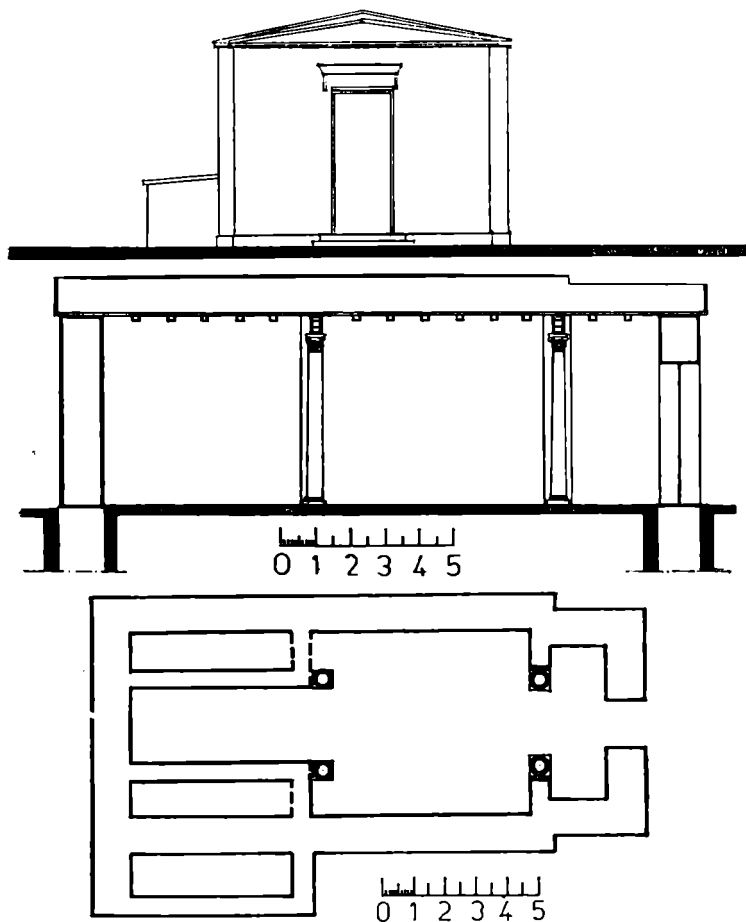
1. *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | P. Ael(ius) M(alachu(s) | flamen | q(uin)q(uennalis) mun(icipii) | S(eptimii) P(orolissum) et sa(cerdos) Dei n(umeri) P(almyrenorum) P(orolissensium) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Prin această inscripție cunoaștem încă un *sacerdos* al zeului *Belus*, căci lui i-au ridicat și apoi reclădit un templu militarilor palmirieni (cf. *supra*, p. 175).

Dedicația acestui personaj, cu multiple atribuții administrative și religioase, către prima divinitate a panteonului roman, ilustrează și relativitatea conservatorismului palmirian. Despre *sacerdotes* ai unor zei orientali în unitățile militare, cf. *supra*, p. 45. Cognomenul *Malachus* adaugă o variantă la *Malchus* cunoscut prin inscripția bilingvă de la Tibiscum (cf. *supra*, p. 218), mai apropiat de teonimul *Malachbelus*.

2. *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | P(ublius) Ael(ius) Iacubus | dec(urio) mun(icipii) Por(olissensis) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).* Inscripția votivă recent publicată aduce un cognomen de origine iudaică, *Iacubus*, neatestat pînă acum în onomastica Daciei romane. La populația eterogenă din „orașul deșertului“ sînt bine cunoscute și influențele reciproce în antroponimie.

Între inscripțiile descoperite în anul 1980 în săpăturile desfășurate la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (colectivul șantierului: H. Daicoviciu, I. Piso, C. Pop, D. Alicu) se află și o dedicație către *Bonus Puer* alături de alte divinități, prima atestare a acestui zeu în capitala Daciei. Multiplele aspecte cercetate care au ca punct de plecare textele epigrafelor ar putea amplifica excesiv aceste adăugiri care au avut în vedere îndeosebi problemele cultelor și onomastice orientale.

Încercare de reconstituire a templului zeilor palmirieni de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (după D. Alicu)

INDICI INDICES

DENUMIRI GEOGRAFICE GEOGRAPHICA

A

Africa 151, 157, 163, 182, 184, 189,
191, 193, 195, 215, 230, 251
Ain-el-Asker 180
Ain el-Auenia 193
Aiud 255
Alba Iulia 9, 42, 256, 264–265,
267, 271, 273, 276
Alep 211
Alexandria 19
Algeria 61, 79, 179
Amărăștii de Sus 36, 72, 74, 89
Ampelum 36, 46–47, 49, 59, 78, 81,
84–85, 140, 147, 152, 236, 246,
256, 273
Anatolia 70
Ancyra 57
Antiochia 19
Apamea 173
Apulum 36–37, 39, 42–44, 46, 53,
59, 63, 65, 78, 84, 87, 106, 111,
114, 116–120, 126, 131–133,
136, 140, 144–145, 152–153,
155, 157, 162–163, 166–171,
173, 181, 192–193, 195, 198,
209, 211, 245–247, 250–251,
255, 260, 264, 266, 275–276
Aquileia 131
Aquae (= Călan) 53
Aquincum 115
Arrabona 115
Austria 67
Aventin 40, 68, 81

B

Babilon 115
Baalbek 90–91, 93
Barboși-Galați 128
Beirut 105, 156, 159
Belgica 75
Beth-Alpha 129
Beth Shearim 243
Bithynia 157
Bistrița-Năsăud 9, 55, 66, 88 258
Blaj 36, 62, 89, 260
Bosporus 157
Bostra 191
Brigetio 72
Britannia 29, 43, 108, 111
Buciumi 36, 52, 85, 246, 257
București 9, 257, 261, 268, 277
Budapesta 267, 292
Byblos 115

C

Caesarea 162
Caracal 9, 89, 135
Carnuntum 152, 171
Carpați 8, 162
Cartagina 179, 188, 251
Cavarna (= Bizone) 67, 70, 72
Călan, v. Aquae
Cășei (= Samum) 36, 50–51, 79,
85, 126, 133, 138, 215, 233–234,
246, 256, 268
Cătunele 36, 88
Cătunele de Sus 72

Ceanu Mic 126, 131, 138, 269
 Cerna 291
 Certiae (= Romita) 36, 52—53, 85,
 246, 257
 Cigmău 133
 Cipru 230
 Cluj-Napoca 9, 88—89, 135, 258,
 263—264, 266, 268
 Commagene 36, 59, 69, 103, 245
 Corstopitum 43
 Coplean 50, 53
 Coșlar 42, 255
 Cos 174
 Craiova 135
 Creta 228
 Csongrád 88
 Cyrrhus 36

D

Dacia 8, 17—18, 22, 24—33,
 34—37, 39—40, 43—44, 46, 49—
 51, 52—53, 55—62, 64, 70—72,
 78—81, 90—97, 99, 101, 103,
 105—106, 108, 110—111, 113—
 114, 116—121, 123, 125—126,
 128—129, 132—134, 140, 143—
 144, 146—149, 154—163, 167,
 169, 171—176, 181—184, 186,
 191—193, 195, 198, 202, 206—
 211, 214—215, 219, 223—228,
 230, 233, 236, 240—241, 244—
 254, 293
 Dalmația 108, 121
 Damasc 25, 156, 159, 211
 Dej 51, 256—257
 Deir-el-Qala, 105
 Delos 96, 108
 Desa 36, 72, 75, 88
 Deva 9, 256, 259, 261—262, 264,
 269, 271, 273, 277—278
 Dierna 126, 129—130, 135
 Dolj 73—74, 126
 Doliche 36, 38—39, 43, 53, 57, 61,
 63, 70, 72—73, 111, 211, 238
 Domnești 36, 55—56, 86, 246, 258
 Draa-ben-Jouder 177
 Drobeta 9, 36, 72—73, 89
 Dunăre 8, 20, 33, 72
 Dura Europos 25, 30, 45—46, 97, 99,
 103, 172, 183, 199, 217, 246, 250

E

Edesa 36, 117
 Egipt 7, 19, 41, 46, 90, 107, 132,
 157, 159, 223
 El Amarna 221
 El-Hofra 177, 179
 El Kantara 214, 243
 Emesa 25, 125, 227
 Eufrat 23, 25, 36, 96

F

Farotic 291

G

Galați 77
 Gallia 129, 143
 Germania 75
 Germanicia 36, 238
 Germisara 126, 138, 140, 152—153,
 228, 269, 273
 Gherla 76, 88
 Grecia 157, 159

H

Hama 210
 Harghita 126, 138, 269
 Hârman 8
 Hedderheim 54, 72
 Heliopolis 25, 90—93, 98
 Hierapolis 25, 43, 95—98, 106—
 107, 112, 211, 246
 Hispania 29
 Hunedoara 53, 93, 131

I

Iași 9
 Iconium 102
 Ilișua 36, 66—68, 88, 126, 128—129,
 135
 Intercissa 149
 Iordan 23
 Italia 93, 108, 143

J

Janiculum 93, 108, 143, 202, 204
 Jupa 173

K

Kömlöd 74

L

Lambaesis 63

Leiden 292

Liban 107

Locusteni 126, 128—129, 135

Lugoj 89, 259, 272, 278

Lvov 88, 258

Lydia 161

M

Marsilia 159

Mauer-an-der-Url 67, 72

Mauretania 144

Mărișelu 55

Mesopotamia 90

Micia 32, 36, 43, 57—58, 78, 86,
91—92, 94—97, 99—103, 106, 108,
109, 126, 131, 133, 140, 151, 167,
168, 236, 246, 259, 261, 264,
269, 272Mișcov (= Myszkov) 36, 53—55,
67, 72, 86, 88, 258Moesia 29, 108, 132—133, 144, 149,
157, 161

Mureș 57

Mytilene 156—157, 161

N

Napoca 36, 43, 56—57, 78, 81, 86,
106, 118, 126, 137, 171, 223,
246—247, 258, 263, 266, 268

Nicopolis 36

Noricum 67

Numidia 63, 144, 214

O

Occident 24, 250

Optatiana 112

Orheiul Bistriței 55

Orient 7, 19—20, 56, 63, 159, 226,
245

Orientul Apropiat 8, 26—28, 124

Oronte 23, 189

Ostia 93, 149—150

P

Palestina 23

Palmira (Palmyra) 17, 24—26, 30,
41, 69, 97, 107, 111, 115, 118,
132, 141, 143, 156, 158—159,
172—173, 181—185, 188—191,
195—196, 199—201, 204, 206—
209, 211, 216—218, 222, 224,
230, 234, 241—243, 250—251Pannonia 29, 108, 115, 121, 125,
144, 161—162, 169, 171, 247

Paphlagonia 157

Partoș 42

Păuleni 126, 138, 269

Peșteana 93

Philippopolis 110

Phrygia 157

Poiana 8

Pojejena de Sus 36, 61, 87, 260

Pontul Euxin 36

Porolissum 43, 77, 80, 89, 106, 110,
162, 168, 170, 173, 175—176, 219,
222, 224—225, 234, 239—240,
246, 250, 263, 275Potaissa 36, 51, 68, 79, 85, 88, 105,
117—121, 126, 130, 137, 155,
168, 212, 224, 228, 242, 245—
247, 257, 263, 265, 268

Puteoli 93

R

Răcari 36, 69, 72—73, 89

Răcățâu 8

Rhône 129

Rin 20

Roma 19, 21, 25, 63, 71—72, 92,
97, 103, 105, 108, 125, 141, 143,
157, 182—183, 185, 193, 202,
227, 254

Romita, v. Certiae

Romula 43, 55, 99, 101—103, 106,
112, 126, 128—129, 135, 215—
216, 246, 262, 264

S

Saalburg 43

Samosata 36, 103, 238

Samum, v. Cășei

Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) 9, 32, 33, 36, 58—59, 62—64, 69—71, 75—76, 78—80, 86—87, 89, 91, 93—94, 102, 126, 137, 140, 146—147, 149—151, 155—158, 161—162, 169—170, 173, 175—176, 179, 183, 185—188, 190—191, 194, 196, 198, 201—202, 204, 207, 214, 220, 228, 232, 236, 249—251, 259—261, 267, 271, 273—274, 276—278, 293

Săcădate 36, 64, 87, 260

Sălaj 257

Sebeș 255, 265, 271

Sf. Gheorghe, 269

Sibiu 36, 63—64, 260, 271, 273

Sicilia 108

Sighișoara 140, 154, 274

Sinope 92

Siria (= Syria) 17, 19, 22—25, 28, 36, 54, 56, 68, 96, 98, 104, 107, 115, 156—157, 159, 175, 211, 216, 235, 248

Sirmium 42

Sîncrai 36, 53, 86, 258

Slăveni 126, 131, 248, 270

Someș 50

Stara Zagora 80

Suceagu 117, 119, 247, 266

Sucidava 36, 64—65, 71, 78, 87, 126, 245, 260

Surducu Mare 291

Ἀντιόχεια 2 28

Ἀπάμεια 228

Βαμβύκη 96

Δακία 161, 219

Ἰαβρι 220

Ἰεράπολις 96

Ἰερα Πόλις 98

Ș

Șard 131, 136—137, 171, 266—267
Șoimușul Mureșan 130, 138, 269

T

Thracia 80, 108, 110, 157, 159
Tibiscum 36, 60—61, 78—79, 87, 126, 128, 130, 135, 138, 140, 152, 170, 173—175, 183, 186—187, 192, 194—195, 210, 212, 213—215, 217—218, 222, 224, 229, 232—234, 238, 250—251, 259, 273, 275—276, 278

Tigru 23

Timișoara 135, 259—260, 276—278

Trier 103

Tripolitania 193

Tubuscutitana 79

Tulcea 291

Turda 265

Tyatira 161

U

Ulpia Traiana, v. Sarmizegetusa

V

Viena 270, 275

Viminacium 149—150

Z

Zalău 9, 76, 89, 263, 275, 292

Zeugma 36

Κασος 228

Νεοκαισαρεια 222

Ζερμιζεγεθουσα 161

Παλμυρα 219

Παρολισσω 219

Πιέρρη 239

Φρηνί 239

ANTROPONIME ANTICE

PRAENOMINA, NOMINA ET COGNOMINA VIRORUM ET MULIERUM

A

Abdhadad 112

Abedallatus 26, 209

Abdsemyâ 211

Abgar 219

Abraenus 219—220

- Abdsimya 211
 Abidsemis 211
 Adde Barsemei 47, 84, 210, 256
 Adde 219—221
 Aelius Abraenus 170—171
 T. Aelius Antoninus Pius 39—41,
 78, 170, 252, 255
 Aelius Apollinarius 157—158, 161,
 249, 274
 P. Aelius Arrianus Alexandros 161
 P. Aelius Bericio 215
 Aelius Bolhas 242
 Aelius Cassius 170
 P. Aelius Euphorus 130, 132—133,
 138, 269
 Aelius Gallicanus 145, 271
 P. Aelius Hadrianus 25, 92, 207
 P. Aelius Hammonius 130, 132—133,
 137, 230, 248, 267
 P. Aelius Iacubus 162, 292
 Aelius Iulius, 132, 138, 269
 P. Aelius Malachus 292
 Aelius Nisa 194—195, 251, 276
 P. Aelius Proculinus 51, 85, 256
 Aelius Romanus 62
 P. Aelius Sempronius Lycinus 57,
 79, 86, 258
 Aelius Septimius 62, 87, 260
 P. Aelius Septimius Audeo 62
 P. Aelius Theimes 181, 183, 187,
 203—204, 277
 Aelius Valentinus 42, 78, 80, 84, 255
 Aelius Zabdibol 174—175, 276
 Aelia Cassia 158, 161—162, 228,
 274
 Aelia Saturnina 147
 Aelia Tiadmes 242
 Aelia Vindia 270
 Alaphata 219, 221—222
 Alexandru cel Mare 24
 Amassemia 211
 Aninas 98, 215, 219, 222
 Q. Antistius Adventus 164
 M. Antonius Gordianus 49—51,
 53, 78, 130, 256—257
 Aphrodisius Alexander 120, 265
 Apollinarius 291
 Apollonia 64, 87, 261
 L. Aquila Ambrosius 145, 270
 Arimo 120, 219, 223
 Arrianus 51, 256
 M. Arruntius Agrippinus 58, 79,
 86, 102, 262
 M. Arruntius Frugi 102
 Q. Atius Anthimus 147, 155, 272
 P. Atrius Marcellinus 127, 130,
 138
 Audeo 102, 219, 223—224
 Augustus, v. Octavianus
 Aurelianus, v. Domitius L.
 M. Aurelius 40, 42, 52, 55—56,
 121
 Aurelius Alexander 42, 80, 84, 207,
 255
 M. Aurelius Antoninus Caracalla
 42, 49, 52—53, 57, 110—111, 113,
 130, 132, 148, 170, 186, 195,
 236, 258, 263
 M. Aurelius Antonius Commodus
 42, 108, 163, 170
 M. Aurelius Antoninus Elagabalus
 20, 49, 116, 125, 131, 133—134,
 176, 247—248
 M. Aurelius Apollinaris 158
 Aurelius Barsemia 210
 Aurelius Bassianus 194—195, 251,
 276
 Aurelius Cassius 170
 Aurelius Castor Polydeuces 166
 Aurelius Chrestus 120, 265
 Aurelius Decimus 154, 274
 Aurelius Dionisius 100, 102, 262
 Aurelius Eternalis 155
 Aurelius Flavs 42, 80, 84, 207, 255
 Aurelius Gaianus 110, 112, 246,
 263
 Aurelius Gaius 49—50, 85, 256
 Aurelius Laecanius Paulinus 174,
 194—195, 208, 276
 Aurelius Marinus 47, 84, 147,
 154—155, 171, 236, 256, 271
 Aurelius Marinus Basus 166
 Aurelius Maximus 152, 273
 Aurelius Montanus 130, 137, 268
 Aurelius Primus Asteo 80
 M. Aurelius Probus 130
 Aurelius Sabinianus 291
 Aurelius Sabinus 80
 Aurelius Secundinus 152, 155, 273
 M. Aurelius Secundus 152, 155,
 273

Aurelius Seleucus Ierhaei 218
 M. Aurelius Severus Alexander 49,
 184, 277
 Aurelius Umbrianus 171
 L. Aurelius Verus 52
 Aurelius Zebidas Ierhaei 218
 Aurelia Galba 154, 274
 Aurelia Urbica 152, 273

B

Bana 219, 224—225
 Barbarcas 210, 213
 Barhadadis, 26, 81, 210—211
 Barhadados 211
 Barhadadus 211
 Baricius 215, 233
 Barnebo 158
 Bars 210
 Barsemei 210—211
 Barsimsus Callisthenis 162, 208, 212
 Bassa 226—227
 Bassianus 49, 65, 225
 M. Bassius Marinus 236
 Basus, Bassus 49, 65, 219, 225—227
 M. Bassus Aquila 59, 80, 86,
 207, 226, 259
 Belsuros 241
 C. Betulo (Betius) Galato 145, 154,
 271
 Bolhas 26, 173, 210, 212—214
 Borafas 26, 173, 214—215
 L. Brutius Crispinus 51

C

Q. Caecilius Laetus 130, 136, 248,
 266
 C. Caerellius Sabinus 130, 132—
 133, 136, 248
 Callistus 152, 155, 273
 Caracalla, v. M. Aurelius Antoninus
 Cassius 65, 227
 Cassius Rufus 95, 262
 Cassia 158, 219, 227—228
 Cassia Ponticilla 228
 Cassia Rogata 228
 Cassia Saturnina 228
 Cassia Sura 228

Aurelius Claudius Nepotianus 110,
 113, 263
 Claudius Nero 108
 Clodia Maxima 145, 147, 271
 M. Cocceius Genialis 130, 132,
 137, 248, 268
 Commodus, v. M. Aurelius Antoninus
 Cornelia Salonina 266
 Cosmius 149

D

Decius, v. Messius
 Dicletianus, v. C. Iulius
 L. Domitius Aurelianus 125, 130,
 133—134, 207, 248
 L. Domitius Primanus 133, 137,
 268
 C. Domitius Valens 91, 93, 97,
 261
 C. Domitius Zmaragdus 152
 Donatus 119—120, 266
 Drius 65

E

Elagabalus, v. M. Aurelius Anto-
 ninus
 Epipodius 187, 278
 Eunous 108

F

Firminius Bellicus 119—120, 266
 T. Flavius Aper 147, 186—187,
 272, 278
 Flavius Barhadadis 43—46, 84,
 111—112, 256
 Flavius Bellicus 147, 272
 T. Flavius Castus 98
 T. Flavius Flavianus 144, 270
 Flavius Ianuarius Flavianus 270
 T. Flavius Italicus 120—121, 265
 T. Flavius Philetus 120, 265
 Flavius Restutus Flavianus 270
 T. Flavius Saturninus 175, 275
 T. Flavius Titus 120, 265
 L. Flavius Valens 119—120, 265
 Flavia Valeria 145, 147, 271
 Furia Sabinia Tranquillina 53, 257

G

Gadates 113
 Gaddes 26, 98, 215—216
 Gaius 55, 80, 86, 258
 Gaius Gaianus 59, 79—80, 207,
 259
 P. Gaius Valerianus 55—56, 86
 Gallienus, v. P. Licinius
 Geta, v. P. Septimius
 Guras 219, 228—229, 232

I

Iaddaios 232—233
 Iateimos 160—161, 219, 231, 274
 Ianuarius 105, 147, 263
 Ianuarius Agathangelos 155
 C. Iavolinus Modestus 49
 Ierheus 217
 Iiddeus 219, 232—233
 Iulianus Maximinus 101—102, 262
 C. Iulius Diocletianus 145—146,
 155, 271
 P. Iulius Firminus 52, 85, 257
 C. Iulius Gracilis 65, 80
 C. Iulius Omucio 138, 269
 M. Iulius Philippus 132
 M. Iulius Philippus (Arabs) 20
 D. Iulius Russonius 119—120, 265
 C. Iulius Tato 153—154, 273
 Iulius Trophimus 58, 86, 259
 Iulius Valentinus 60, 78, 87, 259
 C. Iulius Valentinus 130, 138, 144,
 269—270
 C. Iulius Valens 131, 136, 171, 267
 Iulia Domna 110, 116, 247, 263
 Iulia Mamaea 184, 277, 287
 Iulia Secunda 120—121, 265
 Iulia Soemis 49

L

Laelia Curillia 120—121, 265
 P. Licinius Gallienus 119, 266
 Q. Licinius Macrinus 91—92, 261
 L. Licinius Messalinus 91—92, 261
 P. Licinius Valerianus 119
 Lucius Abgar 170

M

Mahen 65
 Malalas 185, 278
 Malchus 195, 218
 Male 215, 233—234
 Maneus (Manneus) 219, 234
 Q. Marcus Victor Felix Maximil-
 lianus 130—132, 136, 248, 267
 P. Marcus Victor Maximillianus
 137, 267
 Marcia Erapoles 98
 Marhadad 236
 Maribelus 236
 Marinus Mariani Bassus 48, 256
 Marinus 81, 84, 219, 222, 235—236
 L. Marius Perpetuus 110—111, 113
 Matanica 237
 Matrona 152, 273
 Mattavius 219, 236—238
 Mateus 236
 Maximus 291
 Maximus Barsemia 102, 170
 Maximus Gora 102, 170
 Maximus Maximinus 101—102, 262
 Maxima 157—158, 161, 274
 H. Messius Traianus Decius 147
 Messala 111, 263
 Mezabbana 225
 Mocimus Themes 45—46
 Modestus 49, 85, 256
 Mucatra Brasi 208

N

Nabumarius 236
 Nal 219, 238
 Nero, v. Claudius
 Neses 195

O

Oceanus Socratis 47, 80, 84, 221,
 256
 Octavianus 19

P

Papus 51, 256
 Perhev 214, 219, 238—239
 Q. Petronius Novatus 61, 79, 87,
 260

Sex. Pilonius Modestus 49.
 M. Plautius Rufius 109, 264
 Pompeius 24
 Probus 64, 87, 261
 M. Procilius Aphrodisius 148, 150,
 155, 272
 Proclia 148, 272
 Proculus Apollofanes 59, 80, 87,
 207, 259
 Primitivos 184, 186—187, 203, 277
 Pullaena Caeliana 131, 136, 267

Q

Quintianus 272

R

Ragysbel 26, 112, 173, 215
 Ramius 216, 218—219, 239
 L. Romul(ius) Quintus 151, 272

S

Sabinus 263
 Salmas 216, 218, 239
 Saturnina 272
 Scantius Lucius 50—51, 79, 85,
 257
 Sentius Alexander 169
 Septimius Antiochianus 132, 138,
 268
 P. Septimius Geta 52—53, 148,
 170, 176, 186, 195, 258
 L. Septimius Severus 53, 57, 65,
 110, 116, 130, 132, 136, 147—
 148, 167, 170, 186, 247, 258
 Septimia Sabatia 162
 Seximia Hermione 148, 151, 155,
 272
 Statilia Lucia 120—121, 265
 Surliacus 240—241
 Surillio 240
 Surus 219, 240—241
 Syra 240—241

Αββειβατος 230
 *Αβειβος 230
 *Αββιβας 230
 Αβγαρος 219

T

Taibôl 173, 209—210
 Terentius 41, 84, 255
 D. Terentius Gentianus 40—41
 D. Terentius Scaurianus 41
 Thadmes 243
 Theimes 183, 222, 241—242
 Themes Mocimi (filius), v. Mocimus
 Tiiadmes 242
 Titintius 51, 85, 257
 Traianus, v. Ulpius

U

M. Ulpius Abgaros 219
 Ulpius Artemidoros 152
 M. Ulpius Chresimus 48
 M. Ulpius Ierius 218
 Ulpius? Iustinus 57, 86
 Ulpius Patern(us) 57, 86, 258
 M. Ulpius Phoebus 109, 112, 264
 Ulpius Proculinus 145—146, 270
 M. Ulpius Traianus 91—93, 207
 Ulpius Victor 175—176

V

Valerianus 258, 266
 C. Valerius Ingenus 53, 86, 258
 L. Valerius Felix 137, 267
 Valerius Valerianus 131, 138, 269
 Valeria Cara 187
 Veturius Marcianus 63, 80, 87,
 260
 Vitia Threpte 147, 154, 272

Z

Zabdibanus 225
 Zabdibol 26, 173, 214, 276
 Zmaragdus 152, 155, 273
 Zora 219, 243

Αβδασαμος 212
 *Αββεδαλλάθ 209, 266
 Αβρααμ 220
 Αβράνης 220

- Αδαμάθης 211, 237
 Αδδα 221
 Αδδαι 221
 Αδδαιως 221
 Αδδεια 221
 Αδδη 221
 Αδδηους 221
 Αδιος 221
 Αθηνόδωρος 209
 Αΐλιος Ἀπολ[λ]ινάριος 157, 274
 Αιλία Κασσία 158, 162, 274
 Αλαφατα 222
 Αλαφία 221
 Αλαφαιος 221
 Αλαφος 221
 Αλχιμήδης 179
 Ἀμμώνιος 230
 Ανινας 222
 Ἀπολλινάρις 158
 Ἀσιμάθ 210
 Αὔδος 224
 Αυδης 224
 Βανας 225
 Βανις 225
 Βαφαλαδαδος 211
 Βαράθης 214
 Βαραχιας 215
 Βαργάδ 216
 Βαργάδδα 216
 Βαρεχβηλος 215
 Βαρσαμας 212
 Βαρσημεα 211
 Βασσος 225
 Βηλσουρος 241
 Βωλανος 224
 Βωννεους 225
 Βωραφας 225
 Γαδδαιός 216
 Γαδδαρσος 216
 Γάδδος 216
 Γάδος 216
 Εὐτύχης 216
 Ειδδεος 233
 Ζεβιαδαδος 211
 Ζηρα 243
 Ζωρα 243
 Ζωρα 243
 Ἡλιόδωρος 217
 Θαιμης 242
 Θεοτειμος 231
 Θεότιμος 231
 Ἰαδδαίος 232
 Ἰαραίος 217
 Ἰαριβωλησ 217
 Ιατειμος 231, 274
 Ἰεδείβηλος 232
 Κασσία 228
 Κασιδόωρος 228
 Κοσμαλαχος 213
 Μαθα 238
 Μαθγινεα 237
 Μαθθαβωλ 237
 Μαθθαναθ 237
 Μαθειος 238
 Μαθιος 238
 Μαθος 238
 Μαλχος 218
 Μάννος 234
 Μαξιμα 274
 Μαρας 235
 Μαριανός 222
 Μαρις 235
 Μαριώνος 235
 Μασαχαδαδος 211
 Ματα 237
 Ματεις 237
 Ματ(ι)α 237
 Ὄβααδαδος 211
 Ραγηάδαδος 211
 Ραγίσβηλ 215
 Ραίμις 239
 Ρεφαβωλος 215
 Σαβαταίος 162
 Σαβατις 162
 Σαββάτιος 162
 Σαματιος 212
 Σαμσεος 212
 Σαμσος 212
 Σήμεα 210
 Σημσηος 212
 Σίμα 210
 Σιμία 210
 Σομισος 212
 Σοραικος 241
 Σουρις 241
 Σουρος 241
 Σουρους 241
 Χαλαφατος 221

DII DEAEQUE

A

Adonai '(DWNY) 161
 Aesculapius 39, 63, 133, 159-160,
 260, 267
 Afrodita (Aphrodita) 107, 159
 Aglibol(us) 172, 180, 182, 185,
 192, 250
 Aion 141-143, 249
 Allath 131, 209
 Allat-Athena 209
 Allatu 209
 Amon 132, 179, 230
 Ammon (= Hammon) 132, 179-
 180, 230-231
 Amshaspanide 150
 Angeli 149, 249
 Apollo 39, 118-119, 133, 141,
 146, 159, 164, 267
 Ares 117
 Arsu 118
 Artemis 159
 Astarte 107
 Atargatis 43, 91, 95-97, 106-
 107, 111-113, 115-116, 148,
 159, 171, 180-182, 210, 214,
 216, 246-247
 Athena 209
 Azizos 117-121, 223, 247, 252,
 264-266

B

Baal 36, 104, 142-143, 148, 179
 Ba'al 197
 Baal Hammon 116, 179, 190, 230
 Ba'al Hammon 179-180, 190, 197,
 200, 231
 Baal din Doliche 27, 36, 38-39,
 43, 48, 67, 71
 Baal din Heliopolis 149
 Baalshamin 141, 143, 156, 159,
 182-183, 185, 190, 250
 Ba'aaal Shamin 141, 182, 250
 Balmarcodes 104, 211

Baltis 32, 114-116, 181, 197,
 244, 247, 251-252, 264
 Belit 115, 197, 216
 Bel 48, 115, 149, 170, 173, 175-
 176, 178, 180, 183-184, 190,
 193, 215-216, 244, 251
 Bel Ahammon 178, 180
 Belhamon 170, 176-178, 180-181,
 188
 Bel Hammon 48, 179, 181, 188-
 191, 197, 200-201, 230, 244,
 250-251, 277
 Belshamin 185
 Belti 197
 Belus 25, 48, 115, 149, 170, 172-
 176, 180-182, 184, 192-193,
 250, 275-276, 292
 Benefal, v. Fenebal
 Bonus Eventus 39-41, 255
 Brigantia 43
 Bussumarius 169

C

Caelestis 39, 42-44, 107, 111,
 113-116, 146, 181, 190, 196-
 198, 200, 211, 244, 247, 251,
 255, 264
 Castores Dolicheni 54, 68
 Cautes 126
 Cautopates 126
 Cavalerii danubieni 33-34, 168,
 253
 Cavalerul trac 76, 253
 Cybele (= Magna Mater 44) 107,
 111-113, 247

D

Dea Syria 29, 42-43, 58, 96-97,
 106-113, 115-116, 148, 169,
 171, 197, 211, 214, 244, 246-
 247, 251, 255, 263-264
 Demeter 107

Deus Aeternus 32, 39–40, 46,
48, 140–144, 146–156, 167,
184, 187, 236, 248–249, 252,
270–273

Deus Commagenus (Commacenus)
47–48, 175, 256

Diana 107 (Caelestis 116), 124
(Victrix 133), 164, 267

Dionysos 124

E

Elagabalus 123, 125, 153, 183,
247–248

El 189

Elat 209

F

Fenebal (Benefal 48, 176, 178–179)
180–181, 189, 191, 196–197,
244, 250–251, 277

Fortuna (Caelestis 116) 133, 164,
199, 215–216, 267

G

Gad 215–216

Gad Taimi 182–183, 216

Gad Agrud 190

Gadê 200

Geneas 118

Glykon 167

H

Hadiad 24, 43, 81, 90–91, 95–98,
106, 108, 113, 159, 210–212,
221, 246

Hera 107

Hercules 124, 133, 159, 267

Hermes 117

Hierobolus 192–193, 251, 276

Hygeia 39, 63, 133, 159–160,
217, 267

I

Ianus 142

Iarhibol 124, 217

Iarhibolus 25, 124, 172, 174, 180,
192–195, 208, 217, 250–251,
276

Ierhabolus 193, 251

Ierhibolus 192–193

Isis 63, 109, 113, 247, 264

Iuno 43, 48, 69, 71, 73, 104–
105 (Caelestis 116), 133, 148–
149, 160, 211, 246, 249, 263,
267, 272

Iuppiter 27, 35–36, 40, 48, 67,
98, 100, 102, 104, 109, 111, 127,
133, 141, 151, 153–154, 163,
166, 187, 252, 254

Iuppiter Balmarcodes 104–105,
211, 246, 252, 263

Iuppiter Beelefarus 196

Iuppiter Bussumarus 32, 169

Iuppiter Dolichenus 28–29, 36–
40, 42–59, 61–75, 77–78, 80–
81, 91, 93, 97, 111, 118, 143,
148, 152–154, 167, 169, 170–
171, 195, 197, 211, 221, 236,
244, 246, 251, 253, 255–261,
291

Iuppiter Hammon 151, 191

Iuppiter Hierapolitanus 95, 97,
212, 244, 246, 252, 261

Iuppiter Erapolitanus 58, 95

Iuppiter Exsuperantissimus 156–
157, 163–164, 173, 248, 250,
275

Iuppiter Heliopolitanus 43, 46, 58,
90–94, 97, 150–151, 153–154,
159, 171, 183, 212, 244, 246,
251–252, 261

Iuppiter Turmasgades 58, 79, 97,
99–103, 153, 167–168, 244,
246, 262

Izedes (yazatas) 150

K

Kronos 142, 179

L

Lucifer 117

Luna 67–70, 74, 142, 164, 247

M

Malachbelus 25, 48, 124, 149, 153,
160, 170, 173, 176, 180—182,
187, 193, 203, 209, 250—251,
277—278, 292

Malagbel, v. Malachbelus

Ma'anū 118

Manafos 118

Manavat 48, 178, 180—181, 188,
190—191, 199—201, 244, 250—
251, 277

Mars 66, 164

Men 77, 124

Mercurius (Heliopolitanus 90—91)
133, 267

Minerva 267

Mithras 77, 103, 123—124, 126,
129, 134, 142, 151, 209, 247—248

Monimos 117—118

N

Nemesis 51, 133, 160, 200, 211,
267

O

Ormuzd 150

P

Pax 164

R

Rhea 107

S

Sabazios 33, 54, 77, 150

Šalmat 217

Salus 133, 217

Sarapis 39, 63, 67, 127

Saturnus 48, 116, 124, 144, 151,
179—180, 190, 197, 200, 251

Semia 81, 96, 113, 210—211

Šamash 90, 180, 193, 209, 211—
212

Semeia 210

Semios 210

Silvanus 141, 151

Simios 91

Šlmat 216

Sol 54, 67—70, 74, 90, 117, 123—
124, 127—131, 133—134, 141—
142, 146, 183, 247—248

Sol Invictus 29, 46, 48, 97, 123—
127, 130, 132—133, 143, 164,
167, 173, 185, 209, 247—248,
266—270

Syria dea, v. Dea Syria

T

Tanit 113, 116, 179, 181, 189—
190, 196—197, 247, 251

Telesphoros 159

Teshub 36, 39

Theos Hypsistos 32, 54, 150, 156—
158, 160—163, 186, 231—232,
248—250, 252—253, 274

Turmasgades, v. I. Turmasgades
Tyche 199

V

Valetudo 217

Venus (Heliopolitana 91), 107,
111—112

Venus (Caelestis) 116

Venus (Victrix) 131, 171

Victoria 54, 70, 72, 164, 171

Y

Yahwe 142, 149, 156, 162, 231—
232, 249

Yarhibol 180

Z

Zalmoxis 7

Zervan 142

Zeus 156, 163, 172—173

Αδατ. 98	Θενιτ 179; Θινιθ 177
*Αμμων 179	Θεός *Υψιστός 142—143, 156—158, 160—163, 228, 274
Ασιμάθ 210	Ιαω 231
Βαλ Αμουν 177	Κρόνος 179
Βαλμαρκώδης 104—105	Μαλαχβηλος 185
Βεελ 178	Σήμεα, Σίμα, Σιμία 210
Βελεφαρος 179	Τύχη 215
Δυνάμεις 40	Σήλαμανες 216
Ζεός Βήλος 173	
Ζεός { Βετύλος 180	
{ ὕψιστος 156—158, 274	
{ Οδράνιος 159	

UNITĂȚI MILITARE

RES MILITARIS

A

<i>ala</i> I <i>Augusta Ituraeorum sagittariorum</i> 27, 238
<i>ala</i> I <i>Hispanorum Campagonum</i> 109, 151, 264
<i>ala</i> I <i>Hispanorum</i> 131, 248, 270

C

<i>cohors</i> I <i>Antiochiensium</i> 28
<i>cohors</i> I <i>Flavia Commagenorum</i> 27
<i>cohors</i> II <i>Flavia Commagenorum</i> 27, 57—58, 80, 102—103, 240, 259, 262
<i>cohors</i> I <i>Vindellicorum</i> 174, 208, 212, 276
<i>cohors</i> V <i>Gallorum</i> 61, 80, 260
<i>cohors</i> I <i>Flavia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata</i> 55, 80, 258
<i>cohors</i> I <i>Augusta Ituraeorum sagittariorum</i> 28
<i>cohors</i> I <i>Ituraeorum Sagittariorum equitata</i> 27
<i>cohors</i> XX <i>Palmyrenorum</i> 45, 218, 222
<i>cohors</i> I <i>Sagittariorum milliaria equitata</i> 28
<i>cohors</i> I <i>Tyriorum sagittariorum</i> 28
<i>legio</i> I <i>Italica</i> 79
<i>legio</i> IIII <i>Flavia Felix</i> 49, 91—92, 246, 261

<i>legio</i> IIII <i>Flavia Firma</i> 103
<i>legio</i> IIII <i>Scythica</i> 105
<i>legio</i> V <i>Macedonica</i> 51, 105, 119, 130, 175, 247, 256, 266, 268, 275
<i>legio</i> X <i>Fretensis</i> 55—56, 79, 258
<i>legio</i> XIII <i>Gemina</i> 43, 44—46, 49, 53, 61—63, 79—80, 91—92, 102, 131—132, 145—146, 246, 255, 258, 260—261, 266—267, 271
<i>legio</i> XXII <i>Primigenia</i> 92

N

<i>numerus</i> <i>Oshrcenorum</i> 115
<i>numerus</i> <i>Palmyrenorum Optatiancensium</i> 28, 223
<i>numerus</i> <i>Palmyrenorum Porolissensium</i> 28, 216, 292
<i>numerus</i> <i>Palmyrenorum sagittariorum</i> 175, 275—276
<i>numerus</i> <i>Palmyrenorum Tibiscensium</i> 28, 127, 130, 187, 208
<i>numerus</i> <i>Surorum sagittariorum</i> 28, 102, 112, 175

AUTORI

AUCTORES

A

Albertini E. 177, 179
 Alexandrescu-Vianu M. 77
 Alicu D. 9, 204, 292—293
 Alföldi A. 129, 226, 236
 Alouf M. 91
 Andrițoiu, I. 9, 191
 Anghel Gh. 9
 Angyal K. B. 45, 80
 Antonielli U. 111, 116
 Apuleius 108—109, 164
 D'Arbois, N. de Jubainville 237
 Audin A. 129
 Augustin 40
 Aust 40
 Avi-Yonah M. 98, 108, 159

B

Bubelen J. 49
 Bulla L. 42, 171, 225
 Baradez J. 179
 Burnea I. 8
 Bisset R. 180
 Bîluță C. 9, 194, 276
 Bîrbulescu M. 9, 34, 158
 Bîrcăcilă Al. 34, 72
 Beaujeu J. 11, 18, 21, 93, 134,
 140, 154, 163—164
 Becker J. 54
 Bendorf O. 168
 Bene D. 9, 126, 129, 162
 Beneš J. 27—28, 175
 Benoit F. 77, 129
 Birard V. 228
 Bîrciu I. 9, 11, 34—35, 42, 44—45,
 49, 73, 111, 116, 126, 128, 169,
 211, 255—256, 292
 Berger Ph. 179
 Berg P.-L. van 29, 106
 Berthelot R. 67
 Berthier A. 179
 Betz A. 146, 176, 277
 Blanc A. 129
 Blawatski W. 157, 159
 Bodor A. 9, 34, 52, 57, 59, 63, 111,
 260

Bordenache G. 101—102
 Bounni A. 184, 201
 Bruhl, A. 129
 Buday A. 53, 110, 126—127, 160,
 168, 258, 263, 269
 Buisson R. du Mesnil du 11, 30,
 91, 111, 115, 118, 141, 150, 154,
 172, 180—181, 183, 185, 188—190,
 192, 200, 204, 209—210, 212—
 213, 215—218, 224, 232, 235,
 241—242
 Bujor E. 34, 52, 126, 257, 268
 Buxdorf J. 222, 228, 234, 241,
 243

C

Cagnat R. 27, 42, 174
 Campbell L.A. 29, 129, 142—143
 Cantacuzino G. 33, 227, 236
 Cantineau J. 209, 213—215, 217—
 218, 221—223, 230, 232—234,
 238
 Caquot A. 132, 209—212, 214—215,
 217, 224—225, 232, 236—237,
 240—242
 Carcopino J. 184, 193
 Charlier R. 179
 Chifu N. 9
 Christescu V. 18, 27—28, 126,
 128, 135, 208
 Clermont-Ganneau Ch. 179, 197,
 213—215, 217, 221, 229
 Collart P. 159, 204
 Condurachi Em. 9, 17—18, 33—34,
 157, 163
 Contenau G. 101, 222
 Cook A. B. 159
 Crișan I. H. 17
 Crosby M. 224, 226, 235
 Csallány G. 52, 68
 Culcer A. 167
 Cumont F. 11, 19, 24, 29, 31,
 38—40, 45, 68, 71, 73, 77, 96,
 104, 106—108, 111, 114—115,
 117, 123—124, 129, 140—141,

144, 150–151, 153, 156, 161,
163, 178, 183, 199–200, 210–
211, 221, 230, 233–235, 237–
238, 255

D

Daicoviciu C. 8, 17–18, 32, 50,
56–61, 69–70, 92, 110, 113,
126–127, 130, 132–133, 149,
151, 158, 160–161, 169, 180,
185, 191, 198, 202, 204, 210,
213–215, 220, 225–228, 230,
233–236, 238, 241, 258–260,
262–263, 267, 269, 272–274,
277–278

Daicoviciu H. 9, 17, 34, 58, 70,
76, 202, 293

Daremborg Ch. 11

David L.-Țeposu 162, 236, 265,
277

Davidescu M. 9

Déchelette J. 129

Degrassi A. 51

Delehaye H. 184

Demetrykiewicz W. 53, 258

Dessau H. 101

Detschev D. 237

Dhorme E. 23, 63, 67, 221

Diodor 108

Dobiaš J. 33, 42, 97, 210, 236

Dobó A. 161

Doruțiu-Boilă E. 9

Domaszewski, A. von 12, 41–42,
49, 52, 100, 111, 119, 166, 174,
227, 255, 265

Dragomir I. T. 291

Drexler W. 185, 193

Dumoulin A. 129

Dupont-Sommer A. 98, 237

Dussaud R. 12, 23, 25, 29, 39,
68, 71, 90–91, 96, 115, 172,
177, 180, 182, 189, 197, 199,
204, 209–212, 216, 218, 230

E

Eissfeldt O. 12, 29, 90

Engels Fr. 18, 106–107

Erman A. 160, 232

F

Ferron J. 177

Février J. G. 12, 30, 111, 115,
118, 156, 172, 177–178, 180,
182, 192

Finály G. 66, 177, 196, 274

Fitz J. 61, 260

Floca O. 32, 52, 58, 91, 93, 95–
97, 126–127, 133, 152, 173, 212,
259, 261, 269, 273, 277

Florescu R. 291

M. Floriani Squarciapino 93

Florus 108

Forni G. 215, 233

Fülep, F. 149

G

Garcia A. y Bellido 29

Garstang J. 106

Gawlikowski M. 193, 200

Georgescu Fl. 9

Gesenius W. 212–213, 220, 223,
228, 238, 240, 243

Ghergariu, L. 175

Gilliam J. F. 100, 103, 262

Giurescu C. C. 31

Glodariu I. 9, 34, 92

Goldmann W. 219, 225, 229, 232–
234, 241

Goldzieher I. 177, 196, 199

Gordon R. L. 143

Gostar N. 9, 28, 34, 60, 92, 145,
162, 174, 186–187, 211, 213,
224–225, 227–229, 232, 234,
240, 276, 278

Graeve V. von 93, 97, 108, 143,
202, 204

Grandjouan Cl. 129

Groag E. 41

Groza L. 113, 214, 238

Gsell St. 12, 111, 116, 177–179,
189, 191, 197, 231, 237

Gudea N. 9, 76, 292

H

Halsberghe G. H. 29, 123–125,
133

Harris, E. 123

Harris J. 29

Hasebroek J. 53

Hartmann S.S. 22
 Heichelheim F. 27, 99
 Herodianus 176
 Hettner F. 47
 Hirschfeld O. 42, 168, 255
 Hey A. S. 46
 Hoffner E. 179
 Honigmann E. 23, 55, 95, 106,
 222, 239
 Hopkins C. 222, 225

I

Ianovitz O. 131
 Ilberg J. 180
 Illuminati A. 116
 Ingholt H. 157, 189, 218–219,
 222, 224–227, 233–234, 239,
 241–242
 Iorga N. 31
 Isac D. 9, 34, 66–67, 70, 142, 151
 Iulian 117

J

Jalabert L. 210–212, 214, 216
 János B. 46, 147, 198, 272
 Janon M. 151, 192–193, 217–218
 Jarret M. 61
 Jean Ch.-F. 229, 231, 242–243
 Johnson C. 215, 234
 Jones Webber L. 13, 31–33, 100,
 114
 Jones A.H.M. 23–24
 Jung J. 13, 41, 100
 Juster J. 157

K

Kádár Z. 13, 29, 74, 115, 121,
 162, 171
 Kan A. H. 13, 38–39, 47
 Kerényi A. 13, 50, 57, 145, 154,
 168, 206, 223, 225–226, 236,
 255–257, 259–260, 265–268,
 270–274, 276–278
 Keune J. 40, 99
 Király P. 35, 202, 277–278
 Klengel H. 23, 25
 Kolbe, H. 180
 König E. 213, 230, 239

Koschelenko G. 157, 159
 Kraft K. 13, 27–28, 58, 175
 Kuun G. 35, 188, 199

L

Lafaye G. 196
 Lagrange M. J. 13, 23, 96, 104,
 115, 117, 179, 217, 221, 231, 240
 Lantier R. 179
 Lascu N. 9
 Leglay M. 13, 29, 48, 116, 144,
 151, 178–180, 184, 189–190,
 197, 200, 231
 Leisegang H. 40
 Levi G. Della Vida 174, 235
 Lévy I. 149, 177, 184
 Lexa Fr. 223, 232
 Lidzbarski M. 13, 221–223, 225,
 229–230, 234–235, 239, 241–
 243
 Lucăcel V. 9, 76, 292
 Lucian 43, 96, 106–107, 210
 Lugand R. 180
 Lupu N. 34, 64, 260

M

Macrea M. 14, 17, 33, 49, 55, 112,
 114, 166
 Macrobius 90–91, 96
 Marcillet-Jaubert J. 61
 Maricq, A. 234
 Marinescu G. 9
 Marinescu L. 9
 Marmorstein A. 142, 156
 Marx K. 18
 Matei Al. V. 175
 Mattingly H. 130
 Mărghitan L. 9, 27, 34, 191, 236
 Medeleț Fl. 9
 Merlat P. 14, 29, 38–41, 43–44,
 47–48, 50, 52–71, 73, 75, 77,
 152, 166, 169, 204, 227, 255–260
 Mesnil R(obert) 'du Buisson. V.
 Buisson
 Miclea I. 291
 Mihailov G. 13, 80
 Milik J. T. 103–104, 209, 211,
 217, 238
 Miloia I. 61, 260
 Mitrofan I. 118–120, 223, 266

- Mcga M. 9, 14, 28, 34, 48, 60-61,
126-128, 160, 174, 186, 193-
194, 208, 210, 217, 233, 259-
260, 276, 278
- Mommsen Th. 39, 52, 57, 100, 151,
168, 234
- Mordtmann J. 177, 196
- Mouterde R. 199, 210-212, 214,
216, 222, 231, 237
- Mundle I. 116
- Münsterberg R. 51, 100, 114,
257, 261-262, 272
- Popa Al. 9, 34, 42, 44-45, 49,
111, 116, 169, 191, 198, 211,
255-256, 292
- Popa R. 49, 256
- Popilian Gh. 9, 34, 129
- Preisendanz K. 199
- Preisigke Fr. 237
- Protase D. 18, 92, 238
- Przeworski St. 71
- Ptolemeu 129

Q

- Quicherat L. 227
- Quoniam P. 129

N

- Napoli G. Di 30
- Neigebaur A. 234
- Nemeş E. 9
- Nicolaescu-Plopşor C.S. 63
- Nock A.D. 157-158
- Nöldeke Th. 230

O

- Oberman J. 232
- Oehler J. 51, 100, 114, 257, 261-
262, 264, 272
- Ostern H. 106, 110

P

- Panaitescu Em. 112
- Pape W. 158
- Pârvan V. 27, 33, 42, 75, 207
- Petolescu C. C. 9, 11, 28, 34-35,
73-74, 102, 126, 128, 167, 191,
193, 270, 276, 292
- Perdrizet P. 106
- Pfister Fr. 40
- Pflaum H. G. 79, 102, 176-177,
179, 271
- Picard G.-Gh. 167, 189, 197, 231
- Pippidi D. M. 9, 149, 157
- Piso I. 9, 34, 132-133, 268, 291,
293
- Ploix G. de Routrou 209, 218, 233
- Poenaru-Bordea Gh. 129
- Poinssot L. 179
- Pop C. 9, 34, 75, 293
- Radnóti A. 180
- Radan G. 162
- Radu D. 34, 65, 126-127, 267
- Rădulescu, A. 108
- Ranovici A. B. 24
- Reinach A. 142
- Reinach S. 14, 48, 63
- Reville J. 18, 21-22
- Ricci Seymour de 46
- Richmond A. 207
- Ritterling A. 56, 92
- Robert L. 98, 228, 237
- Roberts C. 157-158
- Roes A. 168
- Ronzevalle S. 90, 179, 197
- Rostovtzeff M. 25, 97, 118, 180
- Roxan M.M. 55
- Ruggiero E. de 104
- Russu I. I. 9, 14, 17, 27-28, 34,
43, 48-53, 55-56, 58-62, 65,
76, 105, 109-110, 114, 116, 120,
126-127, 131, 145, 154, 157-
158, 160, 162, 169, 174-176, 186,
193-194, 198, 202, 206, 208, 210,
213-214, 217, 219-220, 222-
224, 227, 229, 231, 233-234,
238-243, 256-257, 259-267,
269, 272, 274, 276, 278, 292
- Ryckmans G. 219-222, 224, 226-
227, 229-230, 232, 234-235,
238-240

R

S

Sasse H. 141
 Saglio Edm. 11
 Sanie S. 26, 34, 44, 46, 55, 65, 71,
 76, 81, 95, 112—113, 120, 128,
 132, 155, 158, 160, 162, 168, 173—
 175, 181, 185, 194, 202, 210—
 211, 214—215, 218, 220, 230—
 231, 239, 264; 276—278
 Sayce A. H. 177, 196, 199
 Schlumberger D. 105, 219
 Scheiber A. 149
 Scorpan C. 76
 Šcorpil K. 76
 Seeck O. 109
 Seyrig H. 29—30, 66, 68—69, 71,
 90, 98, 110, 130, 156, 158, 172,
 178, 180, 182—184, 191—192,
 197, 200, 204, 209, 211, 218—
 220, 230, 233, 235—236
 Siebert G. 96
 Silk E. T. 217, 226, 230
 Simon M. 149
 Skeat Th. C. 157—158
 Speiser E. A. 214
 Spulber B. 25
 Starcky J. 178, 188, 200, 219
 Stein A. 15, 48, 57, 110, 132—133,
 148, 175—176, 275
 Steuding H. 104
 Strabo 223
 Strong A. H. 106
 Stocke H. 116
 Studniczka Fr. 277
 Suceveanu Al. 9
 Sukenik I. 129
 Swoboda E. 152, 171
 Sydenham E. A. 130

Ș

Șchiopu A. 126, 129, 162
 Ștefan Al. 9

T

Taceva (Tatscheva)-Hitova M. 42,
 54, 67, 70

Tătulea C. M. 9
 Tchalenko G. 220, 235—236
 Tchericover V. 162
 Teixidor J. 103—104, 178, 188,
 233, 241, 243
 Téglás G. 35, 105, 162, 168, 176—
 177, 185, 196, 198—199, 202,
 259, 263, 277—278
 Téglás I. 168
 Tocilescu Gr. G. 34, 99, 270
 Tonceva G. 54
 Torma C. 52, 66, 261, 266, 277
 Torrey C. C. 239
 Tóth E. 292
 Tóth I. 42
 Toutain J. 15, 19, 31, 60
 Tudor D. 9, 15, 17, 27, 33—34,
 60, 65, 71—75, 79, 100—102,
 110, 112—113, 121, 126—129, 168,
 187, 216, 236, 241—242, 262,
 269—270, 272—273, 277—278
 Turcan R. 21, 109

V

Valea L. 9
 Vasiliev V. 236
 Vergilius 38
 Vermaseren M. J. 15, 29, 77, 143,
 266—269
 Vidman L. 15
 Vlassa N. 9, 162
 Vogt J. 108

W

Waddington W. H. 112, 220—221,
 238
 Wagner Fr. 98
 Wagner W. 15, 27—28, 58, 115,
 175
 Weber Ad. 277

Weinreich O. 159
 Welles C. B. 217, 226, 230
 Will E. 15, 124, 191
 Will R. 30
 Wissowa G. 125
 Witt R. E. 143
 Wittmayer B. S. 149
 Wollmann V. 9, 34, 144, 174, 255,
 265, 271, 276, 291
 Wuillemier P. 129
 Wuthnow H. 16, 95, 132, 211–217,
 220–222, 224, 227, 229–230,
 232–235, 237, 241, 243

X

Xenopol A. D. 31

Y

Yonah-Avi M. V. Avri-Yonah M.

Z

Zefleanu E. 34, 144–145, 271
 Zeiller J. 177, 179
 Zeiss H. 114, 169
 Zgusta L. 16, 145, 154, 221, 225,
 228, 230, 238
 Zingerle J. 53–54
 Zotović L. 29

Redactor: IDEL SEGALL

Tehncredactor: MIRCEA NASTA

Ccli de editură: 19,5 + 16 planșe alb-negru
 + 4 planșe color. Bun de tipar: 10.09.81.

Tiparul executat sub comanda
 Nr. 1402 la
 Intreprinderea poligrafică
 „13 Decembrie 1918”
 str. Grigore Alexandrescu nr. 89–97
 București
 Republica Socialistă România

**În seria
„BIBLIOTHECA ORIENTALIS“**

au apărut:

GÎNDIREA EGIPTEANĂ ANTICĂ ÎN TEXTE
(studiu introductiv, traducere, notițe introductive
și note de

Constantin Daniel

GÎNDIREA ASIRO-BABILONIANĂ ÎN TEXTE
(studiu introductiv de Constantin Daniel)
(traducere, notițe introductive și note de
Athanase Negoită)

Sergiu Al-George
LIMBĂ ȘI GÎNDIRE ÎN CULTURA INDIANĂ

Constantin Daniel
ORIENTALIA MIRABILIA 1

CÂNTAREA CÂNTĂRILOR
(studiu introductiv de
Zoe Dumitrescu-Bușulenga)
(traducere și note de
Ioan Alexandru)

Theofil Simenschy
CULTURĂ ȘI FILOSOFIE INDIANĂ ÎN TEXTE
ȘI STUDII 1

Constantin Daniel
SCRIPTA ARAMAICA 1

Gheorghe Mușu
LUMINI DIN DEPĂRTĂRI

vor apărea :

FILOSOFIA ARABĂ ÎN TEXTE

FILOSOFIA EBRAICĂ ÎN TEXTE

FILOSOFIA PERSANĂ ÎN TEXTE

Idel Segal
ROLUL FILOSOFIEI ORIENTALE ÎN FORMAREA
CONCEPȚIEI EUROPENE MODERNE

552 2457 65 7X-1-21 354/111 2 333- 52222 252

**CULTELE
ORIENTALE
ÎN
DACIA
ROMANĂ
1
SILVIU SANIE**

BIBLIOTHECA ORIENTALIS

BELO DEO PALMYR AEL ZABDIBOL ARMORVMCVS EX NYMERO PALMYRENORVM V.S.L.M.

